

INVESTERINGSAGENDA NATUURINCLUSIEF

Zo komen we op gang

 ² De Natuurverdubbeelaars
OMDAT DE NATUUR
BETER VERDIENT

FEBRUARI 2024 • IN OPDRACHT VAN PROGRAMMABUREAU AGENDA NATUURINCLUSIEF

AABEL

INVESTERINGSAGENDA NATUURINCLUSIEF

Zo komen we op gang

DATUM

8 februari 2024

AUTEURS

DE NATUURVERDUBBELAARS

Daan Groot, Niels Back (Bureau Back)
Kelly Hartholt (vormgeving)

REBEL

Jan Coen van Elburg, Jan Smelik

In opdracht van programmabureau Agenda Natuurinclusief

 De **Natuurverdubbelers**
OMDAT DE NATUUR
BETER VERDIENT

REBEL

INHOUDSOPGAVE

OVER DE INVESTERINGSAGENDA

**1 WAAROM EEN
INVESTERINGSAGENDA?**
En de positionering t.o.v. de
Agenda Natuurinclusief 2.0.

**2 IN DRIE FASES
NATUURINCLUSIEF**
De investeringsagenda
beslaat drie stadia:
opstartfase, transitiefase en
structurele fase.

**3 DEZELFDE TAAL
SPREKEN**
Wat bedoelen we met
woorden als 'financieren' en
'bekostigen'?

**4 POSITIONERING,
LEESWIJZER EN
VERANTWOORDING**
Hoe verhoudt de
investeringsagenda zich tot
de Agenda Natuurinclusief
2.0 en hoe is dit document
opgebouwd en tot stand
gekomen?

DEEL A – DE INVESTERINGSAGENDA OP HOOFDLIJNEN

**1 NATUUR LEVERT (VEEL
MEER DAN) GELD OP**
Het is de moeite waard om te
investeren.

**2 DE KOSTEN EN
BATEN VAN
NATUURINCLUSIEF**
De fases van Natuurinclusief
bestaan uit drie kostensoorten:
opstartkosten, transitiekosten
en structurelere kosten.

**3 CONCLUSIES EN
AANBEVELINGEN**
Wat zijn de overkoepelende
bevindingen? Hoe nu verder?
We trekken conclusies en
doen aanbevelingen voor de
Investeringsagenda.

**4 FINANCIËLE
INSTRUMENTEN**
Een capita selecta van
financiële instrumenten
voor de transitie naar
natuurinclusief.

DEEL B – ANALYSE PER DOMEIN

In deel B analyseren we de domeinen vanuit financieel-economisch oogpunt. Welke geldstromen zijn momenteel natuurdestructief, wat zijn de aangrijpingspunten voor natuurinclusief en hoe kunnen bestaande geldstromen worden omgebogen om te investeren in natuur? Per domein wordt een weergave gegeven van:

- Karakteristieken en aangrijpingspunten
- Kansen en knelpunten
- Koers

1 BOUW
Natuurinclusief (ver-)bouwen als
nieuwe normaal.

2 ENERGIE
Natuurinclusief als onderdeel van
de energietransitie.

3 FINANCIËLE SECTOR
Geld is zowel ondersteunend als
dienend.

4 GEZONDHEID
Natuur als preventieve gezondheid.

5 INFRASTRUCTUUR
Groen-blauw-grijze
dooradering als onderdeel van
klimaatbestendige infrastructuur.

6 LANDBOUW
Landbouwen met de natuur, dat
loont.

7 ONDERWIJS
Leren over en in de natuur.

8 VRIJETIJDSECONOMIE
Geniet van groen.

9 WATER
Natuur als oplossing voor de
wateropgaven.

10 BEDRIJVENTERREINEN
Natuurinclusieve
werklandschappen.

DEEL C – OPSTARTKOSTEN PER DOMEIN

Toelichting op de schatting van benodigde opstartkosten per domein in de periode 2024-2026 en bijkomende transitiekosten en structurele kosten.

DANKWOORD

Dit document was zonder de nauwe betrokkenheid van tal van partners nooit tot stand gekomen. Daarom willen **Rebel** en **De Natuurverdubbelers** ieder die heeft bijgedragen bedanken voor hun tijd en deskundigheid, in het bijzonder het programmabureau van Agenda Natuurinclusief 2.0 en de domeintrekkers, -leiders en -teams.

OVER DE INVESTERINGSAGENDA NATUURINCLUSIEF

*De toekomst is duurzaam, óf er is geen toekomst.
De toekomst is natuurinclusief, óf er is geen toekomst.*

De investeringsagenda laat zien welke stappen we nú moeten zetten om in de toekomst te kunnen oogsten.

WAAROM EEN INVESTERINGSAGENDA?

Voor u ligt de investeringsagenda Natuurinclusief die een uitwerking vormt op de Agenda Natuurinclusief 2.0. Deze investeringsagenda richt zich op het structurele investeringsperspectief: hoe komen structurele investeringen in natuurinclusiviteit op gang en welke transitie is daarvoor nodig? Hoe zorgen we ervoor dat natuurinclusief denken een automatisme wordt en welke middelen zijn daarvoor nodig? En wat zijn de opstartkosten die daarbij horen?

Natuurinclusiviteit is nog geen vanzelfsprekendheid. Hoewel de natuur een intrinsieke waarde vertegenwoordigt en diverse essentiële diensten aan de mens levert, legt een businesscase van investeren mét natuur het nog vaak af tegen een businesscase zonder natuur. De voornaamste reden daarvoor is dat de baten van de natuur niet altijd bekend of versnipperd zijn, op de lange termijn worden gerealiseerd en de schade aan de natuur over het algemeen niet wordt belast. Het gevolg is dat investeringen geregeld negatieve effecten op de natuur hebben en dat natuurbehoud of -herstel nog niet binnen een projectdomein valt.

Deze investeringsagenda beschrijft natuurinclusieve investeringen. We zullen het belang van natuurinclusief investeren **op de agenda zetten** en uitleggen op welke manier dat mogelijk is. Daarnaast zullen we het ook letterlijk **in de agenda zetten**: welke investeringssoorten horen bij welke fase en moeten we op welk moment ondernemen om in 2050 natuurinclusief te zijn.

De investeringsagenda sluit aan op de Agenda Natuurinclusief 2.0 die opgebouwd is rondom tien domeinen, namelijk: bouw, energie, financiële sector, gezondheid, infrastructuur, landbouw, onderwijs, vrijetijdseconomie, water, en bedrijventerreinen. Deze domeinen hebben wij dan ook als startpunt genomen bij het opstellen van deze investeringsagenda. Dit betekent echter niet dat een optelsom van de domeinen voldoende soelaas biedt. Daarom zullen ook buiten deze domeinen acties nodig zijn van andere sectoren en actoren die nog niet zijn aangehaakt. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de logistiek, de maakindustrie en de dienstensector, en de natuursector zelf.

IN DRIE FASES NATUURINCLUSIEF

De investeringsagenda onderscheidt drie stadia in de ontwikkeling van natuurinclusiviteit, waarbij de baten zullen stijgen en de kosten afnemen. Het kan per domein verschillen welk stadium in welk jaar wordt bereikt. De drie stadia zijn:

I. Opstartfase

(gestart 2022, voor alle domeinen uiterlijk 2026 afgerond): Onderzoek, kennisdeling, pilots waarvoor opstartkosten nodig zijn. Ook in deze fase heeft Nederland al voordeel van de natuur, maar die baten zijn nog niet altijd voldoende in beeld.

II. Transitiefase

(start voor alle domeinen uiterlijk 2026): integratie natuurinclusiviteit in alle geldstromen. Dit vereist een transitie en gaat gepaard met transitiekosten. Tegelijkertijd worden ook de baten steeds groter en komen deze steeds beter in beeld.

III. Structurele fase

(start voor eerste domeinen in 2030 en is voor alle domeinen uiterlijk 2050 behaald): Nederland is natuurinclusief. Op deze termijn overstijgen de baten de kosten en zal de afbreuk van natuurinclusiviteit geld kosten.

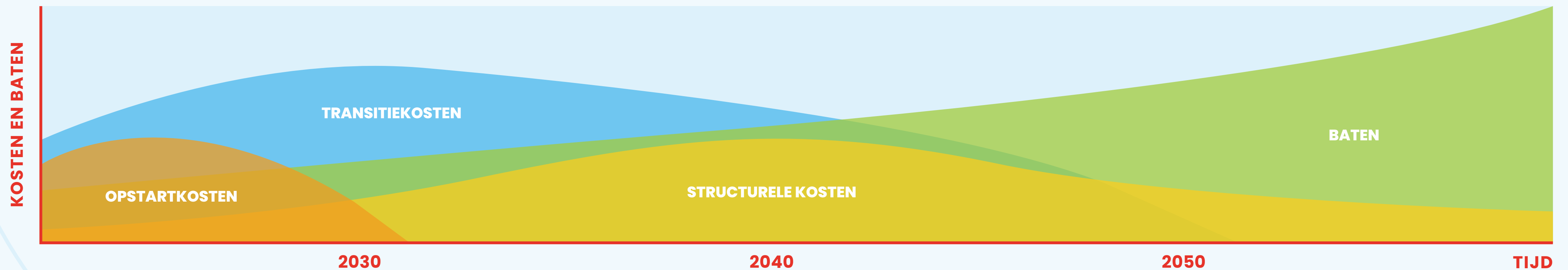
Ineersteinstantie (I) wordt met extramiddelen beoogd natuur onderdeel te laten zijn van de afzonderlijke domeinen. Indien het onbekend is hoe dat verwezenlijkt kan worden, zal er onderzoek worden gedaan en opgedane kennis wordt gedeeld. Er mag worden verondersteld dat de gerelateerde opstartkosten eerst stijgen, maar als er meer kennis en ervaring wordt opgedaan weer zullen dalen tot een absoluut minimum.

Nederland is nu niet natuurinclusief. In een transitiefase (II) moeten daarom eerst knelpunten worden overwonnen. Denk bijvoorbeeld aan het omschakelen van niet-natuurinclusieve businessmodellen in de landbouw of in de industrie. Dit zal gepaard gaan met transitiekosten. Het is belangrijk dat die omschakeling alleen plaatsvindt op plekken waar blijvende positieve impact mogelijk is. De transitiekosten zullen eerst stijgen en daarna dalen. Maar het tijdspad zal per domein verschillen: (her-)investeringen worden vaak voor decennia gedaan.

Natuurinclusiviteit moet uiteindelijk een vanzelfsprekend onderdeel zijn van de investeringen in een domein. In de structurele fase (III) staat daarom centraal dat alle geldstromen in de domeinen, publiek en privaat, leiden tot natuurinclusieve uitkomsten. In deze fase nemen de kosten voor natuurinclusiviteit ook weer af. De investeringen in opstart en transitie zijn inmiddels gedaan en de structurele kosten dalen omdat natuurinclusiviteit de norm is; er zal een synergie en economies of scale worden bereikt, waardoor geen kosten voor herstel van natuurdegradatie meer hoeven worden gemaakt.

Tegenover de kosten staan de baten. Deze zijn op dit moment onderbelicht, maar zullen naar verloop van tijd toenemen. De waarde van natuur zal worden onderkend en ervaren in de praktijk naarmate natuurinclusiviteit gemeengoed wordt. Denk bijvoorbeeld aan het tegengaan van verdroging, hittestress, overstromingsgevaar of het behoud van natuurlijke bestuiving.

Er ligt geen strakke afbakening tussen eerdergenoemde stadia. Op (sub-)domeinen is het tweede stadium al binnen bereik omdat al bekend is hoe natuurinclusiviteit in geldstromen kan worden omgezet. Op andere (sub-)domeinen is dit nog onbekend of loopt dit nog tegen obstakels aan (kennis, geld, regels) die eerst moeten worden weggenomen. Dit is ook gelijk een reden waarom kruisbestuiving tussen de verschillende domeinen zo belangrijk is.

FIGUUR: BATEN NATUURINCLUSIEVE SAMENLEVING - DE OPTELSOM VAN BATEN IN DE VORM VAN CONCRETE DIENSTEN AAN DE MENS (ECOSYSTEEDIENSTEN ZOALS WATERZUIVERING OF VERKOELING), VERMEDEN KOSTEN (BIJV. BERMBRANDEN EN WATEROVERLAST) EN INTRINSIEKE WAARDE (VOOR DE MENS EN HET BESTAANSRECHT VAN DE NATUUR).

DEZELFDE TAAL SPREKEN

Taal doet ertoe. Het geeft betekenis, maar het zorgt er ook voor dat mensen elkaar begrijpen en hetzelfde bedoelen. Daarom lichten wij een aantal termen toe die niet voor iedereen bekend zijn of waarover vaak verwarring ontstaat.

Investeren

In deze investeringsagenda wordt 'investeren' benaderd vanuit een breed waardenperspectief. Dat wil zeggen dat investeringen niet per definitie hoeven te bestaan uit een geldelijke bijdrage of een ombuiging van de inzet van bestaande middelen. Waarde kan ook bestaan uit het (niet of anders) toekennen van vergunningen en subsidies, voorwaarden bij toewijzing van exclusieve rechten, het verlagen van risico's bij natuurinclusieve investeringen of het vergroten van marktkansen voor partijen die vooroplopen met natuurinclusieve oplossingen.

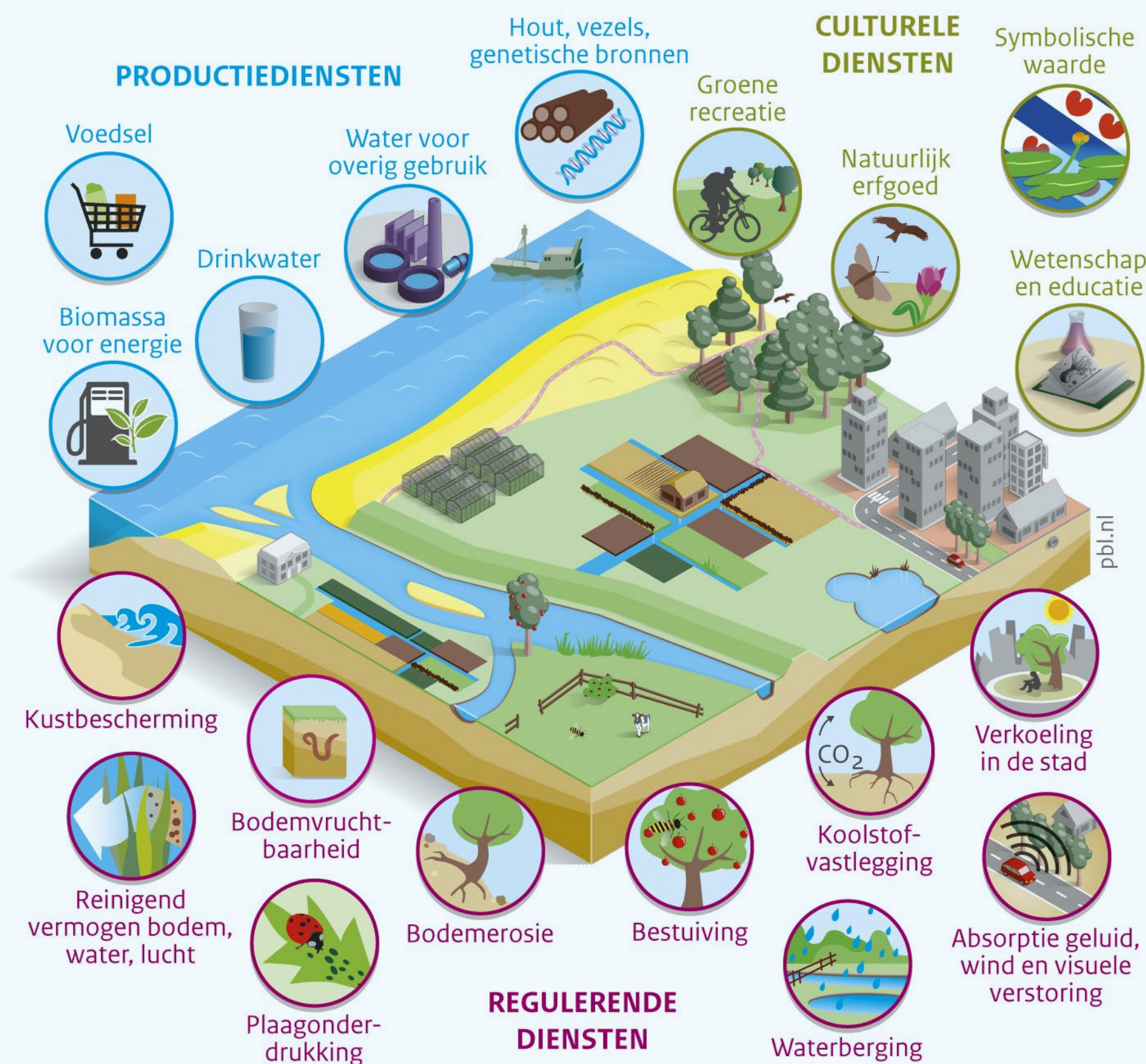
Bekostigen en financieren

Het is belangrijk de termen 'bekostiging' en 'financieren' te onderscheiden. De crux zit in de omgang met opbrengsten: financiering vereist een terugbetaling van de initiële investering, bekostiging niet direct. Een lening is een typisch financieringsinstrument: geleend geld maakt investeringen nu mogelijk, deze worden (met rente) via toekomstige kasstromen terugbetaald. Het is daarmee een tijdelijke oplossing.

Bekostiging houdt in dat er middelen ter beschikking worden gesteld, zonder dat hier directe opbrengsten tegenover zullen staan. Een subsidie is een voorbeeld van een bekostigingsinstrument, net als de afroaming van opbrengsten uit de woningbouw ten behoeve van natuurontwikkeling. Investeren in de natuur is vaak een bekostigingsvraagstuk. Hoewel de maatschappelijke waarden – fauna, recreatie, gezondheid, schone lucht, etc. – hoog zijn, zijn de directe opbrengsten beperkt. Er zijn niet of nauwelijks kasstromen om leningen in de toekomst terug te betalen. De baten verzilveren – het omzetten in geldstromen – is geen sinecure omdat kosten en baten niet altijd bij dezelfde partijen liggen of individuele partijen weinig grip hebben op het verloop van het proces. Desalniettemin ontstaan met vergroting van inzicht steeds meer mogelijkheden om dergelijke baten toch soms om te zetten in geldstromen.

Ecosysteemdiensten en Nature-based Solutions

De natuur levert diensten aan de mens, zoals het zuiveren van water, de productie van zuurstof en voedsel en de opslag van CO₂. Deze diensten worden 'ecosysteemdiensten' genoemd. Het inzichtelijk maken en sturen op ecosysteemdiensten kan investeringen stimuleren. De waarde van ecosysteemdiensten staat naast de intrinsieke waarde van natuur, het bestaansrecht van andere soorten. Hoewel ecosysteemdiensten door de natuur worden geleverd, kunnen mensen dingen doen of laten om ervoor te zorgen dat de natuur meer ecosystemendiensten levert. Indien voordat doen of laten wordt betaald, wordt er gesproken over **betalingen voor ecosysteemdiensten**. Dit wordt ook wel **groenblauwe diensten** genoemd om het onderscheid tussen de menselijke handeling en de ecosysteemdiensten die door de natuur worden geleverd scherper te maken. In dit investeringsagenda gebruiken we de term **betalingen voor ecosysteemdiensten** in aansluiting op andere beleidsdocumenten.

FIGUUR: VOORBEELDEN VAN ECOSYSTEEMDIENSTEN IN NEDERLAND (BRON: PBL, WUR, CICES 2014)

POSITIONERING, LEESWIJZER EN VERANTWOORDING

Positionering

De investeringsagenda kan worden gezien als een verlengstuk van de Agenda Natuurinclusief 2.0. De investeringsagenda neemt de opbouw en de domeinen van de Agenda Natuurinclusief 2.0 als vertrekpunt. Daarnaast onderbouwt de investeringsagenda welke middelen nodig zijn om de acties uit de Agenda Natuurinclusief 2.0 uit te voeren. De investeringsagenda is omvangrijker dan de Agenda Natuurinclusief 2.0, omdat het voorbij de tijdshorizon van de Agenda Natuurinclusief 2.0 kijkt en suggesties doet voor structurele beleidsmatige en financiële veranderingen die nodig zijn voor een natuurinclusief Nederland. Deze investeringsagenda biedt aanknopingspunten voor een volgende versie van de Agenda Natuurinclusief.

In de investeringsagendakomendeelsdezelfdeonderwerpenaarevoren als in Agenda Natuurinclusief 2.0. De focus van de investeringsagenda ligt echter op de structurele koers en benodigde investeringen om de Agenda Natuurinclusief 2.0 financieel, economisch, juridisch en sociaal uitvoerbaar te maken.

In de Agenda Natuurinclusief 2.0 is een investeringsagenda op hoofdlijnen opgenomen onder het gelijknamige kopje (pagina 28-29). Daarnaast zijn enkele inzichten en aanbevelingen opgenomen in Bijlage 3 van de Agenda Natuurinclusief 2.0 (pagina 111-117).

De inzet van het programmateam van de Agenda Natuurinclusief is dat dit document het eerste deel is van een serie rapporten. Opvolgende rapporten zullen dit document niet vervangen maar zijn een aanvulling, waarin bijvoorbeeld aandacht zal worden besteed aan een verdere kwantificering van de transitiekosten, de structurele kosten en baten van natuurinclusiviteit.

Leeswijzer

Dit document vormt de onderbouwing voor de bevindingen die in de Agenda Natuurinclusief 2.0 werden gepresenteerd en gaat dieper in op de benodigde investeringen en noodzakelijke ombuigingen op de lange termijn. Daarnaast geeft dit document een numerieke onderbouwing van de benodigde proceskosten per domein van 2024 tot 2026.

In deel A wordt in algemene termen besproken welke omslag er moet worden gemaakt voor een natuurinclusieve samenleving, hoe de markt daarin kan worden bijgestuurd en welke instrumenten daarvoor nodig zijn. De belangrijkste inzichten en aanbeveling per domein worden in dat deel samengevat.

Deel B gaat dieper in op de individuele domeinen en hanteert daarbij een vaste opbouw. Ieder domein start met een analyse van het domein en aangrijpingspunten om het domein natuurinclusief te maken. Vervolgens wordt ingegaan op kansen en knelpunten, om af te sluiten met de te varen koers.

In Deel C is een toelichting te vinden van de geschatte opstartkosten per domein, die volgen uit de acties van de Agenda Natuurinclusief 2.0.

Verantwoording

Hoewel de auteurs in eerste instantie verantwoordelijk zijn voor de tekst en inhoud van deze investeringsagenda, is er gedurende het schrijfproces intensief samengewerkt met de auteurs van de Agenda Natuurinclusief 2.0 en de domeintrekkers en –leiders van alle domeinen. De ambities en acties uit de Agenda Natuurinclusief 2.0 vormen fundering van deze investeringsagenda. Op basis daarvan hebben we gesprekken gevoerd en een analyse gedaan naar de domeinen (Deel B). Door nauw met hen samen te werken hebben we daarna de opstartkosten, mogelijke transitiekosten en structurele kosten in beeld gebracht (Deel C), om vervolgens tot bevindingen en aanbevelingen te komen (Deel A). Hierbij behandelen we de verschillende domeinen op een uniforme en gestructureerde manier. De investeringsagenda is ook bedoeld als voer voor discussie over de investeringen die gepaard gaan met de uitvoering van de Agenda Natuurinclusief 2.0. Daarmee hebben de auteurs ook de vrijheid gekregen, gevoeld en genomen om vanuit hun eigen professionele rol bevindingen en aanbevelingen in dit document op te nemen.

DEELA

De investeringsagenda op hoofdlijnen

Dit deel beschrijft de investeringsagenda op hoofdlijnen,
trekt conclusies en doet aanbevelingen.

A.1 NATUUR LEVERT (VEEL MEER DAN) GELD OP

Uit onderzoek blijkt dat de natuur ontzettend veel waarde oplevert, ook in financiële zin. Wereldwijd *overstijgt* de waarde van ecosysteemdiensten de waarde van de reële economie en uit *Europees onderzoek* blijkt dat elke euro die in natuurherstel wordt geïnvesteerd 8 tot 38 keer wordt terugverdiend. Voor Nederland schat het *CBS* de waarde van een beperkte set ecosysteemdiensten (die ook nog maar beperkt geoperationaliseerd zijn) in 2018 op 869 miljard euro. Hiermee hebben alle ecosystemen een groter aandeel in de totale kapitaalvoorraad van Nederland dan alle immateriële activa (zoals onderzoek en ontwikkeling) en olie- en gasreserves samen. Jaarlijks levert dat 16,6 miljard euro op. Daar is de intrinsieke waarde van de natuur nog niet bij opgeteld, net als de waarde van alle ecosysteemdiensten die niet in dit onderzoek zijn opgenomen. Het bedrag is dus een onderschatting van de werkelijke waarde. Desalniettemin beklift het beeld dat de waarde van de natuur voor Nederland dusdanig hoog is dat het loont om daarin te investeren.

Nederland natuurinclusief maken vergt investeringsbereidheid, en zoals bij elke investering lopen de kosten voor de baten uit. Maar de investeringen blijven echter achter omdat de (financiële) baten van natuurinclusiviteit niet altijd even inzichtelijk zijn, pas op een langere termijn winst opleveren en bovendien vaak verdeeld zijn over veel partijen. Daardoor lopen we vooralsnog ook de voordelen en financiële baten van een natuurinclusief Nederland mis.

Er is in alle domeinen meer aandacht en bewustzijn nodig om uiteindelijk natuurinclusiever te kunnen denken, doen en investeren. Voor de fysieke domeinen is de investeringsopgave heel concreet – natuurinclusiviteit kan daar nu al een zichtbaar onderdeel worden. Denk bijvoorbeeld aan de aanleg, exploitatie en renovatie van infrastructuur zoals windparken, of het vergroenen van bestaande wijken. In andere, niet-fysieke domeinen draait het bijvoorbeeld om de relatie tussen schone lucht, gezond voedsel, bewegen en gezondheidszorg.

Deze investeringsagenda is opgesteld om inzichtelijk te krijgen welke investeringen nodig zijn om in 2050 tot een natuurinclusieve samenleving te komen. We zullen daarom schetsen welke investeringen nodig zijn, zowel per domein als domeinoverstijgend. Het gaat dan over de financiering, bekostiging en niet-financiële interventies, bijvoorbeeld door te normeren of bestaande geldstromen om te buigen.

Deze investeringsagenda schetst het financiële perspectief op de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Het biedt kaders en richtlijnen voor alle partijen – publiek en privaat, financieel en niet-financieel – om stappen te zetten voor de investering in en financiering van natuurinclusieve initiatieven.

Op de korte termijn is de financiering van proceskosten voor het uitvoeren van acties van de domeinen noodzakelijk. In lijn met de publiek-private samenwerking van Agenda Natuurinclusief 2.0 zullen de domeinen hiermee aan de slag gaan door bestaande financieringsbronnen te benutten en nieuwe mogelijkheden te verkennen. Deze proceskosten worden in de bijlage uitgewerkt en samengevat in het overzicht op de volgende pagina.

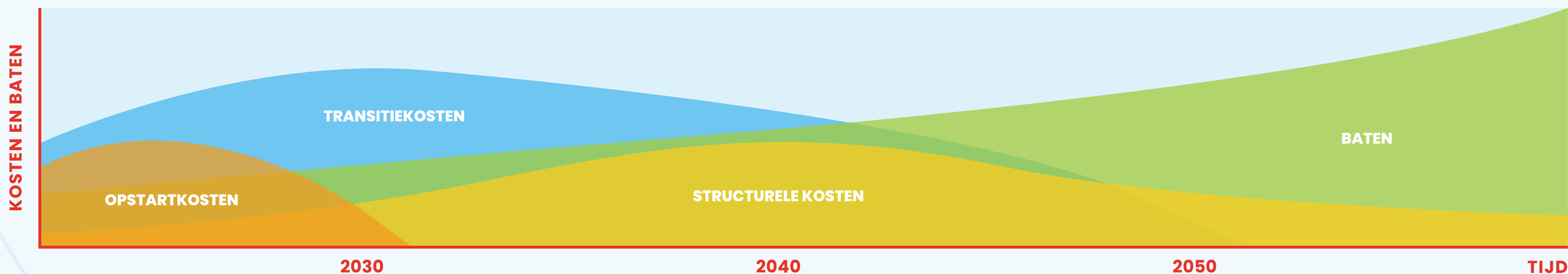
De ambities en acties uit Agenda Natuurinclusief 2.0 kunnen niet tot stand komen zonder investeringen. Er wordt daarom onderscheid gemaakt tussen opstartkosten voor de acties in de komende jaren, transitiekosten, structurele kosten en de baten die dit zal opleveren. De visualisatie op de volgende pagina geeft een globaal beeld in de tijd.

De Investeringsagenda Natuurinclusief 2.0 geeft een eerste indicatie van dergelijke opstartkosten, transitiekosten en structurele dekkingsbronnen en eventuele toekomstige dekkingsbronnen. Het is belangrijk om te vermelden dat voor sommige acties nog geen financiële dekking voorhanden is. Dit kan worden gerealiseerd door nieuw publiek of privaat geld vrij te maken, bijvoorbeeld door het afsluiten van convenanten of akkoorden.

Deze investeringsagenda kijkt ook naar de lange termijn, die vooral kwalitatief is beschreven. De komende periode moet deze investeringsagendanadergeconcretiseerd en gekwantificeerd worden. Dit document geeft op hoofdlijnen de noodzaak en mogelijkheden van beschikbare en nieuwe financieringsbronnen weer. Daarnaast behandelt de investeringsagenda andere mogelijke in te zetten middelen en instrumenten. Tenslotte reflecteert de investeringsagenda op de waarde van natuurinclusiviteit in de tien domeinen.

A.2 DE KOSTEN EN BATEN VAN NATUURINCLUSIEF

BATEN NI SAMENLEVING	KOSTEN NATUURINCLUSIEVE SAMENLEVING		
BATEN <i>De optelsom van baten in de vorm van concrete diensten aan de mens (ecosysteemdiensten zoals waterzuivering of verkoeling), vermeden kosten (bijv. bermbranden en wateroverlast) en intrinsieke waarde (voor de mens en het bestaansrecht van de natuur).</i>	1. OPSTARTKOSTEN <i>Opstartkosten zijn de kosten om van de kant te komen, bewustwording te creëren, de waarde van natuur in samenhang beter te doorgronden en daardoor te weten waar de opgave ligt. De genoemde bedragen zijn een indicatie van de benodigde middelen voor de acties uit de Agenda 2.0.</i>	2. TRANSITIEKOSTEN <i>Transitiekosten zijn de kosten om de omslag te maken, om te herstellen wat gezien vanuit natuurinclusiviteit scheef is gegroeid, om domeinen te helpen om de koers te verleggen naar natuurinclusiviteit met een handelingsperspectief. Transitiekosten kunnen afhankelijk van de huidige negatieve impact op natuur hoog zijn. Transitiekosten zijn in principe éénmalig.</i>	3. STRUCTURELE KOSTEN <i>Structurele kosten zijn jaarlijks terugkerend. Structureel trekken we als Nederland momenteel beperkte middelen uit voor natuur (aanleg, beheer en onderhoud) terwijl dit wel een schaars goed is dat waarde vertegenwoordigt. Verondersteld mag worden dat de structurele terugkerende middelen voor instandhouding groeien, echter naarmate schaal en automatiseren hun intrede doen zullen deze ook weer kunnen dalen.</i>

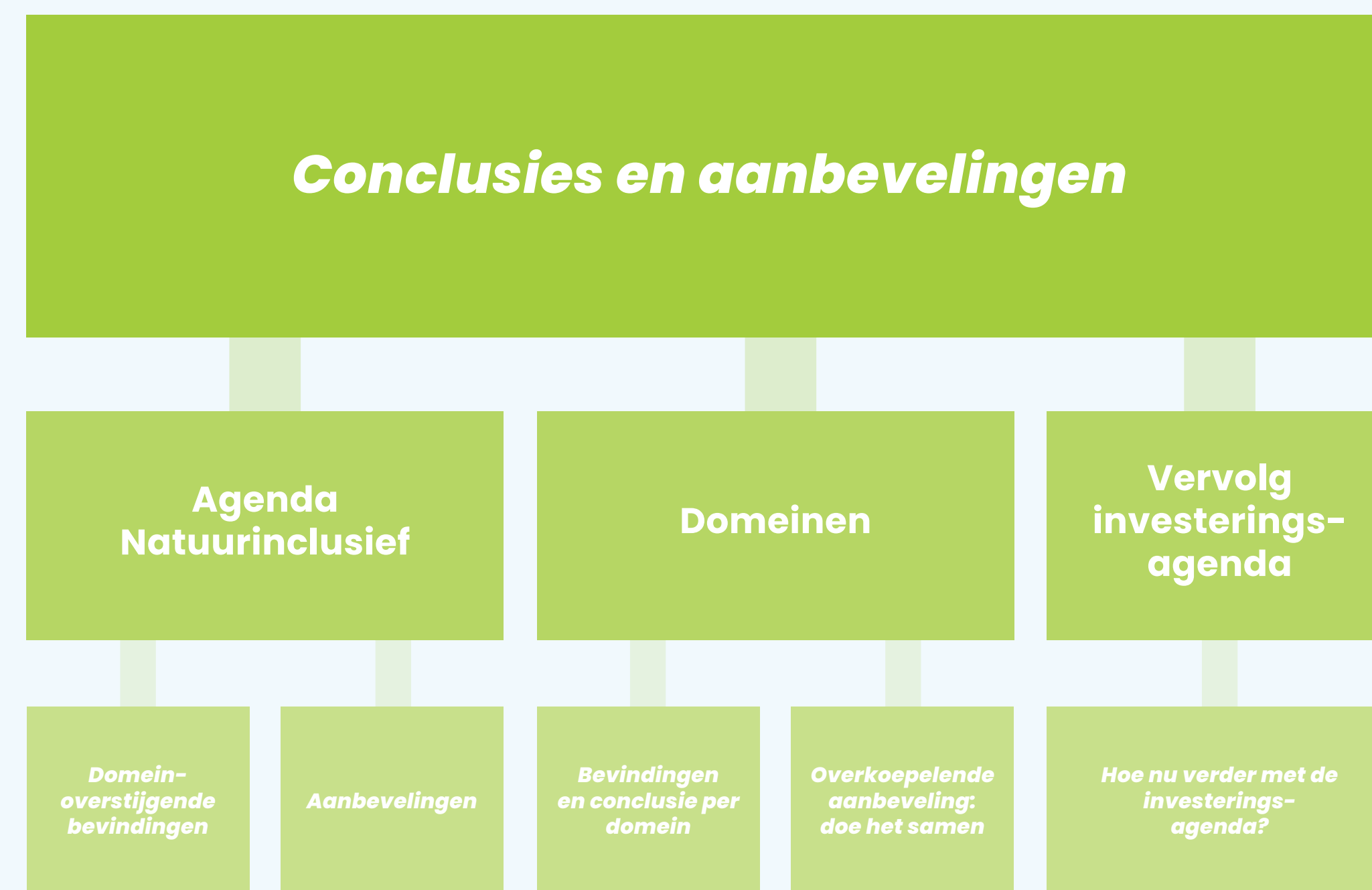
FIGUUR: KOSTEN EN BATEN IN DE TIJD VAN AGENDA NATUURINCLUSIEF

BATEN	1. OPSTARTKOSTEN	2. TRANSITIEKOSTEN	3. STRUCTURELE KOSTEN
<p>Voorop staat dat investeren in natuur leidt tot baten. Elke geïnvesteerde euro betaalt zich naar schatting 8 tot 38 keer uit (EU, 2021). Hoe sneller we de natuurinclusieve samenleving realiseren, hoe eerder de baten binnen bereik komen. Vooralsnog zullen de investeringen voor de baten uitgaan maar op basis van de tot nu toe beschikbare kennisbasis mag verondersteld worden dat het saldo van baten van schone lucht, klimaatadaptatie, gezondheid, schoon water enzoverder richting 2050 de kosten zullen overstijgen.</p>	<p>De Agenda Natuurinclusief 2.0 herbergt tal van acties om binnen de domeinen de transitie naar natuurinclusief in te zetten. Hoewel de domeinen verschillend zijn, is de inzet van elk domein gericht op de volgende onderdelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Richting geven aan de markt door een duidelijk toekomstperspectief te bieden; • Door middel van impuls gelden, aanjaagcapaciteit en experimenteeruimte laten zien wat er kan en • Deze inzichten gebruiken voor structurele ombuigingen, zowel financieel als beleidsmatig. 	<p>Het IBO onderzoek Snel aan de slag (2023) laat met het scenario "natuur voorop" zien dat met een incidentele investering van circa € 8 miljard uit de rijksbegroting Nederland een grote slag kan maken in de transitie naar een natuurinclusief Nederland. De ervaring laat zien dat het benodigde investeringsbedrag hoger zal zijn naarmate langer gewacht wordt (neem bijvoorbeeld stikstof, waterkwaliteit, zorgwekkende stoffen of weidevogels). Het is essentieel dat inzichtelijk wordt gemaakt welke geldstromen nu niet-natuurinclusieve oplossingen in stand houden of zelfs een negatieve impact hebben op natuur, te beginnen met publieke geldstromen. Deze geldstromen moeten worden omgebogen. Voor deze ombuigingen is naast geld ook beleid van groot belang. Private geldstromen richting natuurdestructie zullen beprijsd moeten worden. Voorsectorendieenerzijdsdenatuurzwaarbelasten maar anderzijds een handelingsperspectief ontberen, zullen speciale specifieke instrumenten moeten worden ontwikkeld. Bijvoorbeeld voor de landbouwsector, die in natuurinclusieve vorm juist bij veel maatschappelijke opgaven deel van de oplossing kan zijn, is een arrangement aan beleidsinstrumenten nodig om de transitie te maken. Daarbij is het cruciaal om de stap te maken naar realisatie van (koploper-) projecten die aantoonbaar bijdragen aan natuurkwaliteit en bedrijven helpen de omslag te maken.</p>	<p>Structurele kosten zullen in bepaalde gevallen nodig zijn en blijven. Met hulp van transitiemiddelen kunnen de kosten voor domeinen worden verzacht. Geleidelijk zullen de structurele kosten geabsorbeerd moeten worden binnen de (sub-) domeinen. Schaal, optimalisatie en doen waar je goed in bent, kunnen eraan bijdragen dat structurele kosten beheersbaar zijn en zelfs weer kunnen dalen. Het IBO onderzoek (Snel aan de slag, juli2023) laat zien dat natuurinclusiviteit als uitgangspunt nemen om structurele middelen orde 300-600 miljoen op jaarbasis vraagt. Een strategie waarbij normering ambitieuzer wordt, handhaving op vergunningen plaatsvindt en de vervuiler (mee-) betaalt, kan de benodigde uitgaven vanuit het Rijk geleidelijk reduceren. De werkelijke structurele kosten zullen sterk afhangen van politieke keuzes (welke mix van normeren, beprijsen of belonen wordt gehanteerd) en het beoogde eindbeeld van Nederland natuurinclusief, dat per domein nog nader gedefinieerd moet worden. De benodigde middelen zijn echter zeer beperkt ten opzichte van de geldstromen die moeten worden omgebogen: alle overheidsuitgaven (in 2022 € 335 miljard), de gehele economie (in 2022 €895 miljard) en het gehele financiële systeem (in 2022 €2.800 miljard balanstotaal Nederlandse banken) moeten op termijn natuurinclusief zijn. De ombuiging van deze grote geldstromen vraagt eerder om normering en een nieuwe manier van denken en doen, dan om enkel meer geld.</p>
<p>Overall programmakosten Ca. € 10-15 mln. p.a. Betreft kosten voor het programmabureau, bevordering van de werking van de domeinen, communicatie, gedrag en bewustwording, meten en monitoren.</p> <p>Dekking: 9 miljoen per jaar door programma Natuur LNV. Overige dekking nader te bepalen bijv. via akkoorden</p> <p>Kosten domeinoverstijgende acties Ca. € 7,5 - € 15 mln. Betreft kosten van samenwerking van domeinen aan: Concrete actie, Groeiprojecten, Inspiratiegebied en aan natuurinclusieve instrumenten en producten, zoals op het vlak van wet- en regelgeving en meten en monitoren.</p> <p>Dekking: Nader te bepalen bijv. via akkoorden</p> <p>Kosten domeinspecifieke acties Ca. € 30 - € 40 mln. De schatting van de benodigde procesmiddelen verschillen sterk per domein: In de fysieke domeinen infrastructuur, energie en water lopen er over het algemeen al veel gedekte acties. Uitzondering hierop is bouw, gezien de complexiteit met veel verschillende eigenaren en investeerders. Voor het domein landbouw geldt dat er al veel procesacties zijn uitgevoerd en dat er vooral behoefte is aan dekking voor de daadwerkelijke transitie in de vorm van transitiekosten en structurele middelen. Voor de niet-fysieke domeinen (gezondheidszorg, onderwijs, vrijetijdseconomie) ligt dat anders: hier is een behoorlijke investering in procesgeld nodig om met gerichte acties natuurinclusief denken en doen te agenderen.</p> <p>Dekking: Nader te bepalen bijv. via akkoorden</p>			

A.3 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

De analyses leveren een aantal overkoepelende bevinden en aanbevelingen op. Deze hebben we gebundeld en presenteren we aan de hand van drie doelgroepen.

Allereerst een set van aanbevelingen aan iedereen die bij de Agenda Natuurinclusief 2.0 betrokken is en aan de rest van de samenleving. Vervolgens een set van domeinspecifieke aanbevelingen, opgevolgd door een overkoepelende aanbeveling om eventuele samenwerkingen op te zoeken. Ten slotte presenteren we een set van aanbevelingen voor het vervolg op deze investeringsagenda.

A.3.1 DOMEINOVERSTIJGENDE BEVINDINGEN

Achtergebleven investeringen

Investerings in de natuur en natuurinclusiviteit zijn de afgelopen jaren achtergebleven, onder meer omdat de natuur onvoldoende op waarde wordt geschat en van ondergeschoven belang is in onze samenleving, ook in het Rijksbeleid. Dat blijkt onder meer uit eerdere bezuinigingen op budgetten voor natuurontwikkeling en -beheer. Ook aan de private kant is natuur onvoldoende onderdeel geweest van de – vaak op de korte termijn gerichte – afwegingen in het economisch verkeer. Daarbij is de manifestatie van negatieve impact vaak pas zichtbaar op de langere termijn. De recente geschiedenis leert dat wie niet in natuur en milieu investeert, later de rekening gepresenteerd krijgt.

Natuur biedt grote (maatschappelijke) waarde

Natuur wordt vaak als een hoge kostenpost gezien en zo ontstaat een valse tegenstelling tussen economie en natuur, waarbij het lijkt alsof investeren in natuur ten koste gaat van de economie terwijl uit tal van studies blijkt dat de natuur de economie juist ontzettend veel (maatschappelijke) waarde oplevert. De bijdrage van ecosystemendiensten overstijgt namelijk de waarde van de *reële economie* en 75 procent van alle bedrijven in Europa zijn sterk afhankelijk van tenminste één ecosystemedienst (*ECB*).

Natuur is betaalbaar

Een integrale blik op de kosten en baten levert een overzienbaar investeringsbedrag. Het *IBO Biodiversiteit* komt voor een ambitieus natuurscenario uit op een eenmalige investering van circa 8 miljard euro vanuit de Rijksbegroting met daarbij een structureel bedrag van circa 600 miljoen euro.³ Dit zal wel samen moeten vallen met investeringen en ombuigingen van budgetten van andere overheden en marktpartijen, die nu een negatieve impact hebben op de natuur. In het licht van onze maatschappelijke afhankelijkheid van de natuur en de fysieke risico's en transitierisico's voor de continuïteit van de Nederlandse economie, is dit een overzichtelijk bedrag.

Weinig gevalideerd inzicht

Het valt op dat er nog maar weinig getalsmatige inzichten zijn over de werkelijke kosten en baten van investeren in de natuur of natuurinclusiviteit. Dat is een gemis, omdat het een groot verschil maakt of natuurinclusiviteit gepaard gaat met extra investeringskosten. Het lijkt er daarom soms op dat de hoge meerprijs niet meer is dan een vooroordeel. De extra werkzaamheden hebben eenvoudigweg geen prioriteit en er wordt opgekeken tegen onderhoudslasten en (beheer-)verantwoordelijkheden, zelfs als die maar een zeer beperkt deel uitmaken van de totale investering. Het feit

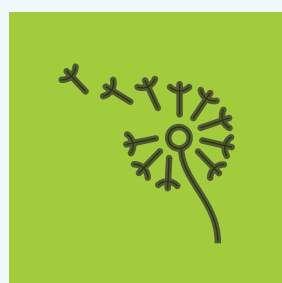
dat werkelijke kosten en baten niet inzichtelijk zijn, tekent de uitdaging waar Nederland voor staat: we hebben de waarde van natuur niet meegenomen in onze economische en financiële systemen. Dat moet nu wel gaan gebeuren. Natuurinclusief investeren vergt in de eerste plaats een houding waarbij de natuur altijd wordt meegenomen bij investeringsbeslissingen.

Voorkomen is beter en goedkoper

Er zijn voorbeelden waarbij niet-natuurinclusief handelen achteraf extra kosten met zich meebrengt, bijvoorbeeld in de vorm van (berm-)branden, verdroging, bodem- en watervervuiling. Vooreenduurzaam financieel-economisch

systeem is het essentieel om toekomstige kosten te voorkomen, zeker omdat normoverschrijdende juridificering (stikstof, waterkwaliteit) en economische impasses (bouw) op de loer liggen met grote negatieve gevolgen voor de economie.

Natuur als deel van de oplossing

Natuur biedt in bepaalde gevallen al een kosteneffectief alternatief voor opgaven die momenteel ééndimensionaal worden aangevlogen. Denk hierbij aan natuurlijke oplossingen (zogenaamde *Nature-based Solutions*)

zoals waterberging en -zuivering in natuurgebieden, verkoeling door bomen of hoogwaterbescherming door duinen. Er zijn voorbeelden van

natuurinclusief handelen waarbij het risico op schade voor mens en economie zijn verminderd (de schade als gevolg van overstromingen in Limburg in 2021 was, hoewel aanzienlijk, lager in vergelijking met buurlanden). Rondom IJssel, Maas en Waal zijn met het programma *“Ruimte voor de rivier”* zowel natuurwaarden als landschapskwaliteit teruggebracht, terwijl de waterveiligheidssituatie is vergroot. De wisselwerking tussen economie en natuur kan dus positief zijn.

Leren van de energietransitie

Hoewel de energietransitie al enige decennia onderweg is, werd de afgelopen jaren duidelijk welke invloed prijsstelling heeft. Energiegebruik is *“top of mind”* geworden bij huizenbezitters en bedrijven bij het nemen van investeringsbeslissingen vanwege externe factoren. Het ligt voor de hand om dergelijke beprijzing in verschillende domeinen als instrument toe te passen om het besef van de waarde van de natuur door te laten dringen.

Publiek en privaat moeten elkaar te vinden

Overheden moeten consistentere sturen vanuit het publieke instrumentarium, via subsidies, normstelling en de invulling van eigen investeringen. Marktpartijen mogen daarentegen ook meer initiatief nemen door vanuit intrinsieke motivatie te handelen. Kortom: er is voor beide partijen werk aan de natuurinclusieve winkel. Het doel is om een natuurinclusieve businesscases te laten renderen. Vergelijk deze omslag met de complexe opgaven in de energietransitie, circulariteit en verduurzaming van de landbouw. Zolang de niet-duurzame oplossingen een positief saldo opleveren, zal natuurinclusiviteit geen gegeven kunnen worden. Voor de transitie naar een natuurinclusieve samenleving kan men leren van ervaringen op andere terreinen, zoals de energietransitie: waar de koplopers van enige tijd geleden nu profiteren van een lage energierekening of hogere vastgoedwaarde. De oplossing is niet eenvoudig maar de transitie moet nu worden ingezet. Daarbij moet de natuur, net als kunst en cultuur, nooit geheel worden teruggebracht tot een businesscase. De waarde van de natuur laat zich niet uitsluitend uitdrukken geld; de staat van de natuur zegt veel over de intrinsieke waarden die de maatschappij toekent aan zijn omgeving.

A.3.2 AANBEVELINGEN VOOR DE AGENDA NATUURINCLUSIEF 2.0

De volgende aanbevelingen gelden in principe voor alle partijen die betrokken zijn bij de Agenda Natuurinclusief. Sommige aanbevelingen zijn meer bedoeld voor overheden, terwijl andere (ook) kunnen worden opgepakt door uitvoerende diensten en private partijen.

Maak de koers duidelijk

Maak duidelijk waar het heen gaat in eisen en wensen (beleid, aanbesteding, concessies) en in de eigen koers (bedrijfsvoering van (semi-) overheid of onderneming). Hou vast aan reeds genomen beslissingen en implementatie, zodat loze beloftes over natuurinclusiviteit worden voorkomen.

Stimuleer koplopers

Stimuleer koplopers met ontwikkelpaden (werknemers), aanjaagsubsidies (organisaties) en marktposities (gunnen van opdrachten), investeer in groene innovaties. Zorg als overheid via vergunningen, normen en handhaving dat niet-natuurinclusief produceren of ontwikkelen kostbaarder is dan het natuurinclusieve alternatief.

Faseer destructieve geldstromen uit

Maak inzichtelijk welke geldstromen negatieve effecten hebben en faseer deze uit. Beprijs of verbied materialen met negatieve natuurimpact en stuur op natuurinclusieve voorwaarden. Waar redelijk, bied handelingsperspectief door transitiekosten te dekken via leningen of subsidies. Die moeten aflopend zijn, zodat vooruitgang loont. Laat koplopers profiteren van de risico's die ze hebben genomen en de intrinsieke motivatie die is getoond.

Normeer het minimum

Stel normen voor minimaal natuurinclusief gedrag en integreer die waar mogelijk met vergelijkbare normen op het gebied van klimaat, energie en milieu om een lappendeken aan normen en instrumenten te voorkomen. Schets een duidelijk pad door normen aan te scherpen, zodat iedere partij ziet welke kant het op gaat en daarop kan inspelen.

Werk uitvoeringsgericht

Durf de slag naar uitvoering te maken, bied ruimte voor experiment, maak kosten en baten in de praktijk inzichtelijk en verschuil je niet achter vermeende hoge investeringen of gebrek aan menskracht of ervaring. Natuurontwikkeling laat zich niet zomaar uittekenen, geef daarom ruimte aan de praktische invulling en stuur desnoods bij.

Koppel natuur met geldstromen

Verduurzaam de grote geldstromen, indien dat relevant is, en volsta niet met het beheersbaar maken van de impact (wat uiteindelijk leidt tot achteruitgang). Formuleer daarentegen natuurpositieve ambities en rol deze uit met gefaseerde doelstellingen.

Begin nu, niet morgen

Maak snelheid, omdat langer wachten uiteindelijk tot hogere kosten (voor herstel) leidt. Benoem de mogelijke middelen (transitiefonds, mobiliteitsfonds, groeifonds) en ga over tot de ontwikkeling en realisatie van projecten in 2024.

A.3.3 INZICHTEN EN AANBEVELINGEN PER DOMEIN

Bouw

De businesscase van (her-)ontwikkelen is minder sterk als er ook natuurinclusieve maatregelen worden getroffen. Het kostprijsverhogend effect van natuurinclusieve (her)ontwikkeling drukt de businesscase, waardoor momenteel natuurinclusieve investeringen achterblijven. Via het Bouwbesluit en gemeentelijke groennormen kan een minimum worden gesteld en eventueel een natuurpuntensysteem worden ingevoerd als prikkel. Door natuurinclusief bouwen te certificeren kan een vastgoedwaardestijging het kostprijsverhogende effect opheffen. Juist door op grotere schaal natuurinclusief te bouwen mag worden verondersteld dat de meerkosten omlaaggaan, zodat de baten voor zowel de huizenbezitter als de vastgoedontwikkelaar de kosten zullen ontstijgen.

Aanbeveling voor de bouw

Taxeer en financier de waarde van natuurinclusief bouwen

De evidente waarde van natuur voor de leef- en werkomgeving (gezondheid, klimaatadaptatie, esthetiek, etc.) wordt niet gereflecteerd in de prijs van het omliggende vastgoed. Bestendig het onderzoek naar deze relatie en implementeer dit in de taxatie- en financieringspraktijk, zodat de verhoogde vastgoedwaarde het kostprijsverhogende effect van natuurinclusief (her-)ontwikkelen kan opheffen.

Energie

Goede voorbeelden in de energieproductie tonen aan dat de energietransitie en de natuur verenigbaar zijn zonder grote negatieve effecten op de businesscase. Het geld – publiek en privaat – moet dan wel natuurinclusiviteit als belangrijk criterium hanteren. Dat betekent dat de middelen voor aanlandingen van wind op zee zo worden ingezet dat er in het gebied natuurkwaliteit ontstaat, dat innovaties voor het opwekken van energie door zon en wind met gebiedseigen natuur te combineren. Duurzame energieopwekking hoeft dus niet alleen meer gaan over energieopbrengsten.

Aanbeveling voor energie

Realiseer structureel natuurinclusief als onderdeel van de projectfinanciering

De toekenning van rechten (concessies) en subsidiemiddelen (SDE, WOZ) moet afhankelijk worden van de mate van natuurinclusiviteit. De praktijk moet inspelen op de kansen die gebieden bieden; bekostiging en financiering mag daarom in het beginsel niet meer eenzijdig sturen op maximale energieopbrengsten. Met investeringen in een duurzame toekomst van Nederland wil men juist niet diezelfde duurzame toekomst ondermijnen door niet-natuurinclusief te bouwen, te exploiteren en te beheren.

Financiële sector

De financiële sector kan de transitie naar natuurinclusiviteit versnellen door noodzakelijke activiteiten met een gedegen businesscase te financieren. Daarnaast kan de sector zelf verduurzamen door aan de slag te gaan met kennis over natuurinclusief financieren, bijvoorbeeld door natuur en biodiversiteit op te nemen in risicomodellen en natuurinclusieve financiële producten en instrumenten door te ontwikkelen. De financieringsbehoefte voor de natuurinclusieve transitie is divers, wat inhoudt dat financiële instellingen een passende rol kunnen spelen voor verschillende typen investeringen. Maar bovenal heeft de financiële sector eenduidig nationaal overheidsbeleid nodig – bijvoorbeeld op het vlak van doelen, indicatoren, termijnen, normen en bekostiging – zodat zij haar rol kan nemen binnen de verschillende domeinen en sectoren.

Aanbeveling financiële sector

Versnel financiering van de transitie naar natuurinclusief met duidelijk overheidsbeleid

Met duidelijk en lange termijn overheidsbeleid op het vlak van natuurinclusiviteit kan de financiële sector haar rol pakken binnen de verschillende domeinen en sectoren.

Gezondheid

Om toe te werken naar een natuurinclusieve gezondheidssector wil het domein Gezondheid richting 2030 toewerken naar een transitie waarbij een bedrag ter grootte van 0,1 procent van het jaarlijks zorgbedrag wordt ingezet voor Healthy Green Return On Investment. De aanpak van het domein is integraal en sectoroverstijgend: met deze middelen wil het domein inzetten op vergroening van zorgterreinen en woon- en werkomgevingen, op positieve gezondheid in relatie tot groen en op samenwerking met andere domeinen. Op deze manier wordt de positieve gezondheid van miljoenen Nederlanders bevorderd. Het gaat om een structureel bedrag van 100 miljoen euro per jaar voor natuurinclusieve gezondheid wat op termijn zorgt voor meer gezondheid en welbevinden én een afname van de stijgende zorgkosten. De genoemde 0,1% betreft een transitiebudget dat zichzelf na een aanloopfase terugverdient. Uit tal van onderzoek blijkt dat natuur een positief effect heeft op gezondheid. De exacte kostenbesparingen die natuurinclusieve gezondheid oplevert zijn nog niet altijd inzichtelijk en worden door dit gebrek aan financiële onderbouwing vaak onderschat. Aanvullend onderzoek kan de financiële baten van natuurinclusieve gezondheid nader onderbouwen en daarmee de Healthy Green Return on Investment aantonen.

Laaghangend fruit: vergroenen van zorg-terreinen, SROI, onderzoek naar financiële baten groene gezondheid.

Aanbeveling gezondheid

Organiseer impuls geld voor natuurinclusieve gezondheid

Hoewel de relatie tussen natuur en gezondheid steeds evidenter wordt, wordt natuur nog onvoldoende benut als bron voor gezondheid. Organiseer daarom impuls gelden en structurele middelen voor activiteiten waarbij preventie, curatieve zorg en versterking en herstel van de natuur samengaan. Aanvullend toegepast onderzoek kan nog meer inzicht bieden in de wijze waarop natuur positieve effecten heeft op de volksgezondheid (preventief en curatief) en de maatschappelijke baten. Zo kan deze aanpak steeds gericht ingezet worden.

Infrastructuur

De aanleg van infrastructuur heeft een zware wissel getrokken op de natuur, waardoor bij hernieuwde aanleg ook veel kansen liggen, zoals het herstellen van groene en blauwe verbindingen. De oplossing daarvoor is niet om extra subsidie beschikbaar te stellen, maar om de directe integratie van natuurdoelstellingen in de allocatie van budgetten voor ontwikkeling, aanleg, beheer en onderhoud te verzorgen. Zowel de publieke als private kant heeft de ambitie, maar de uiteindelijke crux is de daadwerkelijke realisatie.

Aanbeveling infrastructuur

Stap over op structurele realisatie

Zet voornemens, zoals Agenda Natuurinclusief, om in de praktische aanwending van middelen in grootschalige infrastructurele projecten; breng ex ante eventuele meerkosten in beeld en koppel deze aan de baten. Door uitwisseling van kennis, schaal en marktinnovaties zullen kosten en baten dichterbij elkaar komen te liggen.

Landbouw

Om de transitie naar een natuurinclusieve landbouw te maken hebben boeren behoefte aan een volwaardige en praktische kennisinfrastructuur. Daarnaast moet het verdienvermogen versterkt worden. Naast het stimuleren van vraag naar natuurinclusieve producten zal een volwaardig verdienmodel voor het leveren van ecosysteemdiensten moeten worden opgetuigd. Hoewel hier al lang over wordt gesproken, is daadwerkelijke implementatie het sluitstuk in de transitie naar natuurinclusiviteit.

Aanbeveling landbouw

Maak middelen voor ecosysteemdiensten en agrarisch natuurbeheer versneld beschikbaar

Hierdoor vormen ecosysteemdiensten en natuurbeheer een volwaardig onderdeel van het verdienmodel van natuurinclusief boeren en ontstaat er een economisch haalbaar perspectief. Daarnaast is het essentieel om een praktische en regionale kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw op te zetten.

Onderwijs

Natuurinclusief onderwijs wijst mensen op hun menselijke en niet-menselijke omgeving, waardoor mensen bewust worden van de fundamentele en wederzijdse afhankelijkheid tussen mens en natuur. Daarnaast leidt het onderwijs de natuurinclusieve professionals van de toekomst op. Hierbij is het van belang om zowel het onderwijs zelf als de onderwijsomgeving te vergroenen. Dit vraagt om een investering in mensen, in het curriculum en in de vergroening van de onderwijsomgeving.

Aanbeveling onderwijs

Natuurinclusief onderwijs binnen één schoolgeneratie

Natuurinclusief onderwijs is essentieel om maatschappijbreed natuurinclusiever te denken en doen. De transitie naar natuurinclusief onderwijs kan alleen plaatsvinden als de verschillende actoren in en rond het onderwijs samenwerken, met daarbij als gezamenlijke doel om natuurinclusief onderwijs binnen één schoolgeneratie te realiseren. Dit vraagt bijvoorbeeld investeringen in het vergroenen van onderwijsomgevingen, structurele bekostiging van natuureducatie en nauwe samenwerking tussen onderwijs en de arbeidsmarkt om de natuurinclusieve professionals van de toekomst op te leiden.

Vrijetijdseconomie

Er is in Nederland meer behoefte aan natuur en recreatief groen, waardoor de bestaande natuurgebieden worden ontlast. Daarnaast kan de vrijetijdseconomie een bijdrage leveren door 5 procent van Nederland te vergroenen en tegelijkertijd recreanten de mogelijkheid bieden om volop van de natuur te genieten zonder die gebieden onnodig onder druk te zetten. Doordat de vrijetijdseconomie diffuus is georganiseerd en geen duidelijk loket heeft in Den Haag, zullen diverse partijen elkaar moeten vinden in andere projecten, zoals in verstedelijkingsopgaven en door aan tafel te komen bij het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG). Recreatieve ontsluiting van het landelijk gebied kan ook bijdragen aan de stikstofopgave en de doelen van het NPLG door economisch perspectief te bieden aan boeren.

Aanbeveling vrijetijdseconomie

Zet de vrijetijdseconomie aan tafel

De vrijetijdseconomie is sterk verbonden aan de transitie in het landelijk gebied en de verstedelijkingsopgave, maar zit eigenlijk nooit aan tafel. Daardoor worden mogelijke kansen gemist. Het is voor de druk op natuurgebieden van belang dat het buitengebied beter recreatief wordt ontsloten. Dit biedt ook kansen voor boeren en ondernemers.

Water

Natuur biedt in het domein water bij uitstek een kosteneffectief alternatief ten opzichte van civieltechnische oplossingen, wat kansen biedt om de natuur mee te laten profiteren van een deel van de miljarden voor waterbeheer en klimaatadaptatie. Daarentegen geldt wel dat slechte waterkwaliteit en wateronttrekkingen de natuur schaden. Prikkel om destructieve economische activiteit tegen te gaan zijn desalniettemin onvoldoende. De problematiek rond de Kaderrichtlijn Water – waar geen enkel waterlichaam in Nederland aan voldoet – illustreert dat probleem. Het uitstellen van handhaving en maatregelen maakt ingrijpen alleen maar duurder en de risico's (rechtszaken, stilstand, gebrekkige innovatie) groter, afgezien van de effecten op kwetsbaar milieu, waaronder De Waddenzee.

Aanbeveling water

Nature-based Solutions is een oplossing

Werk toe naar een groter aandeel natuurinclusieve maatregelen (*Nature-based Solutions*) in het waterbeheer. In het domein water zijn *Nature-based Solutions* in veel gevallen een kosteneffectieve oplossing ten opzichte van civieltechnische oplossingen. Met extra natuurinclusieve investeringen kan meer kwaliteit worden gecreëerd die maatschappelijke meerwaarde heeft voor onder andere klimaatadaptatie, milieu en recreatie.

Bedrijventerreinen

Bedrijventerreinen staan onder druk. Achterblijvende investeringen en hoge mate van verharding van het landschap leiden tot waaier van uitdagingen, zoals wateroverlast, hittestress, luchtvervuiling en verrommeling. De aantrekkelijkheid als vestigingsplaats of werkplek staat op het spel. Tegelijk is er een beweging op gang gekomen om bedrijventerreinen een nieuw leven in te blazen. De urgentie en ontwikkelingen bieden kans voor de natuur. Ook spelen er een aantal uitdagingen:

- Het organiseren van ondernemers en eigenaren.
- Het inzicht in de waarde van natuur.
- Het vinden van de kartrekkers.
- Inzet van effectieve instrumenten om gezamenlijk te investeren.

A.3.4 DOE HET SAMEN, DAT LEVERT MEER WAARDE OP

Domeinen kunnen elkaar versterken door inhoudelijke synergie. In financiële termen betekent dit dat er ruimte ontstaat voor optimalisatie met natuurinclusiviteit als verbindend element. Denk aan de Afsluitdijk waar dergelijke synergie nu wordt gerealiseerd: water, infrastructuur, energie en zelfs onderwijs en vrijetijdseconomie.

De verbinding en samenwerking tussen domeinen is ook vanuit de ontwikkeling van het instrumentarium van belang. Gecompartimenteerde regelgeving, uitvoeringskaders en maatlatten die niet nodig zijn kunnen de transitie in de weg zitten. Het moet voor een projectontwikkelaar duidelijk zijn wat het betekent om natuurinclusief, klimaatbestendig, energieneutraal een project te kunnen realiseren. Dit vraagt om herkenbare en voorspelbare voorwaarden, verwachtingen (subsidies, vergunningen) en financieringscondities. Dat is alleen mogelijk als domeinen samenwerken.

Een bijzondere samenwerking is gelegen in de horizontale thema's zoals financiën en wet- en regelgeving in relatie tot de domeinen. Het spanningsveld tussen of een project is toegestaan – of zelfs wordt gestimuleerd vanuit wet- en regelgeving – enerzijds, en of een project financierbaar is anderzijds, leidt tot dilemma's en legt afwegingen bloot. Die confrontatie moet actief worden gezocht. Denk hierbij aan:

- Natuurinclusieve bouw van huizen leidt tot enerzijds een lagere bruto-vloeroppervlakte en anderzijds tot lagere risico's op hittestress, wateroverlast, etc.
- Natuurinclusieve productie van zon- en windenergie leidt enerzijds tot het ontwikkelen van natuurwaarden, anderzijds tot lagere energieopbrengsten.
- Natuur- en klimaatbestendige infrastructuur die enerzijds de extremere weersomstandigheden van de komende decennia kan doorstaan, maar anderzijds op korte termijn duurder is.

Zo zijn er tal van dilemma's en oplossingsrichtingen om te bespreken aan gezamenlijke tafels.

Een complex vraagstuk is wie wat bekostigt en welk deel van de baten waar terechtkomt. Hoewel dit op het niveau van Nederland niet zoveel zou uitmaken, maakt het voor de betrokken partijen en voor de financierbaarheid natuurlijk wel degelijk uit. Dat vraagt om praktijkuitwerkingen waar we met elkaar van kunnen leren.

Gebiedsgerichte aanpak en samenwerking

Een natuurinclusief Nederland vraagt om samenwerking. Een boom draagt bijvoorbeeld bij aan de luchtkwaliteit (gezondheid), waterberging (water) en verhoogt de waarde van het omliggend vastgoed (bouw). Of de aanleg van een groenblauw schoolplein: dat levert niet de school, buurtbewoners, gemeente (groenambitie), zorgverzekeraars (gezondheid), ondernemers (aantrekkelijke retailomgeving) en het waterschap (waterberging) allemaal wat op. Eenzijdig investeren in de natuur levert echter vaak onvoldoende op voor zowel de afzonderlijke investeerder als voor het collectief. Daarom is het belangrijk om samen te werken, zodat zoveel mogelijk partijen voordeel hebben bij een natuurinclusieve investering.

A.3.5 HOE NU VERDER MET DE INVESTERINGSAGENDA?

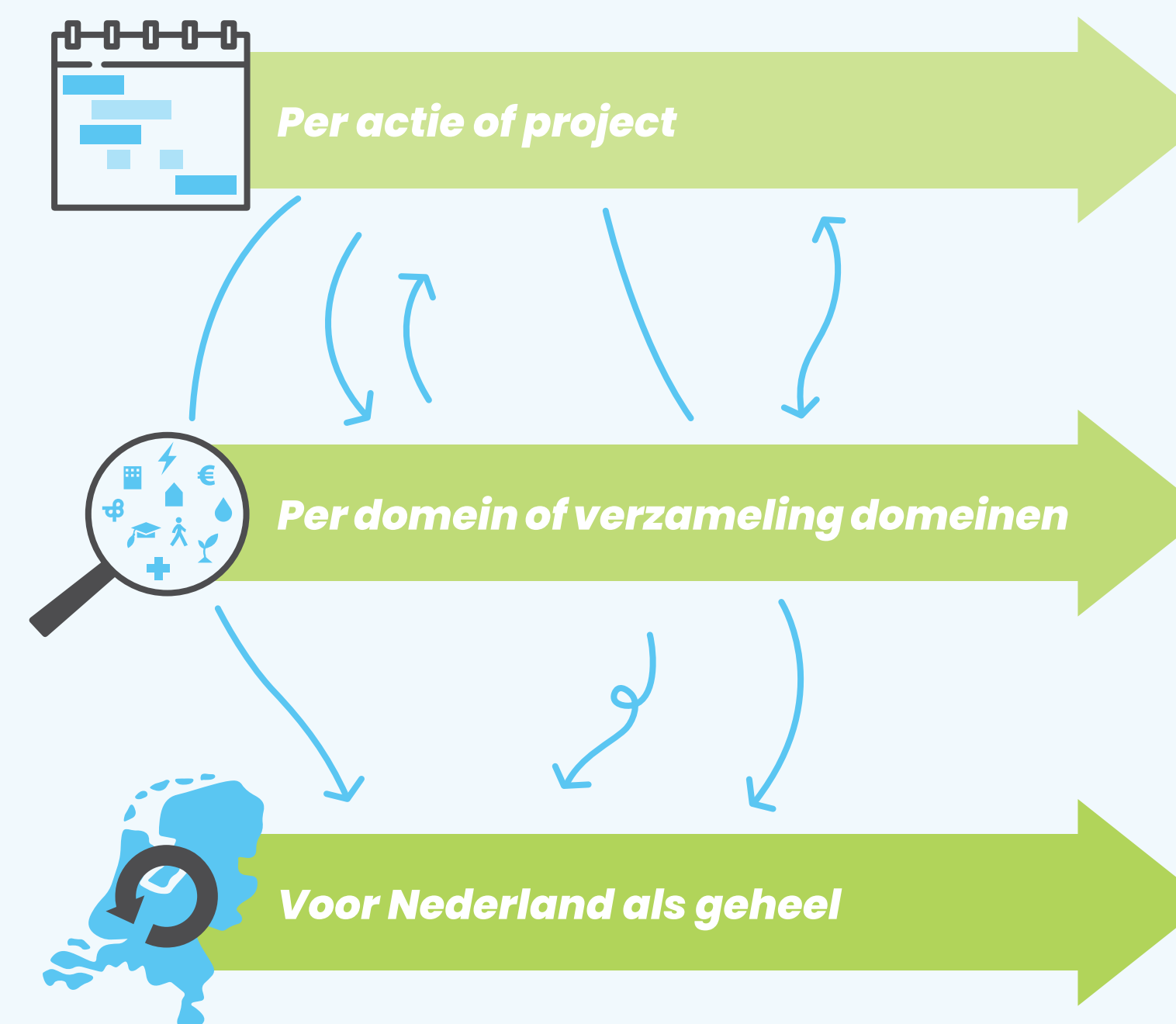
De investeringsagenda leidt tot tal van aangrijpingspunten en aanbevelingen voor het vervolg van de Agenda Natuurinclusief 2.0 en de onderliggende domeinen. Maar hoe nu verder met deze investeringsagenda?

Wij pleiten ervoor om op drie niveaus parallel vervolgstappen te ondernemen rondom het inzichtelijk maken van de kosten en baten van natuurinclusiviteit.

- Per actie of project
- Per domein of verzameling domeinen met vergelijkbare karakteristieken
- Voor Nederland als geheel

Om de kosten en baten van natuurinclusiviteit goed in beeld te krijgen is het van belang dat verschillende organisaties hiermee aan de slag gaan. Van onderzoekers bij kennisinstellingen via fundamenteel en praktijkgericht onderzoek, tot het werkveld wat binnen projecten de kosten en baten in beeld brengt.

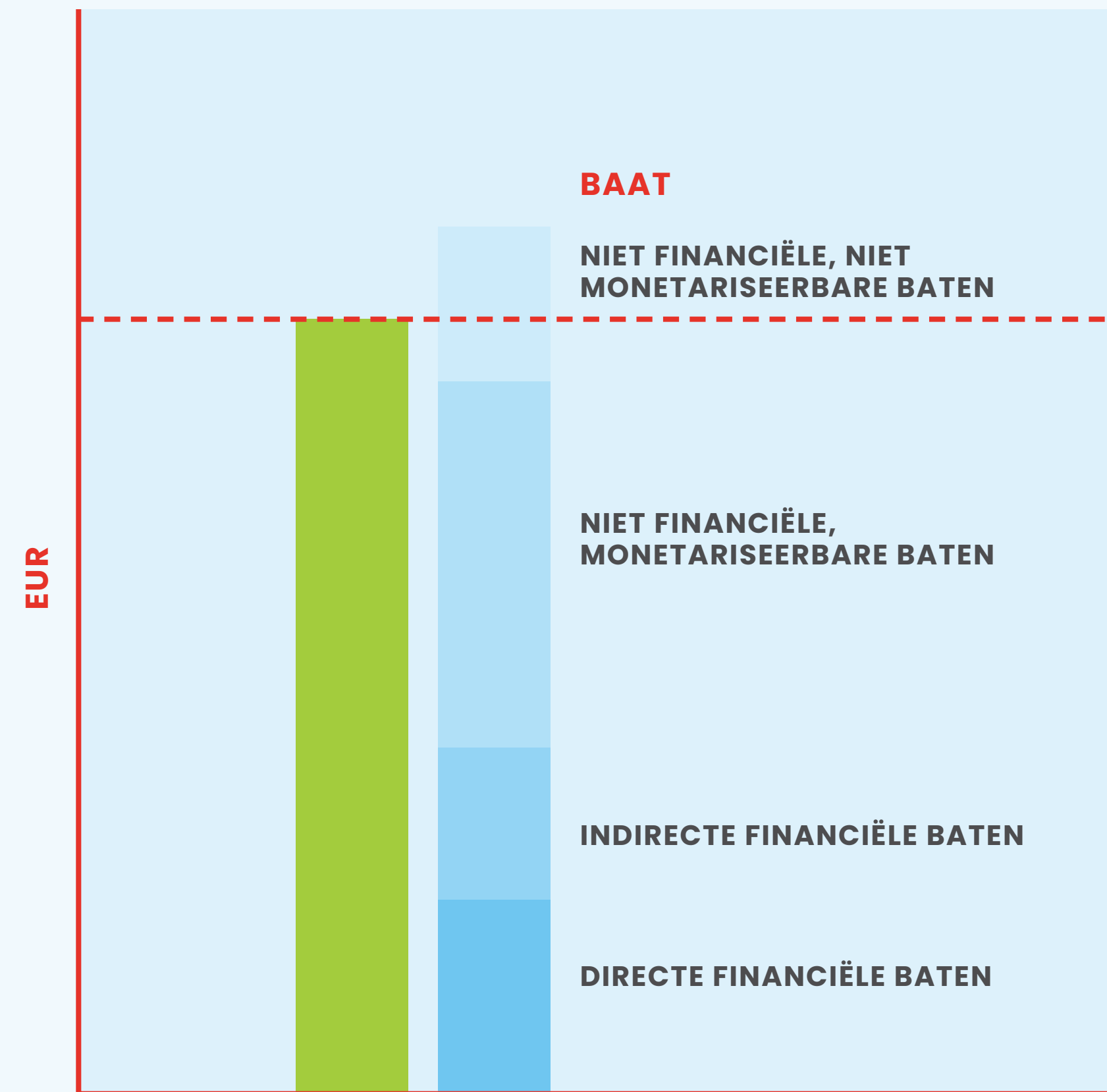
Voor wat betreft de baten is het zinvol naar de harde en zachtere baten te kijken. Dit kan bovendien breder zijn dan alleen natuurinclusiviteit; ook andere baten kunnen worden meegenomen. Hierbij kan bijvoorbeeld worden voortgebouwd op het concept van brede welvaart en de

Sustainable Development Goals. Hoewel de zachte waarden niet allemaal mee kunnen worden genomen in een investeringsbeslissing, zijn ze wel degelijk van waarde. Een interessant concept is bijvoorbeeld de ladder der bekostiging (zie figuur), waarin alle waarden in euro worden uitgedrukt. Tegelijkertijd geeft dat aanknopingspunten voor welke waarden in de toekomst, met nieuwe inzichten en rekenmodellen, wel kunnen worden verzilverd.

Eerder hebben wij kostensoorten onderscheiden: opstart, transitie, structureel. Voor een aantal sectoren, waaronder de landbouw en de industrie, worden fondsen in de orde van miljarden voorzien om de transitie te doorlopen. Het is vanuit de Agenda Natuurinclusief 2.0 essentieel om te weten welke investering daadwerkelijk leidt tot een natuurinclusieve koerswijziging. Met andere woorden: de inzet van financiële middelen moet gedurende de uitvoering kritisch worden onderzocht op effectiviteit. Eenmalige subsidies moeten worden voorkomen, terwijl structurele tegemoetkomingen gewenst zijn.

Het is belangrijk om te weten welke kosten structureel zijn en welke afnemen of wegvallen gedurende een transitiefase. Vaak wordt er simpelweg aangenomen dat natuurinclusief duurder is en daarom ook duurder zal blijven, maar op een zeker moment wordt er een omslagpunt bereikt waarop de meerkosten afnemen of zelfs verdwijnen.

FIGUUR: LADDER DER BEKOSTIGING

Er zijn slimme mechanismen nodig voor een effectieve wisselwerking tussen ondersteunen en normeren. Denk bijvoorbeeld aan een systeem waarin de normen geleidelijk worden aangescherpt en tegelijkertijd de beschikbare financiële middelen worden afgebouwd. Zo ontstaat een mechanisme waarin voor de lange termijn duidelijkheid bestaat voor ondernemers, koplopers worden beloond en de kosten voor de samenleving te overzien zijn. Dergelijke modellen zijn denkbaar in de bouw, water en agrarische sector.

De investeringsagenda is pas compleet en accuraat als iedereen weet wanneer natuurinclusiviteit in Nederland of een domein is bereikt. Alleen dan is het mogelijk om ook inzichtelijk te krijgen welke investering nodig zijn om dat doel te bereiken. Desalniettemin is het niet noodzakelijk om dat beeld al volledig te schetsen om de volgende stappen te zetten voor een natuurinclusiever Nederland. Idealiter zou voor alle domeinen dat doel in de periode 2026 tot 2030 wel helder moeten worden, waarna ook een investeringsagenda kan worden vastgesteld die alle kosten en baten meeweegt.

A.4 FINANCIËLE INSTRUMENTEN

Er bestaat een scala aan conventionele en gerichte instrumenten voor bekostiging of financiering. Overheden kunnen bepaalde instrumenten inzetten om de markt de juiste richting op te duwen. Andere instrumenten zijn juist bedoeld om investeringen in natuurinclusieve projecten rond te krijgen. Het is van belang dat er wordt gezocht naar een juiste mix van instrumenten, die in de vorm van blended finance ook op elkaar kunnen ingrijpen. Natuurinclusieve oplossingen hebben bij uitstek een grote variëteit aan belanghebbenden. Commerciële partijen willen eigen impact offsetten, filantropen beogen impact te maken, overheden moeten beleidsdoelen nastreven en marktpartijen willen direct opbrengsten zien. Al deze verschillende belangen kunnen vaak niet met één instrument worden gediend, maar met een mix van instrumenten wel.

In de tabel met instrumenten werken we een greep aan financieringsinstrumenten verder uit, waarbij we onderscheid maken tussen instrumenten om iets te bekostigen of om iets te financieren, bijvoorbeeld via investeringen in de vorm van eigen vermogen of door te financieren via vreemd vermogen. Daarnaast zijn er ook nog beleidsmatige instrumenten die natuurinclusiviteit kunnen bevorderen. Een voorbeeld hiervan is het uitvoeren van scenariostudies met maatschappelijke kosten-batenanalyses. Hierdoor wordt duidelijk of een natuurinclusieve variant, die misschien duurder is, ook andere maatschappelijke baten oplevert en daardoor toch aantrekkelijker is. Het is van belang om vast te leggen dat bij de ontwikkelingen altijd ook een groener scenario moet worden onderzocht, dat kan leiden tot meer inzicht in de meerprijs en -waarde van natuurinclusiviteit. De tabel met instrumenten is niet volledig, maar is bedoeld als startpunt voor eenieder die nog niet zo thuis is in financiële instrumenten.

INSTRUMENT	TOELICHTING	NIVEAU	INITIATOR	BEKOSTIGER	INDICATIE INZETBAARHEID
Conventionele bekostigingsinstrumenten					
Normering	Ver- of gebod	Nationaal, evt. lokaal	Overheden	Markt	Bepaalt absoluut minimum, draagt bij aan level playing field. Potentieel bij geleidelijk omhoog schroeven
Subsidies	Voorwaardelijk geld	Nationaal, evt. lokaal	Overheden	Overheid	Effectief om aan te jagen, maar afbouw zodra markt op eigen benen kan staan.
Gunningscriteria	Vereisten of punten in aanbestedingen of concessieverlening	Overheid->Project	Overheden	Overheid/markt, afhankelijk van de competitie	Effectief om inkoop vanuit overheid natuurinclusief te organiseren, kan prijsopdrijvend werken
Beprijzen/ heffingen	Activiteit duurder maken	Bij voorkeur EU, anders nationaal	EU, Rijk	Markt	Effectief instrument om te sturen zonder dat het publieke middelen vergt, maar politiek vaak lastig en kans op collateral damage.
Belastingen	Gewenst gedrag stimuleren	Nationaal, provincie, gemeente	Rijk	Overheid	Alternatief voor subsidie, politiek lastig en grofmazig, wel effectief mits uitvoerbaar.
Handelssysteem	Markt	EU, nationaal	EU, Rijk	Markt	Sturing vanuit schaarste door besparingen te belonen en inertie te bestraffen.
Nieuwe bekostigingsinstrumenten					
True pricing	Ook externe kosten en baten in de prijs rekenen – vergaande beprijzing	Bij voorkeur EU, anders nationaal	EU, Rijk	Markt	Effectief instrument om markt te sturen, vergt veel data, kan lastig uitvoerbaar zijn.
Credits	Vrijwillige bijdrage in de vorm van aanschaf van credits.	Verschilt	Gemengd	Markt	Er is een wereldwijde markt voor koolstofcredits waarvoor de prijs op moment nog te laag is voor stabiele opbrengsten, maar op termijn zeer interessant kan zijn voor bosprojecten.
Betalen voor ecosysteemdiensten	Waar de true price de focus legt op de verborgen kosten, ligt bij betalen voor ecosysteemdiensten de focus op betalen voor de baten.	Nationaal	Rijk	Voornamelijk overheid, in sommige gevallen markt (overlap met 'credits')	Een deel van de ecosysteemdiensten kunnen direct in de markt worden gezet, zoals reductie risico op waterschade. Overgrote deel zal niet privaat kunnen worden opgehaald door freerider gedrag. De overheid kan dan de onrendabele top afdekken via dit instrument.

INSTRUMENT	TOELICHTING	NIVEAU	INITIATOR	BEKOSTIGER	INDICATIE INZETBAARHEID
Conventionele financieringsinstrumenten					
Leningsvoorwaarden	Lening met zachtere voorwaarden, zoals een langere aanlooperperiode of langere looptijd	Project	Financier	Overheid/ financier	Goed inzetbaar voor investeringen die langer de tijd nodig hebben om opbrengsten te genereren (bijv. omslag naar natuurinclusieve landbouw).
Eigen vermogen	Financiering via aandelen	Project	Financier	Markt	Uitdagend, gezien venture capital en private equity investeert met een korte termijn horizon.
Rentekortingen	Goedkopere financiering	Project	Financier	Overheid/ financier	Stimulering kapitaalintensieve natuurinclusieve projecten. Korting bekostigd vanuit financier enkel als natuurinclusieve projecten minder risico dragen.
Garanties	Risico verlagen voor kapitaalverschaffers	Project	Overheden	Overheden	Afdekken van risico's, aanjagen van private investeringen
Specifieke en gerichte financieringsinstrumenten					
PPS	Contractvorm waarbij overheden en bedrijven samenwerken en vanuit een duidelijk omschreven taak- en risicoverdeling opereren, veelal inclusief meerjarige financieringsconstructie.	Project, gebied	Rijk	Rijk, financiering, markt	Wordt veel gebruikt in de bouw en infrastructuur, maar kan ook worden ingezet voor natuurinclusieve gebiedsontwikkeling of beheer van het landelijk gebied.
Concessionele financiering	Financiering tegen gunstigere voorwaarden zoals een lagere rente, aanvaarding van hogere risico's, een aflossingsvrije periode bijvoorbeeld door	Project	Financiers, overheden	Overheden, NGOs, filantropie, financiële sector	Afdekken van risico's, aanjagen van private investeringen
Revolverende fondsen	Een fonds, vaak eenmalig gevuld met publiek geld, waarin vrijgekomen middelen (zoals door terugbetaling van een lening of rentebetalingen) opnieuw kunnen worden ingezet.		Overheden	Overheden, financiële sector	Revolverende fondsen kunnen een interessant alternatief zijn voor subsidies, mits er ook sprake is van een mechanisme van waaruit het fonds aangezuiverd kan worden.
Blended finance	Een overkoepelende term voor verschillende verschijningsvormen van verschillende complementaire instrumenten, die parallel of over tijd worden ingezet om niet-financierbare projecten financierbaar te maken door publiek geld als hefboom te gebruiken.	Project	Financier	Overheden, financiële sector	Financiering en bekostiging rondkrijgen van projecten met belanghebbenden met verschillende wensen op gebied van tijd, risico, rendement en impact.

DEEL B

Analyse per domein

In dit deel analyseren we de domeinen zoals deze ook zijn opgenomen in de Agenda Natuurinclusief 2.0:

Per domein hanteren we de volgende opbouw:

- Karakteristieken en aangrijpingspunten van het domein
- Kansen en knelpunten
- Koers

B.1 DOMEIN BOUW

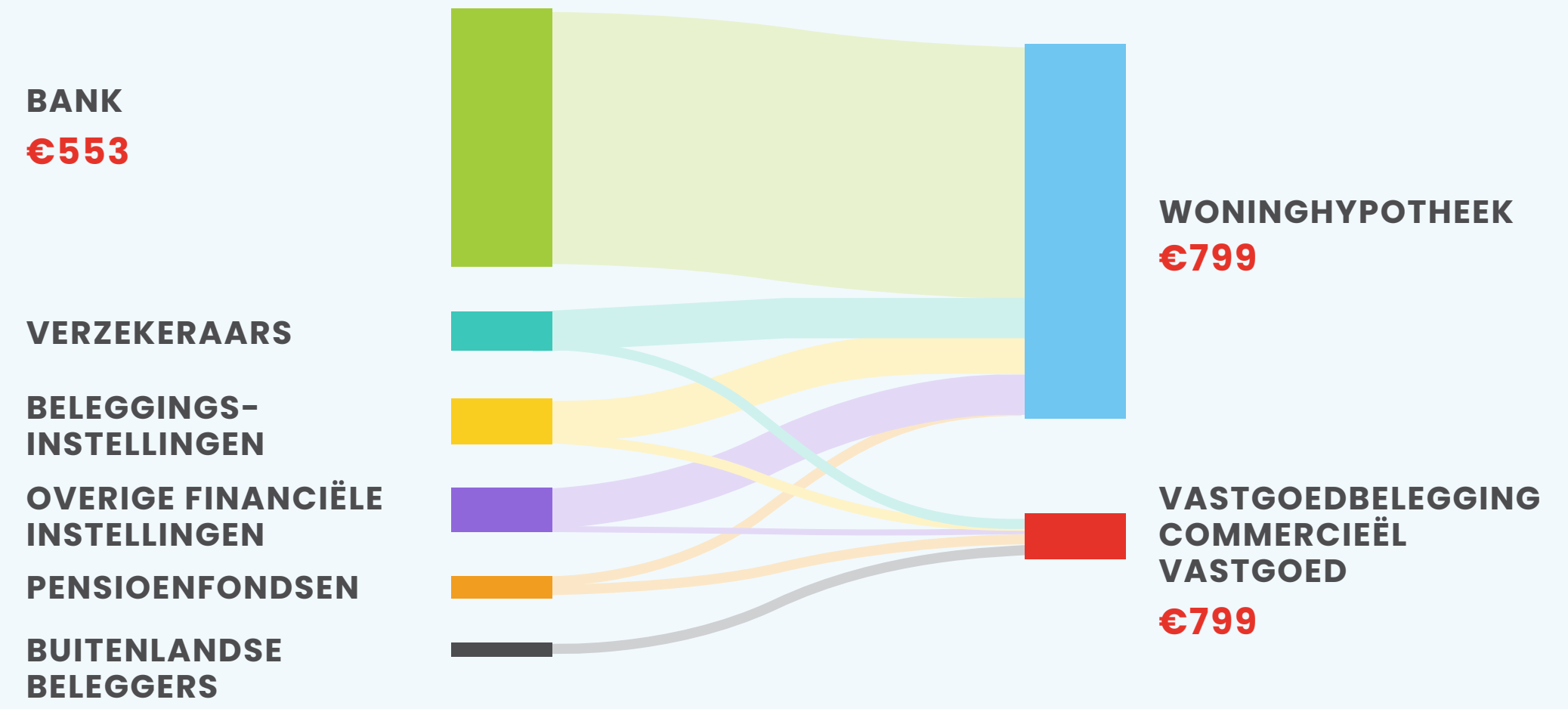
B.1.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

13 procent van Nederland is bebouwd (CBS). De opgetelde waarde van vastgoedinvesteringen nadert de biljoen. Een groot deel van ons landoppervlak en kapitaal wordt dus in dit domein besteed. Het aandeel natuurinclusiviteit is marginaal.

Bouw in relatie tot natuur

Natuurinclusief bouwen houdt in dat tijdens bouw- en gebiedsontwikkelingsprojecten de natuur altijd wordt meegenomen, vanaf het initiatief tot en met de beheerfase. Het gaat dan om maatregelen in, aan, om of op gebouwen en in de omliggende private en openbare ruimte, met als doel de biodiversiteit substantieel te ondersteunen en te versterken (*Knelpuntenanalyse natuurinclusief bouwen*). Het gaat om zowel nieuwbouw als bestaande bouw, woningen, commercieel vastgoed en de bijbehorende leefomgeving. Hoewel biobased bouwen ook onder dit domein valt, ligt de focus op het integreren van de natuur.

In de praktijk betekent natuurinclusief bouwen in ieder geval meer doen dan wettelijk is voorgeschreven. Volgens het natuurbeschermingsrecht zijn namelijk bepaalde soorten en habitats beschermd en moeten er maatregelen getroffen worden om schade aan deze habitats en soorten bij de bouw te mitigeren. Natuurinclusieve maatregelen komen daar dan bovenop: door bomen, planten, groene daken of gevels te plaatsen, wordt het lokale ecosysteem versterkt. Daarbij is het van belang dat er wordt ingespeeld op het lokale ecosysteem, door de juiste omstandigheden te scheppen (via voedsel en verblijfplaatsen) en drukfactoren (zoals geluidsoverlast en lichtvervuiling) weg te nemen.

FIGUUR: FINANCIERINGSOVERZICHT VAN DE NEDERLANDSE VASTGOEDMARKT (BRON: DNB/PBL)

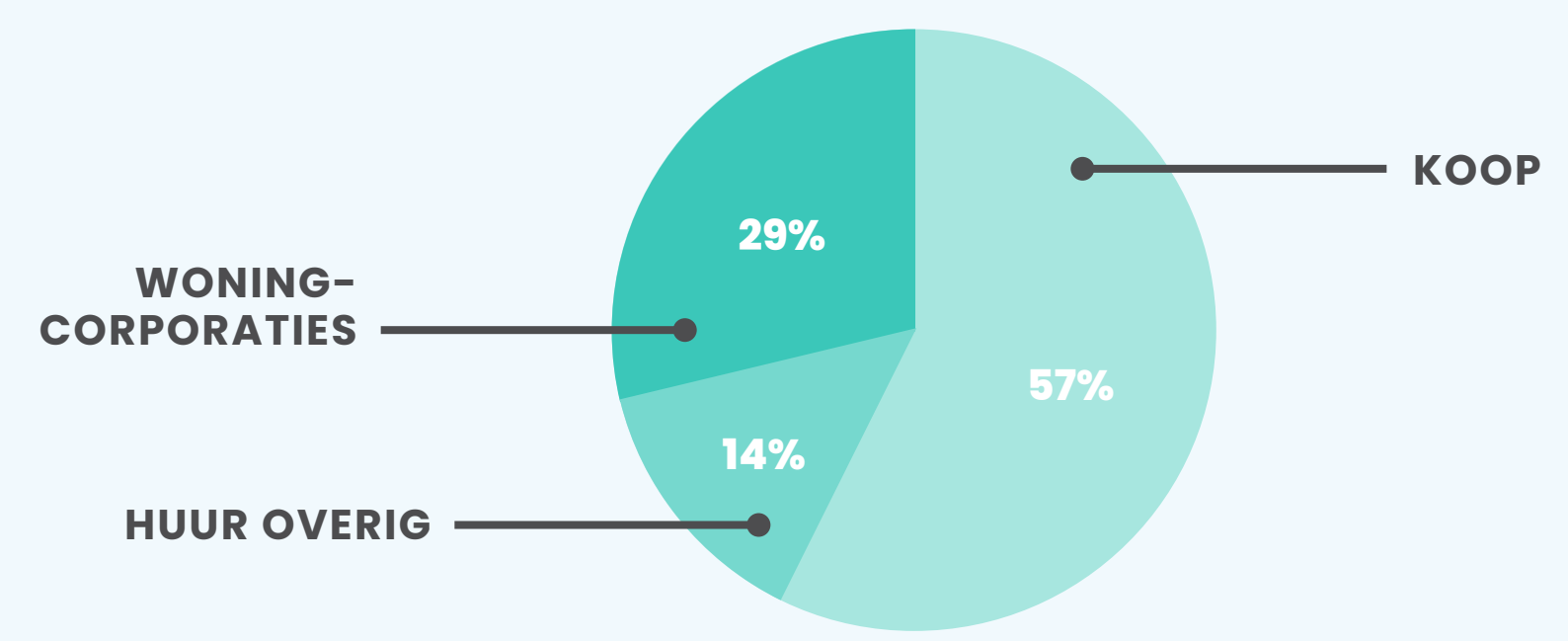
Dominante geldstromen in de vastgoed

In 2022 zit er bijna 1 biljoen euro in de Nederlandse vastgoedmarkt. Veruit het grootste gedeelte van de hiervan bestaat uit woninghypotheken. Banken financieren hier 69 procent van. Verzekeraars en beleggingsinstellingen zijn daarna grote spelers in de markt en investeren zowel in woninghypotheken als vastgoedbeleggingen.

Van de ongeveer 8 miljoen bestaande woningvoorraad is ruim de helft koopwoning. Woningcorporaties bedienen een groot deel van de huurmarkt. In de afgelopen vijf jaar werden er ongeveer 70 duizend woningen per jaar gebouwd.¹ Als deze trend zich doorzet, zullen er in 2050 ruim 10 miljoen woningen zijn, waarvan 80 procent er op dit moment al staat.

Bovenstaande leidt tot een aantal bevindingen:

- De woningmarkt is aanzienlijk groter dan de commerciële vastgoedmarkt;
- Om in 2050 natuurinclusief te zijn, moet de bestaande woningvoorraad worden aangepakt;

FIGUUR: WONINGVOORRAAD 2022 (CBS)

- Het grootste gedeelte van de woningvoorraad bestaat uit koopwoningen, die voornamelijk gefinancierd worden via hypotheekverstrekking door banken;
- Niettemin zijn huurwoningen van woningcorporaties ook een groot deel van de woningvoorraad. In ieder geval 80 procent hiervan is sociale huur.

Bekostiging van de openbare ruimte

De bekostiging van de openbare ruimte is afkomstig van de gemeente. Bij een gemiddelde gemeente is dat een aanzienlijk onderdeel, zo'n 10 procent van de begroting. Landelijk komt dit neer op 6 miljard euro. Dit wordt bekostigd vanuit het gemeentefonds.

De aard van de bekostiging en financiering van de openbare ruimte verschilt dus wezenlijk van dat van vastgoed. Immers wordt de openbare ruimte door overheden bekostigd, terwijl de financiering van vastgoed grotendeels privaat is. Hierna worden beide daarom los van elkaar behandeld.

Fasering

Bij het domein bouw gaat het primair om fysieke projecten die zich grofweg laten uittekenen in de fasen beleid, ontwikkeling, realisatie, exploitatie, renovatie.

Op de volgende pagina wordt per fase beschreven:

- Hoe in de desbetreffende fase impact gemaakt wordt op natuurinclusiviteit;
- Wat de aangrijppunten in deze fase vormen vanuit investeringsperspectief.

KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN

<p>FASE I Beleid (en strategie)</p> 	<p>Vastgoed Op landelijk niveau worden vereisten aan de bouw en renovatie van vastgoed gesteld in het Bouwbesluit. Hierin worden geen eisen gesteld aan natuurinclusief bouwen. In de Wet Natuurbescherming worden bepaalde soorten flora en fauna en habitats beschermd. Dit beleid is erop gericht negatieve impact te voorkomen. Bij verwachte druk op beschermde soorten of habitats moeten er mitigatiemaatregelen worden getroffen.</p> <p>In sommige gemeentes wordt een positieve impact op de natuur bij bouw wel gestimuleerd. In ieder geval acht gemeenten hebben een eigen puntensysteem voor natuurinclusief bouwen. In de gemeente Amsterdam moet er bijvoorbeeld worden voldaan aan bepaalde eisen op gebied van natuurinclusiviteit om in aanmerking te komen voor tenders. Hier wordt invulling aan gegeven met een puntensysteem; voor het treffen van natuurinclusieve maatregelen kan een bepaald aantal punten worden gescoord. Een aantal andere gemeenten hanteert ook dergelijke puntensystemen, die stellen voorwaarden aan de omgang met bepaalde focussoorten in tenders. Via de Omgevingswet of een bestemmingsplan kunnen gemeenten ook eisen stellen aan natuurinclusief (her-)ontwikkelen. Deze instrumenten worden nog sporadisch ingezet.</p> <p>Openbare ruimte Gemeenten beheren de openbare ruimte. Bij een aantal gemeenten (zoals de gemeente Utrecht) is in de omgevingsvisie het 'groen, tenzij'-principe opgenomen. Dat houdt in dat er een reden moet zijn om de openbare ruimte niet groen in te richten. Groen gaat voor. Daarbij horen bepaalde groennormen, bijvoorbeeld de verhouding tussen groen en grijs. Bij het grootste gedeelte van de gemeenten is dit nog niet vastgelegd.</p>
<p>FASE II Ontwikkeling</p> 	<p>Vastgoed Over het algemeen is de financiële businesscase van (her-)ontwikkelingen met natuurinclusieve maatregelen minder sterk dan zonder.1 In de vastgoedsector zijn marges over het algemeen klein en wordt er primair op prijs geconcurrereerd. Er wordt daarom niet structureel natuurinclusief ontwikkeld.</p> <p>Openbare ruimte : Ondanks een aantal goede beleidsintenties, blijkt het natuurinclusief inrichten van de openbare ruimte weerbarstig. De opgavendruk op de gemeente is aan het groeien, maar de budgetten groeien niet naar rato mee. Uit de Rijksbegroting van 2022 spreekt de intentie om per 2026 te korten op gemeentelijke budgetten. De huidige budgetten voor de aanleg van natuur in de openbare ruimte zijn niet voldoende om de openbare ruimte natuurinclusief te maken.</p>
<p>FASE III Realisatie</p> 	<p>Vastgoed en openbare ruimte Vanuit de Wet Natuurbescherming mag realisatie geen negatieve impact hebben op beschermde soorten of habitats. Dat geldt voor zowel vastgoed als openbare ruimte. Is dat wel het geval, dan moeten er mitigatiemaatregelen getroffen worden. Dat geldt voor zowel vastgoed als openbare ruimte.</p>
<p>FASE IV Exploitatie</p> 	<p>Vastgoed Het beheer van natuur aan en om vastgoed is niet altijd voldoende geborgd. Ontwikkelaars hebben namelijk geen direct belang bij goede inrichting van het beheer. Ontwikkelaars zijn immers meestal niet meer betrokken in de exploitatiefase.</p> <p>Vastgoed en openbare ruimte Het conventioneel beheer van de natuur aan en om vastgoed alsmede in de openbare ruimte strookt niet met ecologische doelen. De economische prikkels zijn zo ingericht dat het loont om meer te beheren, immers zijn de inkomsten gekoppeld aan het aantal beheersactiviteiten. Ecologisch beheer vraagt echter om minder beheer, want het gaat erom dat de natuur zoveel mogelijk haar gang kan gaan.</p>
<p>FASE V Renovatie</p> 	<p>Vastgoed Net als bij ontwikkelen, is de businesscase van renovatie sterker zonder dan met de natuur. Bovendien zijn de mogelijkheden om natuurinclusief te ontwikkelen bij bestaande bouw beperkter dan bij nieuwbouw. De bestaande ontwikkeling beperkt namelijk mogelijkheden, doordat bijvoorbeeld de dakconstructie niet sterk genoeg is voor vergroening. En ook hier ontbreekt het aan normen in het Bouwbesluit.</p>

B.1.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

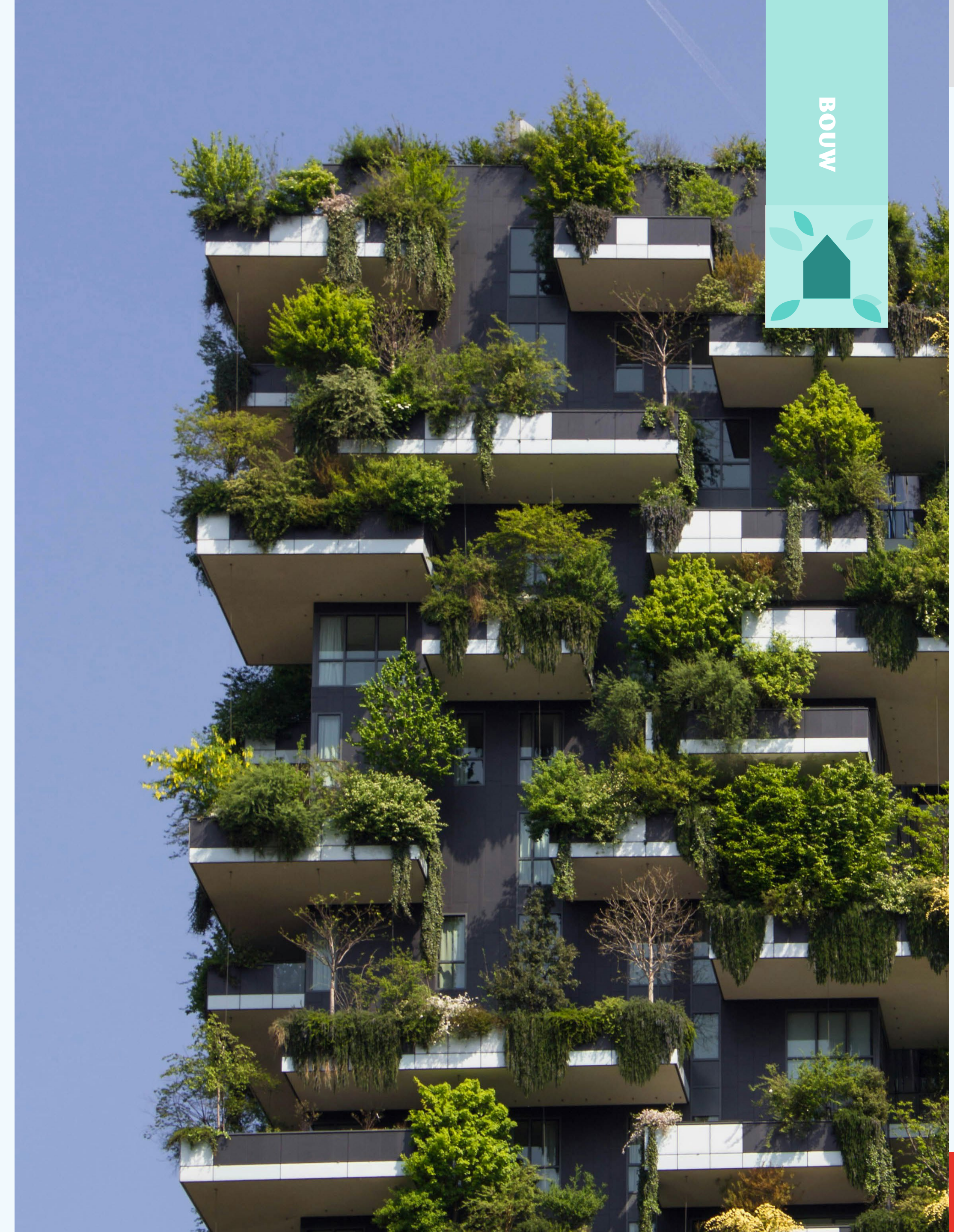
Businesscase van natuurinclusief (her)ontwikkelen

Er zijn indicaties dat de businesscase van natuurinclusief (her-)ontwikkelen sterker wordt. Daar zijn twee redenen voor:

1. Door toenemende druk op ruimte worden grondposities schaarser. De toenemende concurrentie onder ontwikkelaars om deze grondposities geeft overheden de positie om bij uitgifte niet enkel op prijs te sturen, maar ook op kwaliteit. Landschappelijke kwaliteit, duurzaamheid en biodiversiteit spelen een steeds belangrijkere rol in tenders.
2. Klimaatverandering verhoogt het risico dat vastgoedassets een liability worden, bijvoorbeeld als gevolg van overstromingen of verzakking. Natuurinclusieve maatregelen kunnen hier een deels een antwoord op zijn, omdat het bijvoorbeeld bijdraagt aan het waterbergend vermogen van de omgeving.

Tegelijk zijn er ook knelpunten die de businesscase van natuurinclusief ontwikkelen verzwakken:

- Een groot deel van de vastgoedmarkt bestaat uit woningen die gefinancierd worden met een hypothecaire lening. Het is tot op heden in de meeste gevallen nog niet mogelijk om natuurinclusieve maatregelen mee te financieren. Dat betekent dat de afnemer van een woning wel een lening kan krijgen voor de woning, maar niet voor de extra kosten van natuurinclusief ontwikkelen. Maar weinig

afnemers zullen de natuurinclusieve maatregelen out of pocket kunnen of willen betalen.

- Onderliggend aan dit knelpunt is dat natuurinclusieve maatregelen weliswaar intrinsieke waarde aan vastgoed toevoegen (bijvoorbeeld via woongenot, esthetische waarde of klimaatadaptatie), maar deze waarde zich nog niet vertaalt in de vastgoedprijs. Een oorzaak hiervan is dat natuurinclusief vastgoed vooralsnog niet hoger wordt getaxeerd. Daarvoor zijn immers historische transacties nodig en die blijven uit omdat er nog weinig natuurinclusief wordt ontwikkeld. Bovendien is er weinig Nederlands onderzoek naar deze relatie die taxateurs kunnen gebruiken in de praktijk.
- In de laag- en middenhuursector geldt vanaf 2024 het nieuwe Woning Waarde Systeem. Via dit systeem wordt de huurprijs bepaald op basis van een aantal eigenschappen van de woning. Natuurinclusieve maatregelen tellen hier niet in mee. De verhuurder zal investeringen in natuurinclusieve maatregelen dus niet terugverdienen.
- Tot slot geldt dat investeringen in natuurinclusieve assets een ander risicoprofiel en waardeontwikkeling kennen dan conventionele assets. In tegenstelling tot assets zoals machines, die gerepareerd kunnen worden of in het slechtste geval restwaarde hebben, kan natuur sterven, waardoor het zijn waarde plots verliest. Dat verhoogt het risico. Aan de andere kant kan de natuur juist in waarde toenemen naarmate het zich verder ontwikkelt.

Verschotting gemeentelijke budgetten

Budgetten voor natuur zijn onvoldoende om de openbare ruimte natuurinclusief te maken. Tegelijk liggen er voldoende kansen om budgetten om te buigen. De waterbergende capaciteit van natuur kan worden ingezet voor de waterhuishouding binnen gemeenten. Een deel van de investeringen in riool kunnen dan voor de natuur worden ingezet. En investeringen in stoeptegels kan worden ingezet voor beplanting. In de praktijk blijkt dit echter uitdagend, omdat budgetten geormerkt zijn voor specifieke investeringen.

Ecologisch beheer

Bij beheer liggen grote kansen. Door natuur op ecologische kwaliteit te beheren in plaats van op beeldkwaliteit, kan er een grote sprong worden gemaakt op gebied van ecologische waarde. Hoewel ecologische beheersactiviteiten mogelijk arbeidsintensiever zijn, is er wel minder beheer nodig. Het is mogelijk dus kosteneffectiever om ecologisch te beheren.

De omslag naar ecologisch beheer is uitdagend. Deels is dat organisatorisch, omdat ecologisch beheer een geheel andere werkwijze van beheerders vraagt. Een financieel knelpunt is dat beheerders prikkels hebben om meer te beheren, niet om goed te beheren.

B.1.3 KOERS

Parallel aan de ambities van de Agenda Natuurinclusief 2.0 om de natuurinclusieve ontwikkeling van bouwprojecten vast te leggen in wet- en regelgeving, wordt er vanuit de investeringsagenda ingezet om de businesscase van natuurinclusief ontwikkelen sterker te maken. Dat ligt in elkaars verlengde: wet- en regelgeving legt vast wat het minimum moet zijn, vanuit de businesscase komen prikkels om meer te doen dan dat, door naast de kosten ook de baten scherper inzichtelijk te maken.

Om de businesscase sterker te maken, moet ingezet worden op een aantal ontwikkelingen:

- Het verplichten van het treffen van natuurinclusieve maatregelen in het Bouwbesluit zorgt voor een gelijk speelveld. Alle ontwikkelaars zullen te maken krijgen met kostprijsverhogende maatregelen. Ontwikkelaars die daadwerkelijk kwalitatief goede natuurinclusieve ontwikkelingen oplevert, kan concurrentievoordeel behalen zonder dat deze ontwikkelaars de concurrentie op prijs verliezen. *Actoren: Ministeries BZK, LNV en EZ.*
- Het invoeren van een landelijk natuurpuntensysteem kan gemeentes houvast bieden bij het beoordelen van de kwaliteit van inschrijvingen op gebied van natuurinclusiviteit op grondposities. *Actoren: Ontwikkelaars, Ministeries BZK, LNV en EZ.*

- De beweging in de (financiële) markt om natuur als klimaatadaptieve oplossing te zien kan worden versterkt door klimaatrisico's structureel in kaart te brengen voor vastgoed en de potentie van de natuur om deze risico's te mitigeren. *Actoren: Financiële instellingen, in ieder geval verzekeraars en hypotheekverstrekkers, ontwikkelaars, RIVM, Ministeries BZK, LNV, IenW en EZ.*
- Door het aantal transacties van natuurinclusief vastgoed een impuls te geven, de transacties te monitoren en te onderzoeken op relatie tussen natuurinclusieve maatregelen en de vastgoedwaarde, levert bewijs voor het effect van natuur op de vastgoedwaarde. Dit kan taxateurs helpen om natuurinclusief vastgoed anders te taxeren en vervolgens hypotheekverstrekkers het vertrouwen geven om hogere leningen af te sluiten voor natuurinclusief vastgoed. *Actoren: Taxatiesector, hypotheekverstrekkers, NVM, Min. BZK, LNV en EZ.*
- Met de komst van het nieuwe Woningwaardestelsel in 2024, wordt veel vastgoed verduurzaamd; hoger het energielabel, hoe hoger de huur. Dat geeft vastgoedinvesteerder de prikkel om te verduurzamen. Op dezelfde manier zouden natuurinclusieve maatregelen deel kunnen uitmaken van het stelsel. *Actoren: Min. van LNV, BZK en EZ, Vastgoedbeleggers.*

- Tot slot kan het helpen de risico's van natuur te herverdelen. Beheer van natuur bij natuurinclusief vastgoed ligt nu primair bij de eigenaar. Niet elke woningeigenaar heeft echter de kennis en kunde in huis. Dat weet de hypotheekverstrekker ook, die het risico loopt dat het onderpand minder waard wordt. Binnen de groensector zou nagedacht kunnen worden om het risico op afname van de kwaliteit van groen op zich te nemen. Dit ontzorgt de woningeigenaar, neemt risico bij de woningeigenaar en hypotheekverstrekker weg en legt het risico neer bij de partij die dit risico het best kan beheersen en inschatten. Bovendien biedt dit de juiste prikkels voor groenbeheerders, namelijk: niet meer beheren, maar kwalitatief goed te beheren.
Actoren: groensector, woningeigenaren, hypotheekverstrekkers.
- Binnen gemeenten zal een manier gevonden moeten worden om geldstromen – zoals budgetten voor riolering of investeringen in grijze openbare ruimte – om te buigen. Praktijkonderzoek is nodig om erachter te komen wat daarvoor nodig is.
Actoren: gemeente – stadsbeheer, groensector.

Tot slot zal er een ander verdienmodel moeten worden ontwikkeld voor beheer van de openbare ruimte. Dit verdienmodel zou niet moeten sturen op het aantal beheersactiviteiten, maar op ecologische waarde. Op biodiversiteit sturen is het meest optimaal, maar in de praktijk uitdagend. Mogelijk kan er worden gestuurd op de diensten die de natuur levert, zoals waterretentie en hittedeductie.

Actoren: groensector, gemeente.

B.2 DOMEIN ENERGIE

B.2.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

In 2050 willen we klimaatneutraal zijn door minder energie te gebruiken en energie duurzaam op te wekken. Dat betekent dat er nog een forse groei van duurzame energieprojecten in het verschiet ligt en het daarom cruciaal is dat natuurinclusiviteit hier onderdeel van uitmaakt. Energiebesparing en projectontwikkeling op het gebied van wind, zon, warmte, waterstof en andere (eventuele nieuwe) technologieën en gerelateerde infrastructuur groeit en fossiele energie wordt uitgefaseerd.

Bij het domein energie gaat het primair om fysieke projecten die zich grofweg laten uittekenen in de fasen beleid, ontwikkeling, realisatie, exploitatie, ontmanteling.

Op de volgende pagina wordt per fase beschreven:

- Hoe in de desbetreffende fase impact gemaakt wordt op natuurinclusiviteit;
- Wat de aangrijppunten in deze fase zijn vanuit investeringsperspectief.

In tegenstelling tot sommige andere domeinen – waarin natuur juist een ondersteunende rol kan spelen bij oplossingen (bijv. NbS bij water) – heeft het energiedomein over het algemeen interacties die op gespannen voet staan met natuur. Naast het ‘gevecht’ om de ruimte waar de energietransitie deel van uitmaakt, kunnen energievoorzieningen ook een directe negatieve impact op flora en fauna hebben. Denk aan vogel- en vleermuissterfte als gevolg van windturbines, de afzettingen die nodig zijn om energie-infrastructuur te beveiligen (en dus ook vrije doorgang voor dieren belemmeren) en de verstoring van het onderwatermilieu bij bouw van windparken op zee. Dit creëert een uitdaging van tegengestelde belangen in de

Definitie: beperken, mitigeren en versterken

Op dit moment worden rondom energieontwikkelingen hoofdzakelijk natuurinclusieve maatregelen getroffen in het kader van beperken en mitigeren van de impact (in tegenstelling tot natuurversterking). Onderstaand een korte definitie.

- **BEPERKEN:** Maatregelen gericht op het minimaliseren van negatieve invloeden op de natuurlijke omgeving
- **MITIGEREN:** Maatregelen die tot doel hebben om de natuurlijke omgeving op het huidige niveau te behouden
- **VERSTERKEN:** Maatregelen die beogen de natuurlijke omgeving te verbeteren en te verrijken

verduurzaming: aan de ene kant moet de samenleving de transitie naar duurzame energie versnellen, aan de andere kant gaat deze opgave gepaard met negatieve impact op de natuurlijke ecosystemen.

Er worden de laatste jaren stappen gezet natuurdoelen te verenigen met energieprojecten. Bij elke ontwikkeling zijn er verplichtingen in het kader van de Wet Natuurbescherming die maken dat schade aan de natuur wordt beperkt en gemitigeerd (zie kader). Op grote

projecten rust een MER-plicht. Bij nieuwe ontwikkelingen van met name windenergie is het vrijwel standaard om – in het kader van compensatie – een bijdrage te leveren aan een gebiedsfonds (die onder andere

ook voor flora- en faunadoeleinden kan worden ingezet). Daarnaast kennen zon- en windprojecten ook natuureisen bovenop de WNb en MER. De eerste tender voor Wind op Zee waar onderwaternatuur een bepalend gunningscriterium was (Hollandse Kust west, Kavel VI), is een feit. Vanaf aanwijzing kavels tot aan voorschriften onderwaterhotels en stilstandregelingen wordt ecologie door het ministerie van EZK meegenomen.

Dominante geldstromen binnen het domein Energie

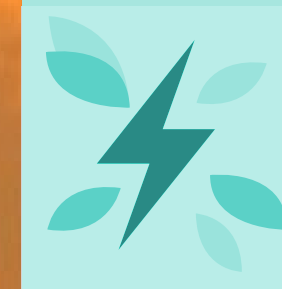
- Nationaal Groeifonds (waaruit bijvoorbeeld 838 miljoen euro voor GroenvermogenNL gericht op groene waterstof en groene chemie)
- Jaarlijkse SDE++; openstellingsbudget 2023 was 8 miljard euro, aanvragen behelsden 16.3 miljard euro
- DemonstratieEnergieenKlimaatinnovatie (DEI+), maatregelengasopslag en waterstof; bijv. ISDE (1,4 miljard euro tot 2030), IPCEI waterstof (1,6 miljard euro tot 2030), warmtenetten investeringssubsidie (600 miljoen euro tot 2030)
- Het aanlandingsfonds voor Wind op Zee (500 miljoen euro). Dit is niet alleen bestemd voor Natuurinclusieve maatregelen. Dit fonds wordt in twee tranches aan de aanlandregio's beschikbaar gesteld. Een eerste tranche van 220 miljoen euro zal nadien worden gedekt uit de Europese Herstel- en Veerkrachtfaciliteit (HVF).

- Europese subsidies (life, JTM, Horizon Europe)
- Gebiedsinvesteringen (Klimaatfonds)
- Bankfinanciering projecten, met name zon en wind (grootbanken, EIB). Hierin zit ecologie echter niet standaard in verweven; projecten worden nog vooral monetair beoordeeld. Projectfinanciering is bij zon en wind (en in de toekomst waterstof) 70 tot 90 procent van de totale investering, een veelvoud van de publieke inleg/zekerheden.
- 18 miljoen euro ecologisch impuls pakket Wadden
- Investeringen vanuit publieke en private fondsen (energiefondsen, ontwikkelbedrijven, warmtefondsen, klimaatfondsen, warmtefondsen); tot en met 2022 heeft het nationaal warmtefonds bijna 1 miljard euro aan energiebespaarleningen weggezet. Elk jaar komt hier ongeveer 200 miljoen euro bij. De link naar ecologie is hierbij echter geen harde eis.

KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN

<p>FASE I Beleid (en strategie)</p> 	<p>De rol van publieke middelen is groot, zeker bij het aangaan van investeringsbeslissingen; denk aan de rol die de SDE++ speelt bij het stimuleren van onder andere zon- en windprojecten op land, de tenderstystematiek voor Wind op Zee (WOZ) en (groefonds-)projecten voor waterstof. Dat betekent dat de overheid door de inzet van subsidies en toedeling van concessies sterk zou kunnen sturen op natuurinclusiviteit aan de voorkant. Bij energie-infrastructuur (elektra, waterstof) zijn overheden merendeel aandeelhouder van het netwerkbedrijf (niet direct van de infrastructuur), hier geldt dat als de overheid natuurinclusiviteit als taak definieert voor netbeheerders, die via de ACM geborgd wordt. Warmte-infrastructuur kent zowel publiek als privaat eigendom, daarbij lijkt aankomende wetgeving te sturen op meer publiek eigendom. De mate waarin bijvoorbeeld een wijk die aardgasvrij wordt gemaakt ook natuurinclusief wordt, is sterk bepaald door de opdracht die investeringsmiddelen meekrijgen aan de voorkant in samenhang met de juridische kaders waarbinnen moet worden geopereerd.</p>
<p>FASE II Ontwikkeling</p> 	<p>In de ontwikkelfase van energieprojecten zitten forse technologische risico's (geothermie, aquathermie) of i.r.t. marktontwikkeling/afzet (warmte, waterstof). Locaties voor wind en in toenemende mate voor zon zijn schaars. Vergunningen zijn hierin een heel belangrijke randvoorwaarde, waarin natuureisen de markt naar natuurinclusiviteit helpen sturen. Het is belangrijk voor ontwikkelaars te weten wat er van ze wordt verwacht in het kader van bijvoorbeeld het garanderen van een bepaalde basiskwaliteit van de natuur op een locatie of natuurpositief ontwikkelen op een locatie die daartoe kansen biedt. Voorafgaand aan realisatie wordt de finale investeringsbeslissing gemaakt. In de aanloop daarvan geldt op dit moment nog dat het niet direct duidelijk is wat natuurinclusiviteit behelst en welke kosten en baten voor realisatie en beheer en onderhoud hiermee gemoeid zijn. In de nieuwe SDE 2024 regeling wordt dit beter, concreter en meer uniform geregeld en doorgerekend door het PBL. Wel moeten gemeenten dit dan via vergunningen vragen en handhaven.</p>
<p>FASE III Realisatie</p> 	<p>Projecten zijn over het algemeen zeer kapitaalintensief; denk bijvoorbeeld aan de investeringen in wind op zee en de voorziene investeringen in productie van waterstof. Geborgde projecten (vergunning, subsidie) zijn over het algemeen goed financieerbaar, zeker waar het gaat om bewezen technieken zoals zon en wind. Diezelfde financiering richt zich echter primair op kosteneffectieve productie van duurzame energie waarbij dus vanuit de toekenning van financiering niet vanzelfsprekend wordt gekeken naar negatieve effecten op natuur, laat staan naar positieve bijdragen aan natuurontwikkeling.</p>
<p>FASE IV Exploitatie</p> 	<p>Gerealiseerde duurzame energieprojecten zijn gewenste private assets omdat investeerders op zoek zijn naar verduurzaming van de portefeuille en omdat er over het algemeen een stabiel rendement wordt gegenereerd. Bij de businesscase van projecten staat vermeden energieverbruik en/of duurzaam geproduceerde MW tegen zo min mogelijk kosten centraal. Concreet betekent dit dat een project wat lager scoort – bijvoorbeeld omdat er niet alleen zon PV op daken is gelegd, maar omdat er ook groene daken zijn gekomen of omdat gebiedsinrichting niet is gericht op maximale productie – zich qua businesscase financieel in de vingers snijdt. Het project wordt in exploitatie niet geprikkeld om een bijdrage te leveren aan flora en fauna.</p>
<p>FASE V Ontmanteling</p> 	<p>Mede op basis van negatieve ervaringen met de fossiele industrie (o.a. olieplatforms) worden de kosten voor ontmanteling onderdeel van de businesscase en verantwoordelijkheid van de ontwikkelaar. Met name bij de aanleg van infrastructuur (warmte, elektra) kan al vroegtijdig worden nagedacht over "teruggave" van het gebied (denk aan ondergrondse warmtenetten). Sturing op de meest kosteneffectieve bouw, realisatie en exploitatie van infrastructuur zal er bij beheer niet automatisch toe leiden dat de kwaliteit van beheer of ontmanteling natuurinclusief is.</p>

B.2.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Natuurinclusieve realisatie is nog geen vanzelfsprekendheid rondom energieprojecten. Energieprojecten hebben – aldannietinverschillende fases van de ontwikkeling – een fysieke en ruimtelijke impact op de omgeving. Hoewel er wel beperkende en mitigerende maatregelen worden getroffen om de impact van het project minimaal te houden, is natuurversterking (nog) niet aan de orde. Er zijn verschillende redenen aan te wijzen. In essentie:

- Het zit – vanuit **kostenperspectief** – niet in de aard van de ontwikkelaar van energieprojecten om rekening te houden met natuuren milieu. Dat wordt ervaren als een last, je doet het **minimaal noodzakelijke** (zowel wettelijk als maatschappelijk).
- Natuurinclusiviteit wordt – aldanniet terecht – hoofdzakelijk in verband gebracht met kosten. **Extra maatregelen** bij ontwikkeling en realisatie en minder opbrengsten bij exploitatie (denk aan zonnenvelden met extra ruimte voor bodemleven, windmolens die stil worden gezet bij vogeltrek).
- Er wordt niet op afgerekend, **het is geen opdracht** voor de betrokken publieke partijen/of private ontwikkelaar, het onderwerp heeft beperkte prioriteit en is daarom niet als zodanig geborgd in opdrachten (aan publieke zijde) of in **kwaliteitscriteria** van aanbestedingen (richting private zijde).
- De **natuurbaten zijn niet goed zichtbaar, het is niet altijd duidelijk waar naartoe moet worden gewerkt** en/of natuurbaten komen niet

ten goede aan de partijen die bij het energieproject betrokken zijn. Met andere woorden, er zijn geen directe (financiële) baten aan verbonden voor de partijen die de lasten dragen.

- Tot slot is het vaak **niet duidelijk wat 'goed' en 'noodzakelijk'** is voor de specifieke situatie*. De opdracht richting natuur is niet duidelijk en daarmee ook niet hoe het project daarop kan inspelen. Daarbij kan de angst dat vestiging van soorten in een later stadium het energieproject in de weg kan gaan zitten een rol spelen.

Geld is een belangrijke sturende factor voor de wijze waarop ontwikkeld wordt en daarmee dus ook de mate waarin natuurinclusief gehandeld wordt. Er zijn natuurinclusieve wind- en zonparken gerealiseerd, infrabeheerders houden rekening met omgevingsfactoren. Bij windpark Hollandse Kust west was "het stimuleren van innovatie en de ontwikkeling van oplossingen ten bate van de van nature in de Nederlandse Noordzee voorkomende biodiversiteit" het bepalende gunningscriterium. De sturing vanuit het toekennen van economische rechten is doorslaggevend, dus er liggen kansen om natuurinclusiviteit in het systeem te krijgen.

**Door onbekendheid van de ontwikkelaar, doordat men (maatschappij, wetenschap, etc.) dit simpelweg nog niet weet, of door het ontbreken van consensus bij experts over wat 'goed' is.*

B.2.3 KOERS

KOERS (OVERHEID, ONTWIKKELAARS, FINANCIËLE SECTOR)

FASE I Beleid (en strategie)	 <p>Natuurinclusiviteit integreren in beleid en regelgeving voor de energietransitie (waar relevant qua impact) en onderdeel laten uitmaken van doelstellingen als een financieel instrumentarium. Dat betekent 1) borging minimumkwaliteit bij regelgeving en vergunningen, 2) waardering van plus op natuurinclusiviteit in aanbestedingen via eisenpakket (gelijksoortig aan SROI-verplichtingen) dan wel in gunningscriteria (als kwaliteitswaarde waarop gescoord kan worden) en 3) natuurinclusiviteit als vereiste bij de toekenning van subsidies als SDE++. Jaarlijks gaan er vanuit Rijk en publieke bedrijven miljarden naar energie(-infrastructuur), natuurinclusiviteit aan de voorkant is daarmee vanuit het publieke domein te borgen.</p>
FASE II Ontwikkeling	 <p>Of en op welke wijze natuur wordt meegenomen in de locatiekeuze en het ontwerp moet onderwerp uitmaken van een vast pallet van afwegingen en criteria in onder meer aanbestedingen. Een MER-variant natuurinclusiviteit bij zon en wind introduceren zou zichtbaar kunnen maken hoe een maximaal scenario natuurinclusiviteit eruitziet en hoe dit gecombineerd kan worden met duurzame opwekking van zon/wind. De biodiversity metric van Eneco en het Eco Certified-label voor zonneparken zijn slechts twee voorbeelden van hoe marktpartijen zelf al het initiatief nemen om natuurinclusiviteit praktisch en haalbaar te maken. Het "NIEWHOL" convenant (Natuurinclusieve Wind en Hoogspanning op Land) gaat hierbij helpen voor de wind op land en hoogspanning. Standaardisering opgave natuur bij bouw en realisatie Wind op Zee projecten; richten op natuurpositieve bijdrage onderwatermilieu Noordzee. Gegeven de omvang van de WOZ-ambities moet natuurinclusieve bouw en exploitatie de norm worden om het zeeleven in stand te houden.</p>
FASE III Realisatie	 <p>Geen eenzijdige maximalisatie opgesteld vermogen maar gezonde bodem en combinaties met toegevoegde waarden flora en fauna. Denk aan het percentage toegekende SDE++-middelen. Realisatie natuurkwaliteit als vanzelfsprekend onderdeel van zonneweiden. Vanaf de start ontwikkelen binnen de context van het gebied door het ecologisch paspoort en de natuurpotentie in kaart te brengen. Bijvoorbeeld gelijkwaardige status als archeologisch onderzoek in ontwikkeltrajecten. Inzet van een ecooloog is vereiste, die de benodigde investeringen en potentiële natuurbaten in kaart helpt brengen. Zowel bekostiging en financiering moet erop sturen om naast duurzame opwek ook natuurwaarden te genereren. Bij Wind op Zee: is een minimale verstoring van het onderwatermilieu als inzet (heiwerkzaamheden) en borging natuurdoelstellingen in de praktijk (monitoring beloften ontwikkelaars) vereist.</p>
FASE IV Exploitatie	 <p>Altijd basiskwaliteit natuur waarborgen. Potentieel standaard onderzoeken om gebiedsgericht natuurpositief effect te hebben. Aanlandingsfonds aanlandingsplekken Wind op Zee gekoppeld aan doelstellingen natuur en landschap; netaanleg en transformatorstations gericht op landschappelijke inpassen en integratie natuur. Aanlandingsplekken vormen Werklandschappen van de Toekomst (natuurinclusieve bedrijventerreinen). Impact op natuur in exploitatie vormt onderdeel van opbrengsten, of valt onder de categorie 'bekostigen' vanuit maatschappelijke waarde.</p>
FASE V Ontmanteling	 <p>Gebied groen achterlaten is de standaard. Realisatie van natuur na aanleg warmtenetten zowel binnenstedelijk (minder verstening terug bij aardgasvrije wijken, door bijvoorbeeld een deel van de stoep of weg te vergroenen) als buitenstedelijk (koppeling groenblauwe dooradering). Natuurkansen koppelen aan infrastructurele projecten bij zowel boven als ondergrondse infrastructuur. De baten van natuurinclusiviteit moeten expliciet worden en baathebbende partijen mogen worden gevraagd bij te dragen aan infrastructurele projecten, bijvoorbeeld door specifieke natuurinvesteringen (bijvoorbeeld groenblauwe dooradering) te financieren en in samenspraak met terreinbeheerders verantwoordelijkheid voor het beheer op zich te nemen na realisatie.</p>

B.3 DOMEIN FINANCIËLE SECTOR

B.3.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

De financiële sector kan door middel van natuurinclusieve financieringen en investeringen de transitie versnellen. Dit vraagt wel om financierbare natuurinclusieve bedrijfsmodellen en stimulerend overheidsbeleid. Tegelijkertijd kan de financiële sector zelf ook de nodige stappen zetten door scherper beeld te krijgen bij de mogelijkheden voor natuurinclusief financieren, de transitie naar die werkelijkheid en de risico's van de status quo en de kosten die gepaard gaan met het wachten met investeren in een natuurinclusieve samenleving.

De financiële sector bestaat uit instellingen die ervoor zorgen dat organisaties en consumenten kunnen betalen, sparen, lenen en verzekeren. Het domein financiële sector bestaat uit verschillende subsectoren, zoals banken, pensioenfondsen, vermogensbeheerders en verzekeraars. In de financiële sector werken ongeveer 70.000 mensen. Daarnaast zijn er tal van bedrijfstakken die nauw met de financiële sector zijn verbonden, zoals op het vlak van financiële dienstverlening en financieel advies.

In totaal hebben Nederlandse banken begin 2022 een balanstotaal van ongeveer 2.800 miljard euro (*DNB*). Hiervan staat ongeveer 319 miljard euro uit aan zakelijke kredietverlening. Circa 553 miljard euro staat bij de banken uit aan woninghypotheken. Omstreeks augustus 2023 hadden Nederlandse huishoudens 448 miljard euro aan *spaargeld* bij banken uitstaan. Het restant van het balanstotaal bij de banken bestaat uit andere assets zoals vastgoed en overige beleggingen en bezittingen, vorderingen, schulden en contanten. De *totale Nederlandse hypotheekmarkt* beslaat in 2023 ruim 800 miljard euro. Naast hypotheekverstrekking vanuit de traditionele banken, wordt circa 247 euro miljard verstrekt door andere financiële instellingen.

Nederlandse pensioenfondsen hebben in 2023 een belegd vermogen van 1.500 miljard euro. Hiervan wordt ruim 80 procent belegd in het buitenland. In de verzekeringsbranche gaat jaarlijks ruim 85 miljard euro om, hiervan beslaan zorgverzekeringen (53 miljard euro) het grootste gedeelte. Daarnaast gaat het om schadeverzekeringen (15,5 miljard euro), inkomensverzekeringen (4,6 miljard euro), levensverzekeringen (5,4 miljard euro) en om collectieve pensioenen (6,9 miljard euro) (*Verbond van Verzekeraars*).

Actielijnen

De ambities van het domein financiële sector zijn opgedeeld in drie actielijnen:

Financieren en investeren met gestelde voorwaarden

De overheid als herverdelers van financiële stromen

Innovatieve verdienmodellen voor natuurinclusieve oplossingen

Het *totale vermogen* bij de pensioenfondsen in Nederland is per begin 2023 1.700 miljard euro, hetgeen in potentie inzetbaar is om de transitie naar natuurinclusieve krediet- en beleggingsportefeuilles mogelijk te maken en daarmee substantieel te kunnen bijdragen aan een natuurinclusieve wereld. Dat bedrag zou nog hoger kunnen worden door het ombuigen van de gelden binnen andere partijen zoals bijvoorbeeld de verzekeringssector.

De Nederlandsche Bank (samen met de ECB waar het gaat om banken) houdt prudentieel toezicht op financiële instellingen. De Autoriteit Financiële Markten houdt toezicht op het gedrag van financiële instellingen: de wijze waarop zij met elkaar en met hun klanten omgaan. Om actief te zijn in de financiële sector hebben instellingen een vergunning nodig onder de Wet op het financieel toezicht.

Het wordt steeds duidelijker dat natuurinclusiviteit en duurzaamheid voor de financiële sector van groot belang is. In 2020 publiceerde De Nederlandsche Bank samen met het Planbureau voor de Leefomgeving een *studie* waaruit bleek dat Nederlandse financiële instellingen wereldwijd voor in elk geval 510 miljard euro bedrijven hebben gefinancierd met een hoge of zeer hoge afhankelijkheid van één of meerdere ecosysteemdiensten. Dit betrof 36 procent van de

onderzochte portefeuille van 1.400 miljard euro, bestaande uit leningen, aandelen en obligaties. Hierbij dient opgemerkt te worden dat voor de resterende 64 procent niet geldt dat daarbij geen sprake is van afhankelijkheid, alleen dat deze afhankelijkheid niet hoog of zeer hoog is. Dit beeld wordt verder versterkt door een *vervolgstudie* vanuit de Europese Centrale Bank. Uit deze studie bleek dat 75 procent van alle zakelijke leningen in de eurozone is verstrekt aan bedrijven die sterk afhankelijk zijn van ten minste één ecosysteemdienst. Een afname in biodiversiteit en een gebrek aan natuurinclusiviteit leidt dus tot materiële risico's voor financiële instellingen, die nu vaak nog niet in beeld zijn.

Er is een groot potentieel aan veranderkracht aanwezig in het belegde kapitaal en kredietverlening van de Nederlandse financiële sector. De potentiële invloed van de financiële sector om binnen andere domeinen de transitie naar natuurinclusief te versnellen via kapitaal en kredietverlening is enorm. Juist door de transitie naar natuurinclusiviteit te financieren wanneer hier een businesscase aanwezig is. Deze omschakeling naar natuurinclusief vraagt om tal van investeringen, bijvoorbeeld in vergroening van woningbouw en verduurzaming van de landbouw en het ombuigen van posities in vervuilende bedrijven naar posities in juist groene en natuurinclusieve bedrijven en instellingen.

Daarnaast zijn er tal van bestaande financierings- en investeringsklassen die natuurinclusief gemaakt kunnen worden. Bijvoorbeeld door grote investeringsprojecten op het vlak van energie of infrastructuur aan regels te binden rondom natuurinclusiviteit. Zo ontstaat er een nieuw level playing field en kunnen financiële instellingen deze naadloos financieren. Een ander voorbeeld zijn energielabels waarbij banken via financieringsvoorwaarden druk uitoefenen op kantooreigenaren om te verduurzamen en particuliere huiseigenaren meer financieringscapaciteit krijgen voor investeringen op weg naar een beter energielabel. Uit deze voorbeelden blijkt wel het belang van een wisselwerking tussen overheidsbeleid en financiële markten. Wanneer overheden normen stellen en met publieke middelen duurzame bedrijfsmodellen bevorderen, kunnen financiële instellingen de benodigde verandering financieren en kunnen publieke en private middelen elkaar versterken.

Financiële instellingen bieden steeds vaker producten aan die gericht zijn op duurzaamheid. Voor beleggingen gebeurt dit vaak onder de noemer van environmental, social and governance (ESG) investing. Hierbij kunnen fondsen verschillende strategieën benutten: het beoordelen van ESG-risico's vanuit een financiële bril, het uitsluiten

van bepaalde investeringen met een negatieve impact, het (al dan niet thematisch) selecteren van investeringen met relatief beste ESG-score, of het (al dan niet thematisch) selecteren van investeringen met een positieve impact. ESG-investeringen staan echter niet gelijk aan investeringen in natuurinclusiviteit. Enerzijds omdat het meer behelst dan alleen natuurinclusiviteit, anderzijds omdat veruit de meeste ESG-investeringsfondsen uitgaan van het uitsluiten van de slechtst presterende of het opnemen van de best presterende fondsen of bedrijven, waarbij nog niet gezegd is dat de investering een bepaalde drempelwaarde van natuurinclusiviteit behaalt. Een voorbeeld van een op duurzaamheid gericht financieel product zijn de zogenaamde ESG-obligaties of groene obligaties, verhandelbare schuldpapieren die gericht zijn op het financieren van projecten met een ESG-brede of specifieke natuur-, milieu- of klimaatimpact. Een voorbeeld hiervan zijn de Waterobligaties die sinds 2014 door de Nederlandse Waterschapsbank worden uitgegeven voor de financiering van de investeringen van de waterschappen in klimaatadaptatie, klimaatmitigatie en biodiversiteit. Een ander voorbeeld zijn de groene obligaties die ABN AMRO uitgegeven heeft voor de financiering van de energietransitie. Ook bestaan er impact loans en obligaties, waarbij het rentetarief of de terugbetaling afhangt van het behalen van bepaalde doelen.

De Europese Unie heeft met de Green Taxonomy een instrument ontwikkeld om meer duidelijkheid te kunnen bieden over of een bepaalde investering in lijn ligt met de doelstellingen van de Europese Green Deal doelstellingen. De Green Taxonomy omvat echter nog niet voor alle sectoren richtlijnen en voor sommige sectoren zijn de richtlijnen weliswaar vastgesteld, maar ook nog onderwerp van discussie. Er is echter een belangrijke, ontbrekende sector: de publieke sector zelf. Terwijl die een belangrijke economische actor is in onze samenleving en dus ook waar het gaat om verduurzaming. De EU Green Taxonomy dient zeker een doel, maar is door deze beperkingen niet inzetbaar om investeringen te beoordelen op hun bijdrage aan natuurinclusiviteit.

Internationaal wordt er vanuit de financiële sector in de Taskforce on Nature-related Financial Disclosures (TNFD) gewerkt aan een set van aanbevelingen en indicatoren op het vlak van natuur gerelateerde risico's en kansen. Het Partnership for Biodiversity Accounting Financials (PBAF) werkt aan een standaard waarmee financiële instellingen de impact op, en afhankelijkheden van, biodiversiteit binnen hun leningen en investeringen kunnen meten en rapporteren. Parallel heeft Finance for Biodiversity een pledge geïnitieerd voor financiële instellingen waarbij zij zich committeren aan het beschermen en herstellen van biodiversiteit door middel van hun investeringen en financieringen, waar tal van financiële instellingen zich aan hebben verbonden, waaronder ook verschillende Nederlandse financiële instellingen.

Ook in de Nederlandse context zijn er tal van initiatieven om natuurinclusiviteit en biodiversiteit binnen de financiële sector te versnellen. Een belangrijk voorbeeld hiervan is de Werkgroep Biodiversiteit van het Platform voor Duurzame Financiering van De Nederlandsche Bank, waarin elf deelnemende financiële instellingen gezamenlijk plannen maken, kennis en voorbeelden delen. Tegelijkertijd gebeurt er van alles bij financiële instellingen, zoals een investeringsfonds voor biodiversiteit of het bieden van hypotheekrentekorting voor biobased bouwen of duurzame landbouw. Ook zijn er rentekortingen en belastingvoordelen voor investeringen in groenprojecten.

Dominante geldstromen binnen het domein financiële sector

- Financiering van projecten op het gebied van infrastructuur en energie, bijvoorbeeld in de vorm van Publiek-Private Samenwerking
- Pensioenbeleggingen
- Belegde verzekeringspremies
- Particuliere beleggingen
- Hypotheken
- Zakelijke leningen

	BINNEN DIT SPOOR KAN IMPACT OP NATUUR GEMAAKT WORDEN DOOR	KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN
OVERKOEPELEND Beleid en strategie 	De mate waarin beleid of strategie natuurinclusiviteit vereist of stimuleert	Ontwikkelen van sluitende classificatie voor natuurinclusieve investeringen; fiscale prikkels; subsidies; opnemen risico's rondom natuurinclusiviteit in risicomodellen en toezicht; normen stellen aan o.a. overheidsaanbestedingen of sectoren waarop financiering kan volgen; publiek-private samenwerking; publiek geld als hefboom benutten voor natuurinclusieve bedrijfsmodellen; vanwege mondiale karakter van geldstromen aangesloten blijven bij internationale initiatieven onder andere op het vlak van rapportage (TFND, PBAF, CSRD).
ACTIELIJN I Financieren en investeren met gestelde voorwaarden 	Investeringen, financieringen en financiële producten (o.a. verzekeringen) natuurinclusiever te maken.	In kaart brengen impact van huidige investeringen en financieringen; aanpassen van risicomodellen; aanbieden van specifieke natuurinclusieve producten (beleggingsfondsen, hypotheek, leningen, verzekeringen); kennisopbouw rondom risico's van nieuwe business cases; uitfasen van niet-natuurinclusieve investeringen en producten.
ACTIELIJN II De overheid als herverdelers van financiële stromen 	Transitie binnen financiële sector versnellen.	Vanuit een heldere lange termijn visie de transitie financieren; publiek geld als hefboom benutten voor natuurinclusieve bedrijfsmodellen; meedenken over financiële arrangementen, fiscaal beleid etc.; oplijnen van financiële sector rondom NBSAP en NBFP.
ACTIELIJN III Innovatieve verdienmodellen voor natuurinclusieve oplossingen 	Transitie in andere domeinen te versnellen.	Ontwikkelen domein specifieke financiële producten in samenwerkingen met domein specifieke actoren, waaronder blended finance en publiek-private samenwerking; proactief ontwikkelen nieuwe business cases; finance labs voor gebiedsgericht investeren/financieren.

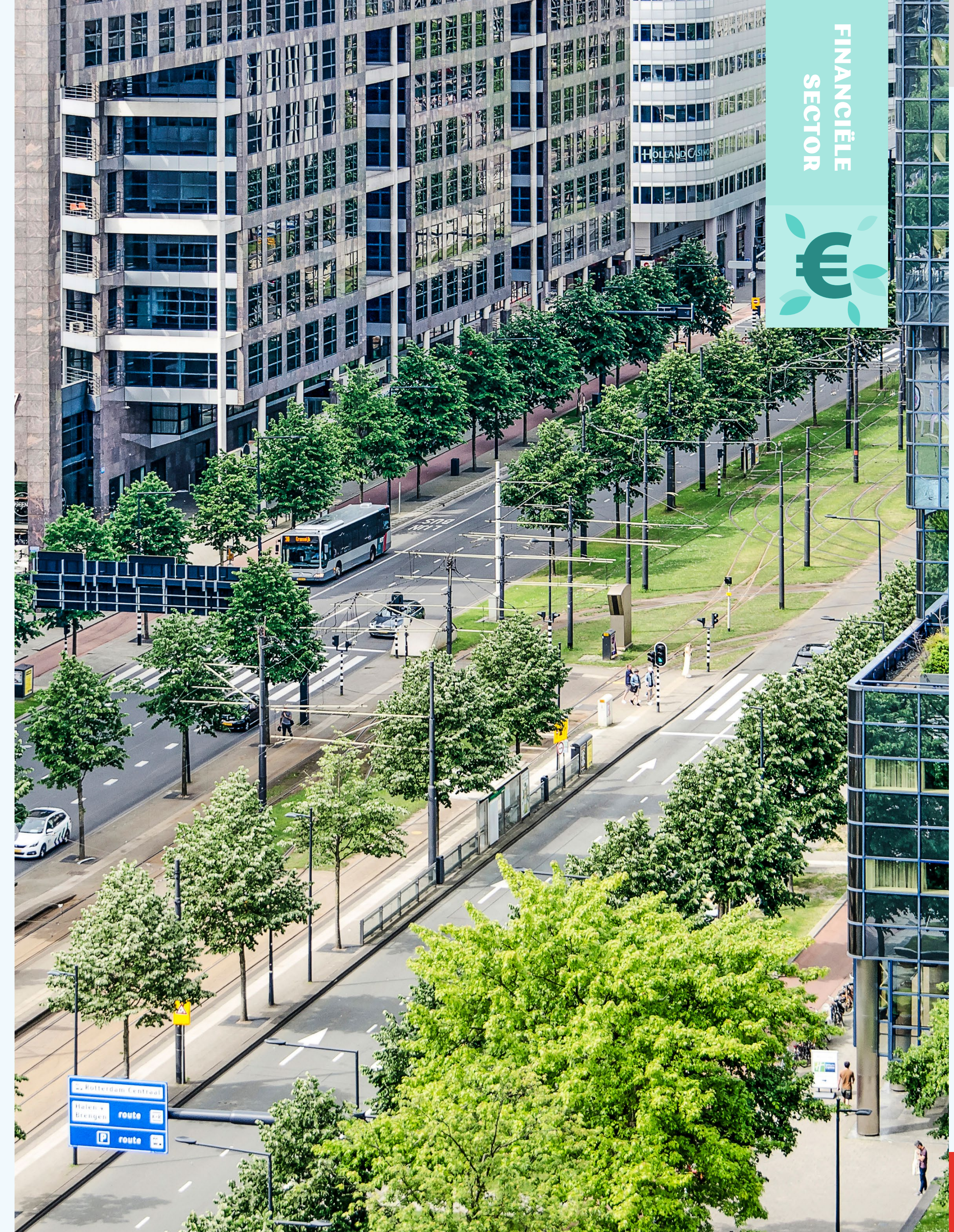

B.3.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Natuurinclusief investeren en financieren is nog niet de norm in de financiële sector. Er moet ervaring worden opgedaan met impactmetingen van beleggingen en financieringen op biodiversiteit. Kennisopbouw in de gehele financiële sector, inclusief de verzekeringssector, is essentieel. Daarnaast zijn er ook knelpunten en belemmeringen binnen het huidige systeem.

De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) beveelt in haar advies Financiering in transitie (2022) aan om te expliciteren dat duurzaamheid onder het bestaande mandaat valt van de instanties die toezicht houden op de financiële sector. Zij merken bovendien op dat het mandaat voor toezicht op duurzaamheid nog beperkt wordt toegepast, met een te beperkte focus op klimaat (en dus minder aandacht voor andere duurzaamheidsthema's zoals biodiversiteit), een te beperkte focus op risico's (en dus niet op kansen en positieve impact) en een te beperkte focus op agenderen in plaats van handhaven als gevolg.

Ook pakken de huidige kapitaaleisen aan financiële instellingen ongunstig uit voor duurzame investeringen, doordat bij niet-duurzame investeringen negatieve milieueffecten niet geprijsd zijn en de duurzaamheidsrisico's voor deze investeringen niet leiden tot hogere kapitaaleisen. Krachtens Basel III en Solvency II gelden er voor

respectievelijk banken en verzekeraars kapitaaleisen die bepalen hoeveel geld zij als buffer moeten aanhouden. De Rli beveelt daarom ook aan de kapitaaleisen voor duurzame investeringen te verlichten en voor niet-duurzame investeringen te verzwaren. De European Banking Authority heeft recentelijk haar aanpak voor de inbedding van ESG factoren in de pillar I kapitaalsvereisten voor banken gepresenteerd, hetgeen aansluit bij het Rli-advies.

Een andere belemmerende factor is onduidelijk overheidsbeleid over waar men met natuurinclusief heen wil. Dit belemmert financiële instellingen niet alleen bij het interne verduurzamingsproces, maar geeft financiële instellingen te veel onzekerheid voor lange termijn investeringsbeslissingen. Door deze onduidelijkheid loopt ook de transitie binnen andere domeinen vertraging op. Daar komt bij dat het ontbreken van een duidelijke definitie ook maakt dat het niet duidelijk is op welke indicatoren en output moet worden gestuurd door financiële stromen.

Het ASN Biodiversiteitsfonds geeft bijvoorbeeld in haar eerste impact rapport over 2022 aan dat zowel de bedrijven als het fonds zelf in de startup fase zitten en dat het in deze fase van de transitie dan ook lastig grootschalig in natuurinclusieve projecten en bedrijven te investeren.

Een ander knelpunt is de beprijzing van negatieve externaliteiten, die meestal te laag zijn of zelfs uitblijven. Ook De Nederlandsche Bank geeft in het rapport De financiering van transitie (2021) aan dat op duurzaamheid gerichte investeringen nu een te laag rendement geven tegenover een hoog risico. Dit komt onder meer doordat negatieve effecten (CO2 uitstoot of het verlies van biodiversiteit) te laag of niet worden beprijsd.

Ook ontbreekt het financiële instellingen aan voldoende kennis van nieuwe natuurinclusieve bedrijfsmodellen om deze te kunnen financieren. Dit kan ertoe leiden dat een op zichzelf haalbare financieringsaanvraag kan worden afgewezen omdat deze niet goed kan worden beoordeeld. Dit vraagt om een investering in kennis en menskracht om dergelijke businesscases te kunnen doorgronden, de risico's correct in te schatten en uiteindelijk te kunnen financieren.

Naast knelpunten, zijn er ook tal van kansen om de transitie naar natuurinclusief te versnellen, bijvoorbeeld door binnen financiële instellingen de kennis te verhogen, kleinschalig te experimenteren en te werken aan goede kaders en definities. Ook zijn er tal van andere ontwikkelingen in de sector die kansen bieden om meer te doen voor een natuurinclusieve samenleving. Zo is er een toenemend besef van het belang van klimaat- en biodiversiteitsrisico's waardoor financiële

instellingen kennis delen en samen instrumenten ontwikkelen. Dit gebeurt veelal in internationale samenwerkingsverbanden, zoals TNFD, PBAF en Finance for Biodiversity.

Ook zijn er voorbeelden van de ontwikkeling van kaders en normen voor bepaalde sectoren. Een voorbeeld hiervan is zoals het natuurpuntensysteem dat binnen de bouwsector in ontwikkeling is. Dergelijke initiatieven bieden ook houvast voor investeerders en financiers.

Om duidelijkheid te verschaffen wordt er steeds meer ingezet op duidelijke classificatie van projecten ten aanzien van duurzaamheid en natuur. Wet- en regelgeving ontwikkelt zich en naast de gezette stappen op klimaat worden de contouren op biodiversiteit en natuur ook steeds scherper. Mede gedreven voor de Global Biodiversity Framework (GBF) en de EU Green Deal volgen er Europese en nationale wetgeving en instrumenten (zoals de CSRD en de Green Taxonomy), waarmee definities en verantwoording op klimaat en biodiversiteit een sprong vooruit maakt. Daarnaast vloeit uit het GBF voort dat Nederland een National Biodiversity Strategies and Action Plan opstelt, waarmee de overheid uiteenzet hoe biodiversiteit en natuurinclusiviteit in Nederland een rol krijgen. Dit wordt nader uitgewerkt in een National Biodiversity Finance Plan waarin de plannen ook financieel worden uitgewerkt.

Ook biedt de transitie kansen voor allerlei nieuwe financieringen en financieringsproducten. Bestaande instrumenten kunnen worden herontdekt met nieuwe doelen. In Nederland is al veel ervaring met PPS-financieringsinstrumenten en onder meer vanuit ontwikkelingssamenwerking met blended finance instrumenten (een combinatie van financieringsinstrumenten). Een combinatie van financieringsinstrumenten kan ook worden ontwikkeld voor de transitie naar natuurinclusief, bijvoorbeeld door de inzet van risicodragend vermogen (vanuit investeringsfondsen en overheid) en vreemd vermogen (vanuit banken en verzekeraars). Ook wordt er al gewerkt met rentekortingen voor leningen indien bepaalde duurzaamheidsdoelen worden behaald. Andere mogelijkheden voor financiële innovatie zijn er rondom betalingen voor ecosysteemdiensten, biodiversiteitscredits en op het vlak van verzekeringen, bijvoorbeeld in de vorm van parametrische verzekeringsproducten.

Verder kan er worden gewerkt met schaduwrijzen bij het beoordelen van investeringen en leningen. Op deze manier kan vooruitgelopen worden op hogere beprijzing van CO₂ en andere milieueffecten. Aan de hand van true pricing methoden kunnen naast CO₂ meer duurzaamheidsaspecten worden meegenomen.

Een dergelijke proactieve houding kan ook invulling krijgen door als financiële sector versneld in te zetten op het integreren van fysieke klimaat- en biodiversiteitsrisico's en de bijbehorende risico's ten aanzien van regelgeving en reputatiemanagement en tegelijkertijd ook inzetten op de kansen die nieuwe bedrijfsmodellen als onderdeel van de transitie kunnen bieden. Hiervoor is het nodig om kennis en ervaring op te doen aan de hand van bijvoorbeeld kleinschalige financieringen (en de dan relatief hoge transactie- en overheadkosten als investering in de toekomst zien)

Binnen de andere domeinen van de Agenda Natuurinclusief 2.0 zijn tal van aanknopingspunten voor de financiële sector om te transitie naar natuurinclusief te bekostigen en te versnellen.

DOMEIN		AANKNOPINGSPUNTEN VOOR FINANCIËLE SECTOR
 Bouw	Natuurinclusieve hypotheek, waardeverhoging bij vergroening, biobased businesscases	
 Energie	Financiering verduurzaming bestaande bouw, financiering opwekking duurzame energie door uitgifte green bonds	
 Gezondheid	Vergroenen ziektekostenverzekeringen, vergroenen verzuimverzekeringen, financiering fysieke investeringen vergroening, outcome payments	
 Infrastructuur	PPS, parametrische verzekeringen, fondsen voor meervoudig ruimtegebruik	
 Landbouw	Fonds voor landbouwtransitie, verlengen looptijd leningen, blended finance, ecosysteemdiensten, gebiedsgericht ontwikkelen en financieren met publieke en private stromen, verzekering voor niet langer gebruiken van chemische gewasbeschermingsmiddelen	
 Onderwijs	Financiering fysieke investeringen vergroening	
 Vrijtijds-economie	Groenfondsen, ecosysteemdiensten	
 Water	Financiering natuurinclusieve projecten klimaatadaptatie door middel van water obligaties, PPS, ecosysteemdiensten	
 Bedrijven-terreinen	Ontwikkelingsfonds, financiering duurzame energie	

B.3.3 KOERS

Financieren en investeren met gestelde voorwaarden

De financiële sector meet de impact op afhankelijkheden van biodiversiteit, rapporteert hierover en handelt naar de bevindingen van deze analyses en neemt deze mee in investerings- en financieringsbeslissingen. Door gebruik te maken van uitsluitingscriteria worden niet-natuurinclusieve investeringen afgebouwd. Daarnaast worden niet-natuurinclusieve investeringen steeds minder financierbaar door duidelijk overheidsbeleid. Dit komt zowel tot uiting in de vorm van het afbouwen van schadelijke subsidies als door wet- en regelgeving en aanbestedingsbeleid. De financiële sector omarmt en promoot dergelijke normstelling en denkt actief mee over werkbaar beleid.

Door het beprijzen van negatieve externaliteiten of het gebruik van schaduwrijzen worden risico's en kansen ten aanzien van natuur en biodiversiteit ook opgenomen in risicomodellen. Toezichhouders zien hierop toe. De financiële sector investeert in de ontwikkeling van monitorings- en meetinstrumenten waarmee zij haar eigen risico's verkleint en haar (positieve) impact vergroot. Door internationale samenwerking binnen initiatieven als PBAF en TNFD nemen koplopers de gehele sector mee en is groene financiering/investering de norm in 2050. De koplopers binnen de financiële sector rapporteren vanaf 2030 niet langer dat hun portfolio aan investeringen een negatieve

impact op biodiversiteit heeft, maar kunnen rapporteren dat hun portfolio bijdraagt aan het herstel van biodiversiteit. In 2040 is dit in de gehele sector de norm, waardoor in 2050 Nederland natuurinclusief en natuurpositief is.

Actoren: Financiële instellingen, netwerk- en sectororganisaties, overheden, toezichthouders, kennisinstellingen.

De overheid als herverdeler van financiële stromen

De financiële sector ondersteunt beleidsmakers waar nodig en mogelijk met denkkraft, kennis en expertise bij het opstellen en implementeren van een National Biodiversity Strategies and Action Plan en het onderliggende National Biodiversity Finance Plan. Vanuit een duidelijke visie, duidelijke doelen en met inzet van instrumenten op het vlak van publieke geldstromen (zoals belastingen, heffingen, subsidies) ontstaan er voorspelbare en financierbare kansen voor de financiële sector om de transitie te financieren. Op haar beurt zet de financiële sector zich in voor een sectorbreed commitment aan de NBSAP en NBFP. Door duidelijk overheidsbeleid en stimulerende maatregelen waar Nederland naar toe gaat durven financiële instellingen vooruitlopend op het toekomstbeeld Nederland Natuurinclusief 2050 nu al lange termijn investeringen te doen.

Actoren: Financiële instellingen, netwerk- en sectororganisaties, overheden, toezichthouders, kennisinstellingen.

Innovatieve verdienmodellen voor natuurinclusieve oplossingen

De financiële sector onderzoekt proactief waar kansen liggen om vergroening te financieren en te versnellen, bijvoorbeeld op het vlak van Nature-based Solutions. Door nieuwe, passende financiële producten en instrumenten te ontwikkelen ontstaan er kansen voor de financiële sector en kunnen andere domeinen de noodzakelijke investeringen doen die de transitie naar natuurinclusief vergt. De financiële sector werkt hierbij nauw samen met overheden door gebruik te maken van instrumenten zoals PPS en blended finance, bijvoorbeeld voor de transitie van het landelijk gebied en de energietransitie.

Actoren: Financiële instellingen, overheden, bedrijfsleven, kennisinstellingen.

B.4 DOMEIN GEZONDHEID

B.4.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

Het domein gezondheid gaat voor een groene en gezonde leefomgeving, een samenleving die gezonder gaat worden door de aanwezigheid van natuur en door te werken met en in de natuur. De investeringen in natuurinclusieve zorg leiden tot de inzet van natuur voor zowel curatieve als preventieve zorg. Bovendien zijn de investeringen van nu, investeringen in het verlagen van de zorgkosten in de toekomst. We gaan voor gezonde mensen in een gezonde leefomgeving. Daarbij is het groenblauwe landschap helend, en dat is een extra reden om actief te investeren in het helen van de natuur zelf waar we ook meer participatie mee creëren. In de toekomstige gezondheidssector staat wederkerigheid centraal: natuur draagt bij aan ons welzijn, en mensen dragen bij aan de vitaliteit van de natuur, en daarmee weer aan ons eigen welzijn.

De zorgsector in Nederland is breed en divers, en het omvat verschillende deelsectoren die gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor de gezondheidszorg in Nederland. De financiering kan complex zijn vanwege de verschillende bronnen en sectoren, maar het algemene doel is om toegankelijke en kwalitatief hoogwaardige zorg voor alle burgers te waarborgen. Enkele belangrijke deelsectoren zijn: ziekenhuiszorg, verpleging en verzorging, gehandicaptenzorg, geestelijke gezondheidszorg, preventieve diensten, geneesmiddelen, huisartsenzorg, mond- en paramedische- en overige zorg. De totale kosten van al deze deelsectoren is inmiddels opgelopen tot meer dan 100 miljard euro per jaar.

Er zijn drie deelsectoren die samen ruim 62 procent van de totale geldstroom nodig hebben om financieel gedekt te zijn (zie voor

meer informatie [Zo Werkt De Zorg](#)): ziekenhuiszorg (32 miljard euro), verpleging en verzorging (23 miljard euro) en gehandicaptenzorg (13 miljard euro). Bij de eerstelijns ziekenhuiszorg wordt gestreefd naar herstel en speelt preventieve gezondheid een belangrijke rol. Bij deze laatste twee wordt vooral gericht op langdurige zorg gekenmerkt door onder andere kwaliteit van leven en welzijn, gedurende de zorgperiode.

De Rijksoverheid en zorgverzekeraars (indirect de burgers) zijn de belangrijkste financiers en bekostigers van de zorg. Aangrijpingspunten voor natuurinclusief zitten op de aanleg en inzet van natuurlijke omgevingen voor zorg en breder, de leefomgeving. Daarnaast op de positieve invloed van natuur op het afweersysteem en op het mentale vlak van mensen. Daarmee wordt dus een bijdrage geleverd aan de positieve gezondheid.

Dominante geldstromen binnen het domein gezondheid

- Zorgverzekeringswet (Zvw): dekt medisch noodzakelijke zorg (ziekenhuis, huisarts, mondzorg). Zorgverzekeraars sluiten contracten af, maar zijn ook gehouden aan regels rondom vergoedingen.
- Burgers betalen maandelijkse zorgpremie aan zorgverzekeraars
- Wet langdurige zorg (Wlz): financiert intensieve langdurige zorg (verpleeghuizen, gehandicaptenzorg)
- Jeugdzorg: hulp aan kinderen en jongeren met problemen, gefinancierd door gemeenten via Rijk door stortingen in Gemeentefonds.
- Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo): ondersteunt zelfstandig wonen (huishoudelijke hulp, aanpassingen). Gemeenten zijn verantwoordelijk, financiering via gemeentelijke begrotingen, Rijksgelden (via Gemeentefonds), eigen bijdragen.
- Persoonsgebonden Budget (PGB): Rijksmiddelen vanuit Wlz (via Zorginstituut) en Wmo/Jeugdwet (via gemeenten) die door Sociale Verzekeringsbank (SVB) beheerd en uitgekeerd worden. PGB laat zorgkeuze toe, SVB zorgt voor transparant beheer en betalingen.
- Sociaal domein. Gemeenten ontvangen Rijksmiddelen voor bijvoorbeeld uitkeringen en uitvoeringen van regelingen.
- Particuliere geldstromen aan (niet-verzekerde) zorg, welzijn en wellness, gezonde voeding, gezondheidstoerisme.
- Provincies en Waterschappen voorzien in een gezonde leefomgeving (schone lucht en schoon water).

De particuliere geldstromen aan niet-verzekerde zorg (zoals wellness, gezonde voeding en gezondheidstoerisme) heeft een groot potentieel om grootschaliger bij te dragen aan natuurinclusieve gezondheid. We zien een groeiende trend dat hier jaarlijks meer en meer geld in om gaat. Het biedt kansen om te intensiveren.

De inzet van het domein gezondheid is om richting 2030 toe te werken naar een structureel bedrag van 0,1 procent van het jaarlijkse zorgbudget, te weten 100 miljoen euro per jaar. Dit wordt beschikbaar gemaakt door de transitie naar natuurinclusief.

Dit lijkt een hoog bedrag, maar is eigenlijk slechts een startpunt gezien de hoge financiële baten van natuur voor gezondheid. Daarbij komt dat als er meer gezondheidswinst is te behalen, de zorgkosten navenant ook zullen dalen. Ook kan meer aandacht voor positieve gezondheid ertoe leiden dat er minder zorgpersoneel nodig is en er ruimte ontstaat voor vitaler en gemotiveerder personeel. En dat is zeer relevant gezien de specifieke arbeidskrapte binnen de gezondheidszorg.

Op het gebied van preventie kan natuurinclusieve werk- en woonomgeving bijdragen aan het mentaal sterker worden van mensen. Het RIVM heeft onderzocht dat als de mentale gezondheid van een miljoen volwassenen met 5 procent stijgt er een besparing van 144 miljoen euro kan worden gerealiseerd.

Investerings in natuur zijn dus kostenbesparende investeringen die de positieve gezondheid stimuleren zowel de jaarlijkse zorgkosten maar ook bijvoorbeeld kosten voor ziekteverzuim op lange termijn verlagen. Een deel van bestaande programma's en (op korte termijn te maken) afspraken en akkoorden kunnen zich daarvoor lenen als vehikel. Denk aan het Integraal zorgakkoord; Gezond en Actief Leven akkoord, Rijksprogramma Gezonde Leefomgeving, het Nationaal Preventieakkoord; Green Deal Duurzame Zorg.

Naast de investeringen vanuit het domein gezondheidszorg, zullen de stappen die in andere domeinen worden gemaakt om te komen tot natuurinclusieve woon-, recreatie- en werkomgevingen ook bijdragen aan gezondheid en zo vormen ook die inspanningen groene gezonde meters waardoor Nederland gezonder voor en door de natuur wordt. Maar ook bijvoorbeeld "Oogsten van Gezondheid". Een actie om de zorgsector zoveel mogelijk te laten inkopen bij natuurinclusieve boeren draagt weer bij aan de ambities van het domein Landbouw. Er wordt jaarlijks 2 miljard euro besteed aan voeding en drinken in de zorgsector. Hier wordt samenwerking gezocht met het domein landbouw.

Drie sporen

De ambities van het domein gezondheid zijn opgedeeld in drie sporen:

Groenere Gezonde meters maken

We brengen groen en blauw terug in de leefomgeving én laten mensen weer ontdekken wat dit doet met hun gezondheid, samen met gezondheidsinstellingen, buurtbewoners, vrijwilligers, werkgevers en scholen, maatschappelijke organisaties. We stimuleren zorginstellingen om hun terreinen te benutten voor natuur en de gezondheid van buurt en cliënten.

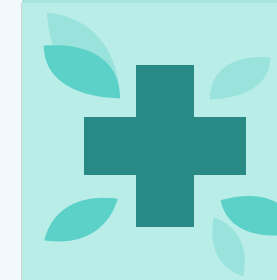
Gezonder voor en door natuur

Elke investering in de natuur is een investering in onze eigen gezondheid. Bijzondere aandacht gaat uit naar jongeren met mentale problemen, mensen in achterstandsposities en mensen die uitgevallen zijn in het arbeidsproces. Juist zij hebben extra baat bij de helende werking van de natuur.

Bewustwording positief effect natuur op gezondheid

vanuit de bestaande initiatieven werken we samen met (nieuwe) partijen aan kennisdeling en meer bewustwording van het effect van groen op gezondheid in de bijvoorbeeld schoolomgeving, zorgomgeving en werkomgeving. De bewustwording wordt aangejaagd door op het opschalen van (internationale) netwerken.

B.4.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN

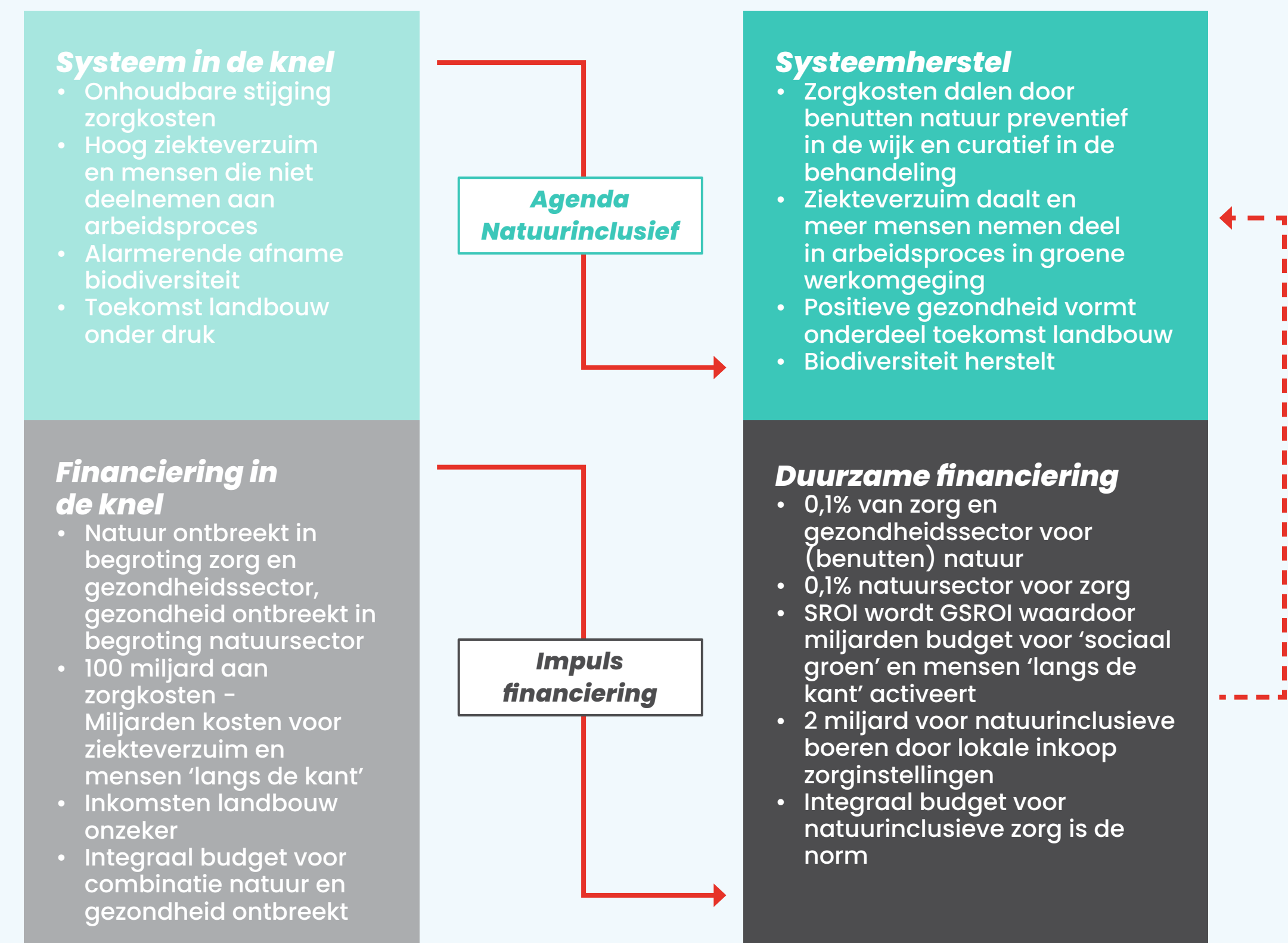
	BINNEN DIT SPOOR KAN IMPACT OP NATUUR GEMAAKT WORDEN DOOR	KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BE-KOSTIGING VAN HET DOMEIN
OVERKOEPELEND Beleid en strategie 	De mate waarin beleid of strategie natuurinclusiviteit vereist of stimuleert	Het Rijk kan zelf ook meer initiatief tonen t.a.v. sturing op geldstromen: mogelijkheden oprekken voor bekostiging van natuurinclusieve preventie; natuurinclusief stimuleren bij aanbestedingen; SROI ook inzetten op natuur bij aanbestedingen; overheden kunnen in samenhang met andere beleidsdoelen middelen aanwenden om verbonden groene gezonde gebieden/ kuuroorden te realiseren; aansluiten bij gebiedsprocessen en gebieds- (investeringsagenda's) of programma Gezonde Leefomgeving en Green Deal Duurzame Zorg; Nationale Parken en natuurterreinen mede als gezondheidsspots door ontwikkelen op RO niveau en ruimte geven aan innovatieve businesscases/ marktpartijen t.a.v. natuurinclusieve zorg; voortborduren op bestaande concepten als Groene GGZ, Groene ziekenhuizen, Natuur op recept, etc.; meer onderzoeksmiddelen op effecten groene gezondheid beschikbaar maken (bijv. via ZonMw).
ACTIELIJN I Groenere Gezonde meters maken 	Groene, gezonde leefomgeving, vergroening van zorgterreinen, buitengebied en Nationale Parken als gezondheid hotspots, groene wijken, etc.	Standaardisatie van natuurinclusieve inrichting en beheer op de terreinen in de zorg; financiering beschikbaar maken voor groener beheer visies en plannen voor terreineigenaren in de zorg, bijv. in de vorm van subsidie of gunstige financiering; samenwerkingen met Nationale Parken en naast inzet gezondheidsgelden voor natuur ook inzet natuurgelden voor gezondheid; stimuleren groene woon- en werkomgevingen, bijv. via SPUK/GALA en Groeifondsproject Werklandschappen van de Toekomst. En ook de inzet/ aanpassing van de Natuurschoonwet.
ACTIELIJN II Gezonder voor en door natuur 	Inzet van mensen bij natuurbeheer en -herstel ten behoeve van hun gezondheid; meer waardering voor natuur en investering in natuur	Stimuleringsgelden voor natuur op recept; zorgverzekeraars een nadrukkelijke rol geven hierin, bijv. via koppeling met premiekorting bij "groene polis" en innovatieprojecten zoals "gezond groen", data bijhouden en bewijslast en best practices aantonen ten gunste van toekomstige innovatieve business cases; inzet op groene kansen voor re-integratie, behandeling en begeleiding en dagbesteding – dit levert andersom ook weer kostenbesparingen op voor beheer en versnelt zowel eigen herstel als biodiversiteitsherstel; inzet SROI middelen.
ACTIELIJN III Bewustwording Positief effect natuur op gezondheid 	Gezamenlijke kennisdeling en meer bewustwording van het effect van groen op gezondheid in de bijvoorbeeld schoolomgeving, zorgomgeving en woon-, werkomgeving. De bewustwording wordt aangejaagd door op het opschalen van (internationale-) netwerken	Groen-biodiversiteitsnorm bij gebiedsontwikkeling (zowel wonen als werklandschappen) ten behoeve van gezondheid; bundelen van middelen vanuit onder meer transitie landelijk gebied, herstel van waterkwaliteit, ontharden en "sociaal herinrichten" van woonwijken vanuit renovatie budgetten en grondexploitaties/ projectontwikkeling voor nieuwbouw; niet alleen betalingen voor landschappelijke ecosysteemdiensten, maar ook voor gezondheidsecosysteemdiensten (bijv. binnen Agrarisch Natuur en Landschapsbeheer); bancaire geld (groenfinanciering of rentekorting) bij investeringen in aanleg van groene, gezonde omgevingen; wellness sector kan groen als gezondheid meer als speerpunt omarmen en privaat kapitaal inzetten om hier handen en voeten aan te geven; samenwerking tussen gezondheidsinstellingen en natuurinclusieve boeren stimuleert de acties op het raakvlak van gezondheid en natuurinclusieve landbouw.

Op dit moment zit het gezondheidssysteem in de knel, wat ook leidt tot knelpunten van de financiering van de zorg, zoals weergegeven in onderstaande figuur.

De dubbele vergrijzing (een groeiende oudere bevolking en een toename van de gemiddelde levensverwachting), toenemende dementiegevallen en groeiende mentale gezondheidsproblemen leggen druk op de gezondheidszorg en stuwt daardoor toekomstige benodigde budgetten naar een onhoudbaar niveau. In het huidige systeem zijn de bekostigingsstromen vooral gebaseerd op het curatieve deel van de zorg. De ambities van het domein gezondheid bieden kansen om bij te dragen aan de noodzakelijke transitie van de sector en om natuur bij te laten dragen aan preventieve zorg zodat er uiteindelijk minder zorgvragers zullen zijn met lagere zorgkosten.

Dit vraagt echter ook om de transitie naar een ander verdienmodel: van curatief naar positieve gezondheid. Op dit moment zijn geldstromen met name georganiseerd rondom ziekte en niet rondom preventie. In het huidige zorgsysteem is een sterke focus op het denken in sectoren in plaats van kansen zien van verbindingen tussen sectoren en het creëren van innovatieve, (preventieve) business cases (voorbeelden van domeinoverstijgende activiteiten: gezondheidstoerisme, zorgboerderijen, specialistische gezondheidszorg in natuurrijke en

schone lucht omgeving). Er ontbreekt een 'shared business case'. De rendementen van positieve gezondheid landen in veel verschillende sectoren, waardoor investeringen soms lastig zijn. De opbrengsten van investeringen in groen komen niet terecht bij de kostendragers. Een ander punt is dat er veel onderzoek gedaan is naar de positieve effecten van natuur op gezondheid met vaak spectaculaire resultaten. Onderzoek naar de kosteneffectiviteit en concrete maatregelen ten aanzien van kostenreductie is nog schaars en soms lastig uit te voeren door alle verschillende financiers. Aanvullend (praktijkgericht) onderzoek is hierbij wenselijk.

B.4.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Naast de genoemde knelpunten zijn er ook tal van kansen. Zo is er een groeiende belangstelling binnen de gezondheidssector, de natuur- en recreatiesector en bij ontwikkelaars van de bebouwde omgeving om gezondheidsdoelen te realiseren via de natuurlijke en bebouwde omgeving. Daarbij passen de beoogde effecten van de agenda ook in de uitgangspunten van het programma Passende zorg (NZa), om de sector toekomstbestendig te maken. Ook zijn er veel lopende programma's waar de financiering van de transitie naar natuurinclusieve zorg in opgenomen kan worden, zoals het Integraal Zorgakkoord, het Gezond en Lang Leven akkoord, het Rijksprogramma Gezonde Leefomgeving, het Nationaal Preventieakkoord en de Green Deal Duurzame Zorg.

Ook ligt er een grote kans voor het vergoeden van de terreinen van zorginstellingen. Doordat deze terreinen al in bezit zijn van gezondheidszorginstellingen kan hier met een relatief bescheiden budget een grote slag geslagen worden.

Er lopen al een aantal initiatieven zoals Groene Ziekenhuizen, Groene GGZ en Natuur op Recept maar ook Groene Gezonde Schoolpleinen, waar inspiratie uit geput kan worden voor verdere versnelling van natuurinclusieve gezondheid. Ook kan er inspiratie gehaald worden uit het buitenland, zoals natuur voorschrijven als belangrijke interventie voor de gezondheid. Voor nieuwe businessmodellen kan gekeken

worden naar Duitse kuuroorden zoals Gesundland Vulkaneifel en in brede zin kuuroorden met helende werking. Andere voorbeelden zijn Baden-Baden en Bad Reichenhall, die bekend staan om hun helende bronnen en natuurlijke omgeving. Ook in Nederland liggen er kansen voor wellness ondernemers, met name voor recreatieondernemers en boeren die op zoek zijn naar een ander bedrijfsmodel. Hiermee kan groene gezondheid ook leiden tot nieuwe perspectieven voor het landelijk gebied. Bij deze initiatieven dient sterk rekening gehouden te worden met bereikbaarheid voor het grote publiek. Het zou niet zo moeten zijn dat dergelijke groene faciliteiten slechts voor de "happy few" is weggelegd. Het financieringsmodel zou zo ingestoken moeten worden dat dit de gezondheidsverschillen tussen mensen verkleint.

Ook ligt er een kans om de huidige Social Return-regeling (SROI) specifiek in te zetten om mensen met een afstand tot arbeidsmarkt ook in te zetten ten behoeve van natuurbeheer en natuurherstel. Op deze manier kan een hogere kwaliteit van leven worden bereikt, zowel voor de betrokken mensen als voor de natuur, zonder dat dit om extra middelen vraagt.

Ook liggen er kansen om beleidsmatig sterker in te zetten op natuurinclusieve gezondheid. Bijvoorbeeld door natuurinclusieve gezondheid breed te integreren bij relevante beleidsterreinen,

waaronder ruimtelijk beleid, het bouwbesluit, stedelijke (her-) ontwikkeling en het Nationaal Programma Landelijk Gebied. Andersom kan het terugdringen van medicijngebrek juist weer ten gunste komen van herstel van waterkwaliteit en aquatische biodiversiteit.

Daarnaast kan er financieel instrumentarium worden ontwikkeld, bijvoorbeeld via RVO of het Nationaal Groenfonds, om private initiatieven op het vlak van natuurinclusieve gezondheid met publieke middelen te versnellen. Bijvoorbeeld in de vorm van garanties en innovatiekredieten om groene initiatieven te ondersteunen. Stichting Nationaal Groenfonds kan aanvullende financiële ondersteuning bieden voor de transitie naar natuurinclusieve zorg in relatie tot landbouw. De groenregeling kan worden uitgebreid om natuurinclusieve zorginstellingen financieel te ondersteunen en rentekorting aan te bieden. Dergelijke instrumenten kunnen bovendien bijdragen aan versnelde investeringen van financiële instellingen.

B.4.3 KOERS

Groenere Gezonde meters maken

De vergroende omgeving wordt ingezet als helende omgeving voor de vitaliteit van cliënten, zorgprofessionals, en omwonenden en vormt daarmee ook een onderdeel van een bredere gezondheidsbevordering van een natuurinclusief woon- en werklandschap. Dergelijke interventies gaan gepaard met wetenschappelijke begeleiding en onderzoek om de effecten duidelijker in beeld te krijgen en ook te kunnen koppelen aan een businesscase gebaseerd op natuurinclusieve positieve gezondheid. Eenzelfde aanpak geldt voor werklandschappen. Hierbij wordt ingezet op “gezond zijn is de businesscase”. Aan de hand van pilots kan worden onderzocht hoe de groene, natuurinclusieve omgeving bijdraagt aan het verlagen van de reguliere bekostigingsstroom van het huidige systeem, door alle lagen heen. De opbrengsten daarvan brengen we in, in de transitiefase ter onderbouwing en ombuigen van het systeem.

In 2050 is er 95 procent van de betrokken zorginstellingen vergroend en biodiversiteitrijk gemaakt, wat de vitaliteit van cliënten, bewoners en werknemers aanzienlijk heeft versterkt en daarmee de kosten zijn verlaagd. Deze opschaling vraagt een veel groter bedrag dan de financiering van de acties tot en met 2026. Daarom wordt ingezet op een stapsgewijs beschikbaar te stellen dekking ter grootte van **100 miljoen euro** per jaar (ter hoogte van 0,1 procent van het reguliere zorgbudget).

Dit kan mede worden bekostigd vanuit zowel kostenbesparingen op het huidige zorgbudget, SROI en bestaande programma's zoals het Gezond en Actief Leven Akkoord. De verwachting is dat de investeringen nodig zijn om de fysieke vergroening mogelijk te maken, in stand te houden en bereikbaar voor het publiek te maken. Ook is de verwachting dat relatief snel positieve effecten van natuur op gezondheid te verwachten zijn en daardoor de sector zelf ook veel meer zal gaan investeren in natuurinclusieve gezondheid.

Hierbij is het programmatisch transformeren van zorgterreinen naar biodiverse, landschappelijk gevarieerde en gezonder terreinen. Het gaat hierbij zowel om aanleg/omvorming, als om het beheer en onderhoud. Ook gaat er aandacht uit naar de samenwerking met Nationale Parken, die als groene gezondheidsspots in samenwerking met de gezondheidssector tal van gezondheidsbaten kunnen leveren. *Actoren: Overheden, TBOs/Nationale Parken, zorgverzekeraars, koepelorganisaties, koplopers in de gezondheidszorg en vanuit sectoren waarmee samenwerkt kan worden, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties zoals IVN en NFH en ook NWO/ZonMW/SIA/ MVO Nederland en Pharos.*

Deze ambities en het verwezenlijken van de visie vragen een veel groter bedrag dan de financiering van de acties tot en met 2026. Daarom wordt ingezet op een stapsgewijs beschikbaar te stellen dekking van in elk geval 100 miljoen euro per jaar (ter hoogte van 0,1 procent van het zorgbudget). Dit kan mede worden bekostigd vanuit zowel kostenbesparingen op het huidige zorgbudget, SROI en bestaande programma's zoals het Gezond en Actief Leven Akkoord. De verwachting is dat de investeringen nodig zijn om de fysieke vergroening mogelijk te maken, in stand te houden en bereikbaar voor het publiek te maken. Ook is de verwachting dat relatief snel positieve effecten van natuur op gezondheid te verwachten zijn en daardoor de sector zelf ook veel meer zal gaan investeren in natuurinclusieve gezondheid.

Gezonder voor en door natuur

Elke investering in de natuur is een investering in onze eigen gezondheid. We stimuleren iedereen om de natuur (weer) te beleven, te benutten en zich actief in te zetten voor de natuur en biodiversiteit. Bijzondere aandacht gaat uit naar mensen in achterstandsposities in – vaak versteende – wijken. Ook concentreren het domein zich op mensen die kampen met hun mentale of fysieke gezondheid en mensen die korte

of lange tijd uitvallen op hun werk. Ongeveer de helft van de jongeren kampt met mentale problemen. Ook zij krijgen aandacht. Bestaande budgetten voor re-integratie van mensen die langs de zijlijn staan kunnen worden benut om helende groene omgevingen te realiseren. Deze mensen werken dan door en voor de natuur. Dit vraagt nadere afstemming met beleidmakers, betrokken Rijkspartners als BZK en Sociale Zaken maar ook UWV voor de uitvoering ervan. Eerstens wordt dit geagendeerd door voldoende lobby op rijksniveau en de verzameling van best practices, om later op te schalen. Daarbij kunnen lopende programma's benut worden om natuurinclusiviteit te bevorderen.

Ook wordt natuur veel nadrukkelijker ingezet voor preventie. Na onderzoek naar de effectiviteit wordt er actief beleid gevoerd om mensen via natuur gezond te houden en daarmee behandelingen te voorkomen.

Actoren: Overheden, zorgverzekeraars, bestaande zorgondernemers/-ketens, re-integratiebureau's, koepelorganisaties, TBOs/Nationale Parken, NWO/ZonMW/SIA, bouwsector en woningbouwcorporaties

Bewustwording positief effect natuur op gezondheid

De lange termijn ambitie is dat alle zogenoemde “gezonde groene settings”, van woon- en werkomgeving tot natuurlijke omgeving een natuurinclusieve gezondheidsimpuls hebben gekregen. Het onderwerp gezondheid moet o.a. een plek krijgen aan tafel binnen de gebiedsprocessen in het stedelijke en landelijke gebieden om gezondheidshotspots/groene settings een plek te geven. Maar ook om businesscases te ontwikkelen voor zorgondernemers, boeren, vastgoedondernemers. TBO’s, NPI’s en maatschappelijke organisaties en de gezondheidszorg als geheel door kostenverlaging middels preventie. Zorgen dat hiervoor de juiste actoren aan tafel zitten zoals verzekeraars, TBO’s en lokale (potentiële) ondernemers (toekomstige zorgboeren of natuurinclusieve wellness ondernemers) om samen pilots uit te voeren en lessons learned te genereren voor nieuwe businesscases ten aanzien van gezond zijn en blijven.

Tevens wordt er ingezet op de aantoonbare gezondheidswaarde van natuurinclusiviteit bij gebiedsontwikkelingen, renovatieprojecten en wijkontwikkelingen door heel Nederland, waarbij geldt dat groen de norm is. Dit vraagt inzet op normeringen, certificeringen en aanpassing van het economisch waarderingmodel ten aanzien van groen bij vastgoedontwikkeling.

Actoren: Overheden, koepelorganisaties en maatschappelijke organisaties, onderwijsinstellingen, gebiedsregisseurs, kennis- en netwerkinstellingen, ontwikkelaars, ondernemers (waaronder recreatieondernemers en agrarische ondernemers), enzovoorts.

B.5 DOMEIN INFRASTRUCTUUR

B.5.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

De infrastructuur in Nederland is over het algemeen van hoge kwaliteit en beslaat 8 procent van het areaal. De keerzijde hiervan is dat Nederland sterk versnipperd is, infrastructuur doorsnijdt natuur en beïnvloedt de leefbaarheid voor flora en fauna. Juist natuur die gebaat is bij verbindingen is kwetsbaar. Geldstromen richten zich in de basis op realisatie van kabels en leidingen en (water-, spoor-)wegen of doorstroming van verkeer en vervoer. Van oudsher richt het onderhoud van natuur en milieu zich op de beheersing van nadelige impact.

Bij het domein infrastructuur gaat het primair om fysieke projecten die zich grofweg laten uittekenen in de fasen beleid, ontwikkeling, realisatie, exploitatie, renovatie.

Visie

Schaarse ruimte in combinatie met de dominante aanwezigheid van infrastructuur in Nederland maakt het essentieel dat infrastructuur natuurinclusief wordt. De ruimte die wordt ingenomen door infrastructuur wordt slechts voor een deel ingenomen door de verbindingen (energie, wegen, spoor, telecom) zelf; het areaal eromheen (bermen, talud bovengrond hoogspanningsstations) en zelfs verbindingen, zoals waterwegen, bevatten potentieel om natuur te realiseren. Temeer daar waar infrastructuur inherent draait om netwerken.

Het gaat bij grootschalige OV en weg- en waterbouw om directe geldstromen (MIRT) aangevuld met provinciale en gemeentelijke middelen voor decentrale verbindingen. In het mobiliteitsfonds gaat in 2024 ruim 10 miljard euro om. De inzet van het Ministerie van I&W is om tot 2030 tussen de 2 en 3 miljard euro jaarlijks te kunnen besteden aan instandhouding van **RWS-netwerken** waarvan **0,8 miljard euro** voor vervanging en renovatie.

FASE I
Beleid (en strategie)

FASE II
Ontwikkeling

FASE III
Realisatie

FASE IV
Exploitatie

FASE V
Renovatie

Dominante geldstromen binnen het domein infra

- Rijkswaterstaat (Ministerie I&W)
- ProRail (Ministerie I&W)
- Provincies en gemeenten (via provincie, respectievelijk gemeentefonds)
- Netbeheerders (Provincies, gemeenten)
- Telecom (privaat)

Bij (vaar-)wegen en spoor is het belangrijk om op te merken dat het steeds minder draait om nieuwe verbindingen en steeds vaker om instandhouding, renovatie of uitbreiding van bestaande netwerken. Nieuwe verbindingen concentreren zich typisch rondom nieuwbouwwijken, ook daar speelt Rijksgeld een centrale rol. Gemeenten zijn over het algemeen niet in staat om grootschalige infrastructuur te realiseren zonder Rijksmiddelen. Private partijen zijn veelal opdrachtnemers. Er is een grote GWW-sector actief in Nederland die zich richt op het ten uitvoer brengen van projecten van publieke opdrachtgevers.

Ook bij de energie infrastructuur gaat het om de wet van de grote getallen. **De totale investeringen door de netbeheerders bedragen tussen 2023 en 2030 wel 70 miljard euro.** Projectmatig wordt natuurinclusiviteit in sommige gevallen opgepakt maar niet structureel

De relatie tussen natuur en klimaat is in zijn algemeenheid sterk, maar dit geldt in het bijzonder voor het domein infrastructuur. Klimaat is een financieel risico voor bestaande en te realiseren infrastructuur, klimaatbestendig bouwen is een enorme opgave, zowel technisch als financieel. Weersextremen brengen grote risico's met zich mee. Financieel gezien is het dan ook interessant om te kijken of nature-based solutions – d.w.z. combinaties van oplossingen die zowel anticiperen op klimaat als natuurwaarden herbergen – in het infrastructurele domein hun weg kunnen vinden.

KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN

<p>FASE I Beleid (en strategie)</p> 	<p>De infrabeheerders richten zich in de eerste plaats op de hoofdfunctie die met aanleg en onderhoud gemoeid is. Natuur is geen vanzelfsprekend onderdeel van de opdracht terwijl dit wel in parallel beleid, inclusief bekostigingsstromen, terugkomt. Beleidsmatig worden intenties onderschreven (Deltaplan Biodiversiteitsherstel, Groene Netten, areaalstrategie). Dat dringt echter nog niet automatisch door in de keuze voor de invulling van natuurinclusiviteit bij eigen projecten dan wel via opdrachtgeverschap (aanbesteding).</p>
<p>FASE II Ontwikkeling</p> 	<p>Op dit moment wordt natuur incidenteel meegenomen als koppelkans, maar dit is dus zeker niet de standaard. Er is weinig aandacht voor Nature-based Solutions en natuurlijk kapitaal. In de ontwikkelfase is natuur op de tekentafel typisch kwetsbaar omdat het als nevendoelelstelling zelden prioriteit heeft en zodoende van tafel kan vallen indien budgettaire keuzes moeten worden gemaakt.</p>
<p>FASE III Realisatie</p> 	<p>Natuurinclusiviteit wordt vaak gezien als extra kostenpost (die bij budgettaire krapte uit de projectbegroting valt). Bij de miljarden die jaarlijks in realisatie, inclusief noodzakelijk onderhoud, gestoken worden is geen zicht op de eventuele meerkosten en baten van investeren in natuurinclusiviteit. Een structureel en zuiver overzicht van de kosten en baten over de langere termijn is nodig om de eerlijke rekening op te maken; neem in dat geval de meerkosten mee, en vergeet niet de (toekomstige) baten die verbonden zijn aan natuurinclusieve realisatie. Baathebbenden partijen kunnen worden aangesproken om bij te dragen. Energie infrastructuur wordt dominant gerealiseerd door bedrijven met publieke aandeelhouders, bij warmte-infrastructuur is het beeld gemengd.</p>
<p>FASE IV Exploitatie</p> 	<p>Natuur is geen vanzelfsprekende asset voor infrabeheerders en vormt een relatief klein onderdeel van het totale onderhoudscontract. Daardoor kan het contractmanagement en toezicht beperkt zijn en dreigt het gevaar van gebrekkig onderhoud. Ook (vermeende) hoge beheerkosten of veiligheidseisen (denk aan bomen langs het spoor en de weg) kunnen belemmerend werken. Natuurkwaliteit lijkt bij beheer en onderhoud niet altijd prioriteit te hebben. Aannemers worden typisch aangesproken op de 'harde' kant van projecten (kwaliteit beeldbestek, wegdek etc.).</p>
<p>FASE V Renovatie</p> 	<p>Een aanzienlijk deel van de Nederlandse infrastructuur is gerealiseerd in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Beperkt of zonder significant rekening te houden met de impact op flora en fauna (spoor). Wegen en kunstmatige waterlopen zijn een verstoring voor biodiversiteit. De agenda voor renovatie biedt theoretisch veel kans voor natuurherstel omdat (her-)investering toch aan de orde is. Deze kans wordt nu niet structureel aangegrepen.</p>

B.5.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Natuurinclusieve realisatie is nog geen vanzelfsprekendheid rondom infrastructuur. De focus heeft altijd op het beheersbaar maken van de negatieve gevolgen voor mens en milieu gelegen. Er zijn verschillende redenen aan te wijzen. In essentie:

- Natuurinclusiviteit wordt niet gedragen als opdracht van de organisatie, is geen structureel onderdeel/criterium bij aanbestedingen en zit niet besloten in toekenning van middelen.
- Natuurinclusiviteit krijgt geen prioriteit en valt zodoende uit het project zodra keuzes moeten worden gemaakt; voorop staan doorstroming en veiligheid tegen minimale kosten omdat er keuzen moeten worden gemaakt.
- Natuurinclusiviteit wordt – al dan niet terecht – hoofdzakelijk in verband gebracht met kosten.
- In private infrastructuurfondsen en obligatieleningen speelt voldoen aan wettelijke spelregels wel een rol, maar ambitie en toegevoegde waarde voor natuur (‘een natuursurplus’) niet.
- Monitoring en evaluatie van uitkomsten en beheer van natuurlijke assets zijn geen gegeven.

Geld is een belangrijke sturende factor voor de wijze waarop ontwikkeld wordt en daarmee dus ook de mate waarin natuurinclusief gehandeld wordt. Er zijn diverse projecten geweest (zoals ViA15) waar natuurinclusiviteit een belangrijke factor heeft gespeeld in de gunning.

ProRail heeft recentelijk de contracten voor beheer en onderhoud voor spoorverbindingen en bermbeheer gesplitst om meer aandacht te kunnen geven aan ecologisch beheer. Bij waterschappen is natuurinclusief ontwerpen en/of beheren ook al veel meer gemeengoed. Steeds meer stakeholders, waaronder gemeentes, eisen duurzame en ecologische inpassing bij de bouw van energie infrastructuur. De enorme investeringen van de komende jaren in de energietransitie, digitalisering en in onderhoud en aanleg van wegen en spoorverbindingen bieden kansen om dit als algemene lijn door te trekken. Te denken valt hierbij aan om een vast percentage bij projectkosten te reserveren voor natuurinclusiviteit.

De domeinen infrastructuur, water en bouw hebben veel met elkaar gemeen, ook ten aanzien van de knelpunten. Samenhang met klimaatadaptatie is zeker vanuit financieel oogpunt cruciaal, te meer omdat dit ook kansen biedt. Denk aan Nature-based Solutions die zowel natuur leveren als anticiperen op klimaatontwikkeling. Het programma Ruimte voor de rivieren is hier een mooi voorbeeld van.

B.5.3 KOERS

KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN

<p>FASE I Beleid (en strategie)</p> 	<p>De dominante rol van de overheid als opdrachtgever in weg en spoor maakt het mogelijk om bekostigingsstromen te integreren en natuurinclusief beheer en onderhoud op te leggen. Integratie met natuurwaarden als vast onderdeel opzoeken; duurzaamheid meer als integrale opgave met natuurinclusiviteit in plaats van eenzijdig sturen op doorstroming en veiligheid; gemeenschappelijk innovatieprogramma natuur en infrastructuur waarbij onder meer wordt onderzocht welke kosten en baten gemoeid zijn met natuurinclusiviteit in verschillende soorten projecten; een gezamenlijk icoonproject infranatuur in iedere provincie voor weg, water en spoor. Dit vergt ontschotting van beleid. Evenzogoed zou een dergelijk pad aan private kant (telecom) nodig zijn. Hier zou de borging van natuurinclusiviteit via instrumenten zoals concessieverlening en veilingen een plek moeten krijgen.</p>
<p>FASE II Ontwikkeling</p> 	<p>Structurele ontschotting budgetten infranatuur, integrale aanbesteding en gunning; Natuurinclusiviteit als standaard bij gunning infrastructurele werken; basiskwaliteit natuur altijd op orde toenemend percentage natuurpositief (nettobijdrage natuurlontwikkeling in het gebied t.o.v. bestaande situatie). Groene innovaties als onderdeel van projectvoorstellen meenemen; beloning innovatieve ontwerpen door toekennen opdrachten. Niet alleen kosten maar ook baten van groene investeringen structureel in beeld brengen.</p>
<p>FASE III Realisatie</p> 	<p>Natuur als NbS bij infrastructuur; voorkomen van hittestress of wateroverlast bij infrastructuur, voorkomen bermbranden door natte vegetatie, schaduwwerking bij bruggen; monitoringsystemen (natuurpunten, etc.) synchroniseren, geschikt en beschikbaar maken voor daadwerkelijk gebruik. Kosteneffectieve investeringen die natuur, klimaatadaptatie en bereikbaarheid en verkeersveiligheid combineren moeten worden opgezocht. Toekomstige infrastructuur is natuurinclusief en klimaatrobuust. Dat voorkomt toekomstige klimaatkosten en levert noodzakelijke natuurbaten.</p>
<p>FASE IV Exploitatie</p> 	<p>Green bonds voor infrastructurele projecten die netto natuur realiseren; bankfinanciering waarbij natuurinclusiviteit voorwaardeling is; Structurele samenwerking met terreinbeheerders voor beheer en onderhoud groene assets; Structurele samenwerking natuurorganisaties bij keuzen (her-)inrichting, samenwerking op beheer biedt ook mogelijkheden voor kostenefficiency en doen waar je goed in bent.</p>
<p>FASE V Renovatie</p> 	<p>Aanzienlijke budgetten zijn gealloceerd aan renovatie en versterking van energie-infrastructuur, bruggen, wegen, tunnels en spoor. Dit is actueel omdat veel infrastructuur dateert uit de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Dit biedt gelegenheid om vanuit de bekostiging te kijken of en in welke mate het gebied op een meer natuurinclusieve wijze kan worden ingericht. Geen grootschalige renovatie zonder gebiedsgericht onderzoek natuurpotentieel; analyse renovatiebudgetten infrastructuur op kansen natuurherstel op gebiedsniveau uitvoeren; denkbare SMART doelstellingen X% van renovatieprojecten natuurpositief, Y% basiskwaliteit natuur op orde, en groeiend percentage naar 2030. Geen basiskwaliteit infrastructuur zonder normen voor natuurinclusiviteit. Eventuele meerkosten zouden moeten worden geadresseerd door budgetten te ontschotten.</p>

B.6 DOMEIN LANDBOUW

B.6.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

De landbouw is natuurinclusief wanneer ieder agrarisch bedrijf binnen de draagkracht van de natuur opereert en wanneer natuur de landbouw versterkt en landbouw de natuur versterkt. Om dit te bereiken zet het domein landbouw in op stevige regionale praktijknetwerken, het stimuleren van het verdienvermogen van agrarische ondernemers en domein overstijgende samenwerking in inspiratiegebieden. Daarnaast richt het domein zich in samenwerking met andere domeinen op het creëren van vragen naar natuurinclusieve agrarische producten en diensten, op onderzoek en onderwijs.

Het domein landbouw bestaat uit verschillende sectoren en landbouwbedrijven verschillen onderling sterk, zowel binnen als tussen sectoren. De belangrijkste onderverdeling in de landbouw is te maken rondom landbouw gericht op dieren, met subsectoren als melkveehouderij, vleesveehouderij, kalverhouderij, varkenshouderij, pluimveehouderij en kleinere subsectoren zoals de geiten-, schapen of paardenhouderij, en landbouw gericht op plant, met subsectoren als akkerbouw, bollenteelt, bomen en vaste planten, fruitteelt en glastuinbouw. De primaire productie in de landbouw had in 2022 een productiewaarde van **36 miljard euro**, met een bruto toegevoegde waarde voor de Nederlandse economie van 11,8 miljard euro. De primaire productie vormt bovendien onderdeel van een groter agrocomplex, in 2020 goed voor een bijdrage aan het bruto binnenlands product (bbp) van in totaal 55 miljard euro (ongeveer 7 procent van het bbp en 7,6 procent van de Nederlandse werkgelegenheid). Hiervan is ongeveer 32 miljard euro gebaseerd is op de verwerking van binnenlandse agrarische grondstoffen en de rest komt voort uit de verwerking van geïmporteerde agrarische grondstoffen.

Actielijnen

De ambities van het domein landbouw zijn opgedeeld in twee actielijnen:

Het doorzetten van bestaande, en opzetten van aanvullende regionale en praktische kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw.

Het stimuleren en ontwikkelen van de bekostiging en financiering van natuurinclusieve boerenbedrijven.

Domeinoverstijgend wordt er ook gewerkt aan het creëren van vraag naar natuurinclusieve landbouw (in samenwerking met domeinen financiën, bouw, water en zorg) en het integreren van actuele kennis en vaardigheden over natuurinclusiviteit in onderwijsvormen in de gehele landbouwketen (in samenwerking met domein onderwijs).

De belangrijkste geldstroom in de landbouw zijn de betalingen die boeren ontvangen voor hun producten. Daarnaast zijn er een aantal *publieke geldstromen die voortkomen uit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid* en daarmee ook grotendeels met Europese middelen worden gefinancierd. Het gaat hierbij onder meer om inkomstenstoeslagen (386 miljoen euro in 2024) en de ecoregeling (152 miljoen euro in 2024) waarmee doelen op het vlak van biodiversiteit, landschap, kwaliteit van water, lucht en bodem en het klimaat worden gestimuleerd. Daarnaast kunnen boeren een kostenvergoeding ontvangen voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (100 miljoen euro in 2024). Deze laatste regeling is overigens niet voor alle boeren beschikbaar en wordt via de agrarische collectieven uitgevoerd. Daarnaast vormt dit geen verdienmodel, maar gaat het hierbij enkel om een compensatie van gedeelde inkomsten en gemaakte kosten en inspanningen.

Over het algemeen worden boeren gezien als prijsnemers en daarmee zijn zij sterk afhankelijk van de overige schakels in de keten (handel, verwerkers, retail). Er zijn tal van duurzaamheidsinitiatieven, waarbij boeren kunnen worden beloond voor inspanningen op het vlak van duurzaamheid, maar de bedragen zijn vaak beperkt en veel concepten zijn niet breed toegankelijk waardoor maar een deel van de boeren hieraan mee kunnen doen. Belangrijke plek hierbij is weggelegd voor de certificaten biologisch en biologisch-dynamisch. Tussen 2011 en

2022 is het areaal biologische landbouw met 69 procent gegroeid van 47 naar 80 duizend hectare. Daarmee is 4,4 procent van het Nederlandse landbouwareaal biologisch gecertificeerd. Verdere opschaling vraagt echter ook om een toename in de vraag naar biologische producten. Hoewel deze sinds 2010 bijna onafgebroken is gestegen, blijft het aandeel van biologische producten in de voedselbestedingen met 3 procent relatief beperkt. Ook zijn er signalen dat de vraag door de hoge inflatie zou kunnen afnemen.

Agrarische bedrijven zijn relatief kapitaalintensief, zeker ten opzichte van hun omzet. Gemiddelde balanswaarde in 2021 was 3,8 miljoen euro, waarvan 850.000 euro langlopende schulden en een eigen vermogen dat met name in gebouwen en grond zit. Het vreemde vermogen wordt hoofdzakelijk in de vorm van (hypothecaire) leningen verschaft door banken (33 miljard euro in 2018 op een totale schuld van 41 miljard euro). Vaak is de relatie tussen boer en bank langjarig en innig en hebben boeren vanwege lopende financiële verplichtingen medewerking nodig van hun bank als zij hun bedrijfsvoering fors willen aanpassen. Daarnaast kan een bancaire lening voor transitie lastig blijken voor boeren die al hoog zitten qua financiering: dan kunnen garantstellingen of risicodragend geld soelaas bieden.

De Nederlandse landbouw staat ook bekend als zeer innovatief en is al jarenlang toonaangevend. Onderzoek vindt vaak plaats in publiek-private samenwerking, bijvoorbeeld via de Kennis- en Innovatieagenda van Topsector Agri & Food van het Topconsortium voor Kennis en Innovatie, maar ook via thematische calls van NWO en SIA.

Er is binnen de sector veel dynamiek door de maatschappelijke opgaven waar de sector voor staat, rondom stikstof, klimaat, biodiversiteit, landschap en water en door terugkerende uitdagingen rondom het verdienvermogen: op dit moment verdienen boeren vooral geld aan de productie en kostenmaatregelen die bijdragen aan deze opgaven. Er is op dit moment vanwege de opgaven veel aandacht voor natuurinclusieve landbouw, maar de terugkerende vraag is nog wel hoe het verdienvermogen van een natuurinclusieve boer eruitziet. Het gebrek aan perspectief leidt hierbij ook tot scepsis. Tegelijkertijd zijn er al veel boeren aan de slag op het onderwerp, waarbij er met name behoefte is om in de praktijk dingen uit te proberen.

Dominante geldstromen binnen het domein landbouw

- Kasstromen vanuit afzet primaire agrarische producten.
- Veel toegevoegde waarde in de toeleverende en verwerkende keten.
- Veel vreemd vermogen in de vorm van bancaire leningen bij agrarische bedrijven.
- Inkomenstoeslagen vanuit het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, aangevuld met de ecoregeling (152 miljoen euro).
- Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (100 miljoen euro), uitgekeerd via de collectieven.

	BINNEN DIT SPOOR KAN IMPACT OP NATUUR GEMAAKT WORDEN DOOR	KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN
OVERKOEPELEND Beleid en strategie 	De mate waarin beleid of strategie natuurinclusiviteit vereist of stimuleert	Doelsturing in plaats van maatregelsturing; ontwikkelen (risicodragende) financieringsinstrumenten transitiekosten; maatschappelijke beloningen voor ecosysteemdiensten; wegnemen remmende wet- en regelgeving; normeren en handhaven van negatieve externe effecten; opschalen ketenconcepten rondom verduurzaming.
ACTIELIJN I Kennisinstructuur 	Ervaringen uitwisselen over wat mogelijk is	Bekostiging regionale platforms en praktijknetwerken door provincies (al dan niet vanuit NPLG-middelen); verknopen met landelijke kennisinfrastructuur en onderzoeksgelden.
ACTIELIJN II Bekostiging en financiering 	54% van Nederland is landbouw en kan natuurinclusief worden ingericht Wanneer natuurinclusiviteit door de markt gevraagd wordt, versnelt dit de transitie en wordt het onderdeel van corebusiness van boeren.	<p>Ontwikkelen verdienvermogen Uitbouwen stapeling van beloningen door publieke actoren; financiële impuls voor bestaande regelingen (zoals via opschaling Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer en uitrol van Aanvalsplan Grutto en Aanvalsplan Landschap) waarbij deze langjarig kunnen worden ingezet en er naast een vergoeding ook winst kan worden gemaakt; mogelijkheden voor afwaarderen naar natuurgrond/landschapsgrond; inzet strategische grondposities ten behoeve van NI boeren; besparingen op andere opgaven (water, klimaat, natuur, recreatie, etc.) door transitie landbouw; procesgeld voor integrale aanpak (via NPLG en/of Novex).</p> <p>Stimuleren vraag Eigen inkoop overheden; samenwerking met zorginstellingen; campagnes voor stimuleren vraag bij consumenten; stimuleren vraag via programma's en inkoopvoorwaarden horeca/catering/out-of-home/etc; onderzoeken variant op SDE++ om vraag en prijs te garanderen in transitieperiode en onrendabele top te financieren; fiscale prikkels; agrariërs kunnen via korte ketens meer toegevoegde waarde realiseren.</p> <p>Versnellen financiering Aanpassen technische voorwaarden financiering (bijv. looptijd); ontwikkelen/aanpassen risico-modellen voor andere vormen van bedrijfsvoering; ontwikkelen nieuwe (publiek-private) financiële producten; opzetten van grondfonds(en).</p>

B.6.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Binnen de landbouw zijn veel verschillen tussen bedrijven en sectoren. Door deze heterogeniteit is het ook lastig om tot effectieve, generieke maatregelen te komen. Een aanpak met routekaarten per sector en aan de hand van bepaalde typering binnen de sectoren zou hierbij een aanknopingspunt kunnen zijn. Dit staat wel op gespannen voet met de roep van een deel van de sector om alle bedrijven zo veel mogelijk gelijk te behandelen: dit kan koplopers afremmen om extra stappen te zetten.

Vanuit de opgaven rondom stikstof is er een enorm programma opgesteld (NPLG) om gebiedsgericht en integraal aan opgaven op het vlak van natuur, water en klimaat te werken. Hier ligt enerzijds een enorme kans om dit te verknopen met de transitie naar natuurinclusief, maar natuurinclusiviteit wordt in de startnotitie NPLG naast de gebiedsprogramma's en het programma stikstofreductie en natuur geplaatst. Dit vormt een groot afbreukrisico: als het NPLG te eenzijdig wordt aangevlogen, bijvoorbeeld doordat de haast op stikstof te groot is om de andere opgaven goed mee te koppelen, wordt de meekoppelkans voor de agenda natuurinclusief gemist. Ook liggen er kansen om het NPLG nóg integraler te maken en ook koppelingen te maken met recreatie en woningbouw.

Er is een grootschalige regeling voor natuur en landschapsbeheer. Deze heeft echter onvoldoende middelen om het voor alle boeren mogelijk te maken mee te doen en bovendien is deze nu niet gestoeld op een verdienmodel maar op het vergoeden van kosten of gedeelde inkomsten. Hier ligt een grote kans om deze regeling uit te breiden en te onderzoeken onder welke voorwaarden boeren ook een plus kunnen ontvangen waardoor het echt onderdeel kan worden van het verdienmodel.

Hoewel de maatschappij samen met de overheid van boeren vraagt om bij te dragen aan maatschappelijke opgaven, ervaren boeren die hiermee aan de slag willen nog allerlei belemmerende wet- en regelgeving. Er is extra capaciteit nodig om deze belemmeringen te identificeren en weg te nemen.

Het vertrouwen tussen de overheid en de agrarische sector is laag, terwijl een grote transitie juist vraagt om een hoge mate van vertrouwen. Dit vormt een groot knelpunt in de transitie die bovendien niet eenvoudig beslecht kan worden.

Er wordt veel gesproken en nagedacht over nieuwe verdienmodellen voor de agrarische sector, bijvoorbeeld in de vorm van betalingen voor maatschappelijke diensten, maar voor ieder verdienmodel geldt dat de vraag vooralsnog vooral is of deze, al dan niet in combinatie, tot voldoende verdienvermogen leidt.

Er is binnen het domein landbouw een continue discussie over of natuurinclusiviteit nu betaald moet worden via de markt of via publiek geld, of beiden. Waarbij boeren enerzijds merken dat de markt er niet voldoende voor wil betalen, maar zij subsidies vanuit overheden te onbetrouwbaar vinden om optekunnen bouwen. Dit vraagt om langjarige afspraken, om het ombuigen van subsidies naar vergoedingen voor geleverde diensten.

Het agrocomplex zorgt niet alleen voor de verwaarding van de agrarische producten, maar de boer is daarbinnen zelf ook een verdienmodel. Traditioneel worden erfbetreders niet betaald voor hun advies, maar vertegenwoordigen zij leveranciers of afnemers. Dit vraagt om nieuwe vormen van onafhankelijk advies. Om dergelijk advies voor alle boeren toegankelijk te maken en de transitie te versnellen, ligt bekostiging (mede) vanuit publieke middelen voor de hand. Knelpunt is hierbij ook de beschikbaarheid van voldoende adviseurs. Dit vraagt om een aanvullende investering in opleiden of omscholen. Tegelijkertijd vraagt

de transitie ook voor andere verdienmodellen voor de bestaande keten rondom de boer.

In de transitie is niet alleen de vraag wat het nieuwe economische plaatje voor boeren is, maar ook welke transitiekosten dat met zich meebrengt, bijvoorbeeld door verzonken kosten die versneld moeten worden afgeschreven, of doordat noodzakelijke investeringen niet financierbaar zijn door reguliere financiële instellingen, door een verhoogd risico of een te laag rendementen.

Bovendien zijn financieringsmodellen in de landbouw op dit moment vooral gebaseerd op groei en kostprijsverlaging, maar hebben ondernemers en banken nog weinig ervaring met het verstrekken en terugverdienen van een lening (bijvoorbeeld in grond of een nieuwe stal) waarbij het bedrijfsvolume niet groeit. Dit vraagt om een proactieve rol van financiële instellingen om financiële producten aan te bieden gericht op transitie. Bovendien kan een bancaire lening voor transitie lastig blijken voor boeren die al hoog zitten qua financiering: dan is juist behoefte aan garantstellingen of risicodragend geld. Hier kan de overheid een faciliterende rol in pakken, bijvoorbeeld door risicodragend mee te financieren.

Tegelijkertijd ontstaan er voor ondernemende agrariërs wel tal van kansen voor nieuwe verdienmodellen, door een focus op kwaliteit met meerprijs, of door verbreding. Hiervan mag echter niet verwacht worden dat dergelijke strategieën voor het gehele 'peloton' haalbaar zijn, zeker indien de markt niet om natuurinclusieve producten vraagt en bereid is een meerprijs te betalen voor dergelijke producten. Om dit te veranderen, is ook een actieve rol bij ketenpartijen en retail vereist. Daarnaast kan de marktvraag aangewakkerd worden via gerichte programma's, bijvoorbeeld op consumenten of horeca. Ook kunnen overheden door middel van hun eigen inkoop een bijdrage leveren.

Voor agrariërs die zich richten op verbreding liggen er opnieuw knelpunten op het vlak van ruimtelijke ordening (bestemmingsplannen, verkeerskundige inpassing) en wetgeving en kunnen activiteiten van de ene agrariër beperkend werken voor een ander, wat tot terughoudendheid leidt.

Ook ontstaan er nieuwe kansen door nieuwe teelten en ketens, bijvoorbeeld op het vlak van de transitie naar plantaardige eiwitten en naar de biobased economie, in het bijzonder op het vlak van biobased bouwen. Ook kunnen andere teelten alternatief bieden voor de invoer van eiwit van ver. Deze teelten kunnen binnen de akkerbouw de rotatie verruimen of een nieuw perspectief boeren in gebieden waar veeteelt

wordt afgeschaald. Wel is het voor deze nieuwe teelten net zo goed van belang om die op natuurinclusieve wijze in het landschap in te passen en is het verdienvermogen van deze nieuwe teelten nog onzeker en in veel gevallen nog ontoereikend. Dit kan worden opgelost door te werken aan gangbare oplossingen zoals vierkantsverwaarding van het gewas en efficiëntie in de keten door grotere teeltvolumes, maar ook door de bijdrage aan maatschappelijke opgaven (zoals CO2 vastlegging, water vasthouden of bergen) te verwaarden. Op het vlak van gewassen voor biobased bouwen worden er grote stappen gezet om samen met de bouwsector koolstofvastlegging (construction stored carbon) te belonen en daarmee het verdienvermogen van vezelgewassen sterk te verbeteren.

Ook zijn er allerlei ontwikkelingen op het vlak van nieuwe teeltsystemen (zoals agroforestry, voedselbossen, strokenteelten) en nieuwe organisatie- en financieringsmodellen in de landbouw (zoals Community Supported Agriculture, crowdfunding, grondfondsen). Er wordt op dit moment veel onderzoek gedaan naar de rentabiliteit en schaalbaarheid van deze modellen. Daaruit blijkt in elk geval dat ook dit soort systemen en modellen sterk zouden profiteren wanneer maatschappelijke waarden (sterker) worden beloond.

Een terugkerend vraagstuk is de verhouding van natuurinclusieve landbouw ten opzichte van biologische landbouw. Er is een grote mate van raakvlak en overlap, maar het is ook niet één-op-één hetzelfde. Het streven van het domeinteam is om ervoor te zorgen dat biologisch en natuurinclusief samen kunnen optrekken, elkaar versterken, zonder elkaar in de weg te zitten. Dit vraagt om een zorgvuldige aanpak en afstemming met de biologische sector.

B.6.3 KOERS

Het doorzetten van bestaande en opzetten van aanvullende regionale en praktische kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw

Door langjarig geld beschikbaar te stellen aan regionale praktijknetwerken en platforms kan het vertrouwen tussen overheid en boeren hersteld worden door concreet samen aan de slag te gaan. Door deze netwerken te koppelen aan kennisinstellingen worden kennisleemtes beslecht. Daarnaast moet geld beschikbaar worden gesteld voor onafhankelijk advies voor agrariërs. Ook is het van belang om op deze regionale praktijknetwerken een landelijke kop te zetten voor kennisuitwisseling en het organiseren van lerend vermogen. Door effectief leren van boer op boer, wordt het huidige gebrek aan praktisch toepasbare kennis beslecht en wordt de stap gemaakt van koplopers naar het peloton.

Actoren: Rijk, provincies, samenwerkingsverbanden agrariërs, kennisinstellingen.

Het stimuleren en ontwikkelen van de bekostiging en financiering van natuurinclusieve boerenbedrijven

Verdienvermogen - Structurele financiering die bijdragen aan het verdienvermogen voor boeren die natuurinclusieve maatregelen nemen, zoals uitgewerkt in het Aanvalsplan Landschap en Aanvalsplan Grutto, en het structureel verhogen van het budget voor ANLb waardoor er ook een basispakket mogelijk is voor alle boeren die mee willen doen. Insteek hierbij is dat boeren binnen hun bedrijfsvoering zelf verantwoordelijk zijn voor productie zonder negatieve effecten voor de omgeving, maar dat boeren die iets extra's doen voor natuur daar ook financieel voor beloond kunnen worden.

Actoren: Rijk, provincies, waterschappen, agrariërs, ketenpartijen.

Financiering

De transitie naar natuurinclusief vraagt om aangepaste voorwaarden (bijv. langere looptijd, lagere risico-opslag bij meegaan in transitie) en nieuwe financiële instrumenten en een proactieve houding bij financiële instellingen. Daarnaast kunnen overheden en andere grondeigenaren natuurinclusiviteit ook stimuleren via hun pachtbeleid. Ook zijn er middelen nodig om de transitie te financieren. Dat kan bijvoorbeeld door leningen, borgstellingen, risicodragend vermogen of een groundbank.

Zulke financieringen kunnen op termijn door reguliere financiers worden overgenomen, waarbij zij via rentekorting en langere aflostermijnen natuurinclusiviteit kunnen stimuleren.

Actoren: Rijk, provincies, agrariërs, grondeigenaren, financiële instellingen.

Vraagontwikkeling

Dit behelst niet alleen het stimuleren van de vraag naar natuurinclusieve producten, maar ook naar diensten. Waar het gaat om producten valt bovendien te denken aan fiscale prikkels (bijvoorbeeld een ander Btw-tarief), of door het vergoeden van een onrendabele top op natuurinclusieve producten. Tevens kan de retail zich actiever inzetten voor het verkopen van NIL/biologische producten van Nederlandse herkomst. Wanneer hierop wordt ingezet kan het prijsverschil van deze producten in het schap bovendien beperkt blijven, wat het volume en omloopsnelheid weer verder kan vergroten. Gedurende de transitieperiode kan het garanderen van een bepaalde minimumprijs op producten of ecosysteemdiensten door overheden of ketenpartijen (in navolging op SDE++) het risico van boeren verlagen. Deze route vraagt wel om nadere uitwerking in relatie tot staatssteunregels en de mededingingswet.

Actoren: Rijk, provincies, agrariërs, ketenpartijen, retail, verschillende consortia voor de andere domeinen.

Domeinoverstijgend

Het integreren van kennis en vaardigheden in onderwijs voor de gehele landbouwketen

Bestaande onderzoeksbudgetten worden vaker besteed aan innovatie op het gebied van natuurinclusief. Hierbij ligt het voor onderzoeksregelingen die gebaseerd zijn op publiek-private samenwerking minder voor de hand dat de private partijen evenveel bijdragen dan bij reguliere PPS-trajecten. Daarnaast komt er impulsgeld beschikbaar voor onderzoek en kennisdeling, maar ook voor de ontwikkeling van de docenten binnen het groene onderwijs. Hierdoor kan de onderwijsomgeving voor de professionals van de toekomst versneld worden herzien op basis van nieuwe inzichten en de vraag naar kennis en vaardigheden van 2030/2050. Hierbij worden de kennisinstellingen nauw aangesloten bij de kennisplatforms uit actie 1 en bij gebiedsprocessen die lopen vanuit het NPLG. Ook zijn er impulsgelden nodig voor professionals. Hierbij geldt overigens dat er niet alleen geld nodig is, maar dat agrariërs ook niet gewend zijn om een leven lang leren binnen formele onderwijsomgevingen vorm te geven. Dit pleit ook voor een aanpak rondom praktijknetwerken zoals studiegroepen.

Actoren: Ministerie, kennisinstellingen, NWO/SIA/TKI, Groenpact.

Domeinoverstijgend toepassen van natuurinclusief gedachtegoed in inspiratiegebieden

Na een aantal pilots wordt inzichtelijk wat de meerkosten en baten zijn van integrale gebiedsprocessen die leiden tot een natuurinclusieve uitkomst. Mogelijk zijn hier extra middelen voor nodig, die bijvoorbeeld in de vorm van een stimuleringsfonds voor integraliteit kunnen worden ontsloten.

Actoren: Rijk, provincies, gemeentes, waterschappen, gebiedsregisseurs, samenwerkingsverbanden agrariërs, kennisinstellingen.

B.7 DOMEIN ONDERWIJS

B.7.1 KARAKTERISTIEKEN VAN HET DOMEIN

Natuurinclusief onderwijs is essentieel voor de ambitie om maatschappijbreed natuurinclusief te gaan denken en doen. Onderwijs voor een natuurinclusieve samenleving neemt het leven, samenleven en de wereld als vertrekpunt. Het bouwt voort op waarden en principes als verbondenheid, vertrouwen, diversiteit, wederkerigheid en gelijkwaardigheid. Natuurinclusiviteit in het onderwijs, als basis voor duurzame ontwikkeling, biedt mogelijkheden om goed te leren zorgen voor onszelf, voor elkaar en voor de wereld om ons heen, zowel privé als professioneel.

Zoals natuur de basis is van onze maatschappij, zo zijn onderwijs en opvoeding de basis van de mens en die natuurinclusieve samenleving vormen en maken. Dit begint bij het vormende onderwijs en krijgt verdieping in het beroepsonderwijs, hoger onderwijs en via een leven lang leren. Hierbij is zowel het onderwijs zelf, als de onderwijsomgeving van belang. Idealiter versterken deze elkaar ook: natuurinclusief onderwijs in een natuurinclusieve onderwijsomgeving.

De transitie naar een natuurinclusieve samenleving vraagt bovendien om andere competenties. Natuurinclusief onderwijs in relatie tot de arbeidsmarkt bereidt voor op het (blijven) functioneren in een professionele context. Voldoende professionals met de juiste competenties zijn essentieel voor de transitie naar een natuurinclusieve samenleving.

Het onderwijs vervult primair een publieke taak, waarbij de voornaamste financiële stromen afkomstig zijn uit publieke bronnen, met een totaal van 37,2 miljard euro in 2020. Daarnaast leveren individuen, bijvoorbeeld

Drie velden van natuurinclusiviteit, vijf actielijnen

Natuurinclusiviteit binnen het domein onderwijs wordt onderscheiden binnen drie velden:

- Natuurinclusief algemeen vormend onderwijs, gericht op een brede algemene ontwikkeling en vorming van (jonge) mensen.
- Natuurinclusief onderwijs in relatie tot de arbeidsmarkt.
- Inrichten van natuurinclusieve onderwijsomgevingen.

Gekoppeld aan deze velden worden vijf actielijnen onderscheiden om stappen te zetten binnen deze velden:

- Onderwijs in ontwikkeling
- Natuurinclusief burgerschapsonderwijs
- Onderwijs voor een natuurinclusieve arbeidsmarkt
- Natuurinclusieve onderwijsomgeving
- Ondersteuningsstructuur natuur- en duurzaamheidseducatie

in de vorm van ouderbijdragen en collegegeld (3,4 miljard euro in 2020), en bedrijven, zowel via trainingen en cursussen voor professionals als cofinanciering van onderzoek (4,5 miljard euro in 2020), een aanvullende bijdrage aan het onderwijsfinancieringslandschap.

Bij de bekostiging van het reguliere onderwijs staat het onderwerp natuurinclusief nog niet op de voorgrond. Er ligt wel een mogelijkheid om natuurinclusief onderdeel te laten zijn van bestaande geldstromen door het onderdeel te laten zijn van reguliere onderwijsactiviteiten waardoor niet voor alle vormen van natuurinclusief onderwijs per se nieuw geld nodig is.

Wel is er procesgeld nodig om nieuwe zaken een plek te geven binnen het onderwijs. Er is reeds sprake van een lerarentekort en veel leerkrachten en docenten zijn overwerkt en kunnen niet zomaar een nieuwe principes en praktijken op het gebied van onderwijs voor een natuurinclusieve samenleving integreren. Dit vraagt om impuls gelden.

In het beroepsonderwijs voor een aantal domeinen waarvoor natuurinclusief heel relevant is, is binnen de studenten- en docentenpopulatie nog niet perse vraag naar kennis over dit onderwerp. Dit vraagt om bewijslast voor de relevantie van het onderwerp voor het domein, bijvoorbeeld vraag vanuit de arbeidsmarkt, en voor heldere voorbeelden die laten zien dat binnen het domein ook natuurinclusief gewerkt kan worden, zodat dit ook onderwezen kan worden.

Dominante geldstromen binnen het domein onderwijs

- Lumpsum financiering vanuit OCW aan de hand van rekenregels: basisonderwijs, voorgezet onderwijs, beroepsonderwijs en volwassenenonderwijs, hoger onderwijs.
- Daarnaast zijn er nog tal van geormerkte middelen waar onderwijsinstellingen een beroep op kunnen doen, veelal ook vanuit OCW, maar kan ook vanuit andere ministeries, gemeenten of andere financiers.
- Huisvesting basisonderwijs, voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs loopt via gemeenten.
- Hoger onderwijs: onderzoeksmiddelen via NWO en derde geldstroom.
- Particuliere geldstromen in de vorm van ouderbijdrage of collegegeld en in de vorm van privaat onderwijs, trainingen en cursussen.
- Zakelijke geldstromen naar cursussen en trainingen.

	BINNEN DIT SPOOR KAN IMPACT OP NATUURINCLUSIVITEIT GEMAAKT WORDEN DOOR:	INVALSHOEK FINANCIERING EN BEKOSTIGING
OVERKOEPELEND Beleid en strategie 	De mate waarin beleid of strategie natuurinclusiviteit vereist of stimuleert.	Opnemen NI in curriculum en eindtermen; provinciale en gemeentelijke aanpak voor natuur en duurzaamheidseducatie; verplicht stellen natuurinclusiviteit onderwijsgebouwen via bouwbesluit.
SPOOR I NI Vormend onderwijs 	Vergroten van bewustzijn over natuur.	Capaciteitsopbouw bij onderwijsinstellingen en -professionals vraagt om extra tijdelijke middelen; op termijn integraal onderdeel van het onderwijs en daarmee via reguliere bekostiging.
SPOOR II NI onderwijs i.r.t. arbeidsmarkt 	Toerusten van professionals met kennis en vaardigheden op het gebied van NI.	Publieke financiering die leidt tot instandhouding verdienvermogen van Nederland; gebrek aan voldoende toegeruste vakmensen kan economische ontwikkeling NI domeinen beperken; mogelijke bijdragen vanuit sectoren, ook op het vlak van onderzoek via auctoraten, practoraten en lectoraten; mogelijkheden vanuit Just Transition fund voor bepaalde sectoren en gebieden.
SPOOR III NI onderwijsomgevingen 	Vergroenen fysieke omgeving, versterken cognitieve vaardigheden en bewustzijn.	Omvorming vraagt om eenmalige investering; beheer via reguliere huisvesting begroting; Innovatieprogramma Onderwijshuisvesting (Nationaal Groeifonds).

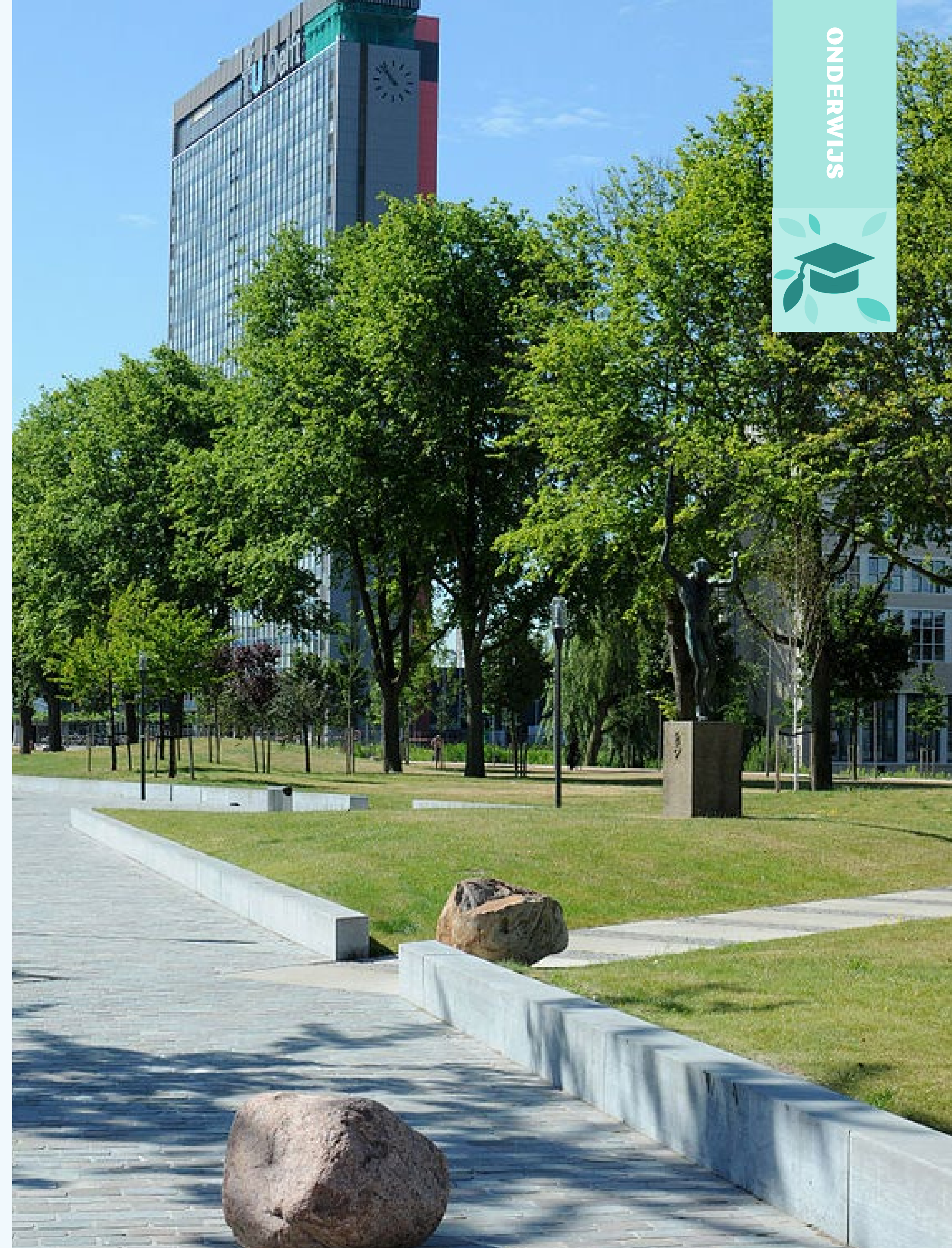

B.7.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Het grootste deel van de publieke middelen voor onderwijs wordt via een lumpsum uitgekeerd. Hierbij hebben onderwijsinstellingen veel vrijheid omtrent de besteding van deze middelen – dat mag dus ook het thema natuurinclusiviteit, maar zolang hier geen eisen aan gesteld worden is dat ook niet bepaald. Veel scholen hebben al moeite om met de bestaande middelen al hun doelen te realiseren en daarmee ligt niet voor de hand dat vanuit de lumpsum initiële aanvullende middelen beschikbaar komen voor de transitie. Echter kan op termijn de besteding van de lumpsumgelden wel op natuurinclusieve wijze plaatsvinden door de uren anders te besteden en natuurinclusiviteit onderdeel te laten worden van het onderwijs.

De financiering van het onderwijs is tegelijkertijd ook heel ingewikkeld en vindt plaats aan de hand van allerhande rekenregels. Naast de lumpsum zijn er ook nog aanvullende geldstromen, die vaak gelabeld zijn. Hierbij geldt dat dit soort middelen vaak niet structureel zijn en daarmee het voor onderwijsinstellingen ook lastig is om deze aan structurele zaken uit te geven, zoals extra bemensing om nieuwe taken op te pakken. Het wordt dan eerder in de vorm van projecten besteed.

Voor het vergroenen van onderwijsomgevingen zijn niet alleen eenmalige middelen nodig om de fysieke interventie te bekostigen, maar ook structurele middelen voor het beheer en onderhoud. Hierbij is het ook van belang onderscheid te maken tussen een

natuurinclusieve omgeving (schoolpein, campus) en het gebouw zelf. Andersom biedt een natuurinclusieve onderwijsomgeving een enorme kans voor natuurinclusief onderwijs. Dat kan overigens ook buiten de onderwijsinstellingen plaatsvinden, bij natuureducatiecentra, proefboerderijen of demonstratiebedrijven en bijvoorbeeld door het aanbieden van stages door natuurinclusieve bedrijven.

Op dit moment is natuur- en duurzaamheidseducatie nog niet in alle gemeenten als taak belegd en daarmee sterk afhankelijk van het politieke beleid. Doordat het geen verplichte taak is, is het bovendien heel kwetsbaar voor bezuinigingen. Het is een kans dat benodigde fysieke plekken voor natuur- en duurzaamheidseducatie ook meervoudig gebruikt worden, bijvoorbeeld educatie over voedsel en landbouw.

Er is in tal van sectoren en domeinen behoefte aan nieuwe kennis en onderzoek. Hier ligt een enorme kans voor kennisinstellingen. Ook is er behoefte aan professionals met competenties op het vlak van NI binnen de verschillende domeinen en vakgebieden. Hierbij ligt samenwerking met het werkveld voor de hand, ook op vlak van campagnes rondom werving in sectoren met arbeidskrapte.

Er gaat veel geld om in het onderwijs en daarmee zijn er veel bestaande geldstromen waarop natuurinclusiviteit kan worden aangetakt. Dit vraagt wel om een investering in de vorm van procesgeld, omdat bestaande geldstromen niet voorzien in een extra impuls. Het tekort aan leerkrachten en docenten vormt hierbij een extra obstakel, waardoor met alleen geld voor meer capaciteit het probleem niet is opgelost.

B.7.3 KOERS

Natuurinclusief algemeen vormend onderwijs, gericht op een brede algemene ontwikkeling en vorming van (jonge) mensen

Vanaf aanvang werken onderwijsinstellingen, aanjagers en kwartiermakers samen om te komen tot pilots, de implementatie van principes, praktijken, randvoorwaarden en toepassing van natuurinclusief in het onderwijs. Dit vraagt naast de aanvullende Fte-capaciteit bij de onderwijsinstellingen om zich dit eigen te maken en de opbrengsten integraal op te nemen in het onderwijs. Na deze fase, waarin behoefte is aan aanvullend procesgeld per onderwijsinstelling, kan natuurinclusief onderwijs naar verwachting grotendeels vanuit de reguliere bekostigingsstromen worden georganiseerd.

Actoren: Onderwijsinstellingen, Ministerie van OCW

Professionals opleiden voor een natuurinclusieve samenleving

In samenwerking met werkveld en overige domeinen gericht onderzoeksprogramma's opzetten met praktijkgericht onderzoek – deze moeten ook worden bekostigd. Er zal samen met andere sectoren invulling moeten worden geven aan welke competenties nodig zijn en dit vervolgens vertalen naar het onderwijs, zowel het beroepsonderwijs als het hoger onderwijs. Dit kan deels vanuit reguliere middelen, maar voor impuls zijn extra gelden nodig. In beeld houden welke vakmensen

nodig zijn voor een natuurinclusief Nederland en of hier voldoende en voldoende toegeruste mensen voor zijn binnen arbeidsmarkt.

Actoren: Ministerie van OCW, NWO/ZonMw, Topsectoren, sectororganisaties, private sector, onderwijsinstellingen

Inrichten van natuurinclusieve onderwijsomgevingen

Alle schoolpleinen van opvanglocaties, primair onderwijs, voortgezet onderwijs, MBO en HBO binnen één schoolgeneratie vergroenen kost eenmalig zo'n 2,4 miljard euro. Dit vraagt ook om een aanpassing van normbedragen voor beheer en onderhoud. Via bouwbesluit kan worden afgedwongen dat alle nieuwe schoolgebouwen, of herontwikkelingen van bestaand schoolgebouwen, ook natuurinclusief worden ontwikkeld.

Opnemen van natuur- en duurzaamheidseducatie als vaste taak binnen het onderwijs, bijvoorbeeld aan de hand van Lokale Educatie Agenda's of Natuur- en Duurzaamheidseducatie Centra. Dit vraagt op termijn een extra investering in het onderwijs van zo'n 100 miljoen euro. Dit kan bijvoorbeeld via gemeentelijke begrotingen worden georganiseerd.

Actoren: Onderwijsinstellingen, gemeenten, provincies, waterschappen, Ministerie van OCW

B.8 DOMEIN VRIJETIJDSECONOMIE

B.8.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

We gaan voor een vrijetijdssector die zich in balans met de leefomgeving ontwikkelt en rekening houdt met de draagkracht van de natuur. Maar dat niet alleen; we dragen met onze sector actief bij aan het versterken van biodiversiteit en natuurinclusiviteit in Nederland. Dit doen we door te werken aan volledige natuurinclusiviteit op alle recreatieterreinen in Nederland (circa 5 procent van het totale oppervlak van Nederland), meer ruimte voor vrijetijdsbesteding en recreatie in een duurzaam beleefbaar landschap en door bezoekers bij te laten dragen aan de instandhouding en versterking van natuur door natuurinclusief denken en doen. Tegelijkertijd positioneren we vrijetijdsbesteding, recreatie en toerisme als oplossing voor transitie in het landelijk gebied en als koppelkans.

De vrijetijdseconomie is een belangrijke economische sector in Nederland: er wordt bijna 60 miljard euro per jaar besteed en het biedt werkgelegenheid aan zo'n 400.000 Fte. De vrijetijdseconomie in Nederland omvat verschillende deelsectoren, zoals verblijfsrecreatie, waterrecreatie en buitensport, waarbij natuur een essentiële rol speelt. Recreatie vindt immers vaak plaats in een natuurlijke omgeving. Na de coronaperiode is er een groei in binnenlandse vakanties, inkomend toerisme en korte trips. Dit leidt tot vernieuwingen binnen de sector en een hernieuwde waardering voor en omgang met natuur. De toenemende bezoekersdruk vormt echter ook uitdagingen, zeker voor de druk op de natuur. Om deze aan te pakken, streeft de sector naar een natuurinclusieve vergroting van de ruimte voor recreatie. Hierbij worden aantrekkelijke landschappen en groenblauwe dooradering gecombineerd met recreatiemogelijkheden.

Tot 2019 was het overheersende adagium binnen de toerisme: hoe meer bezoekers, hoe beter. Dit denken schuift steeds verder op naar het streven naar een optimaal evenwicht. Dit heeft de sector ook verwoord in het visiestuk perspectief 2030. Het doel is niet langer maximale aantallen toeristen, maar een leefbare omgeving en gemeenschap. Diverse organisaties voeren onderzoek uit en zoeken naar maatregelen om dit evenwicht te bereiken, zoals het heroverwegen van de concentratie van bezoekers en het aanpassen van voorzieningen. Samenwerking met lokale gemeenschappen en natuurorganisaties staat centraal voor het ontwikkelen van hoogwaardige en gevarieerde toeristische ervaringen die de natuurlijke omgeving respecteren. Vanuit deze visie dient dan ook de ombuiging van maximalisatie naar optimalisatie te worden gemaakt. Dit biedt kansen voor natuurinclusiviteit en heeft ook gevolgen voor geldstromen binnen de sector. In welke vormen van toerisme investeer je nog?

Ongeveer 80 procent van de bedrijven zoals accommodaties en vakantieparken zijn familiebedrijven. Daarnaast zijn er een aantal grote(re) ketens. In deze ketens zijn ook (buitenlandse) institutionele beleggers actief. Tevens zijn particulieren vaak eigenaar van een vakantiewoning op een vakantiepark als belegging of als medegebruiker. Ook spelen verhuurplatforms een dominante rol.

Voor een deel van de recreatiegebieden zijn er recreatieschappen in het leven geroepen. Dit zijn samenwerkingsverbanden tussen overheden (gemeenten, provincies en het Rijk) om de ontwikkeling en het onderhoud van een recreatiegebied te coördineren. Een aantal beheren een stimuleringsfonds om inrichting en (vernieuwing van) het groenbeheer mede te financieren. Bijvoorbeeld de aanleg van wandel- en fietspaden, stranden en zwembieden. Ook sportterreinen worden voornamelijk door overheidsgelden gefinancierd.

Er zijn “groene” subsidies voor ondernemers om meer natuur op het terrein te ontwikkelen. Voorbeeld hiervan zijn de regelingen van Provincie Overijssel voor het versterken van een groene uitstraling, een groene entree of voor natuur op het erf. Kleine ondernemers kunnen het lastig vinden om toegang te krijgen tot subsidies.

Drie sporen voor een natuurinclusieve vrijetijdseconomie

De ambities van het domein vrijetijdseconomie zijn onderverdeeld in drie sporen:

Het vergroten van ruimte voor vrijetijdsbesteding en recreatie in een duurzaam beleefbaar landschap.

Het natuurinclusief maken van terreinen voor dag- en verblijfsrecreatie en sportterreinen.

Het gedrag van bezoekers is natuurinclusief.

Actoren zoals het Nederlandse Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC), overheidsinstanties, natuurorganisaties, recreatiebedrijven, destinatie management organisaties, HISWA-RECRON, ANWB, lokale gemeenschappen en onderzoeksinstituten en spelen allemaal een rol in het bevorderen van natuurinclusiviteit en duurzaamheid. Factoren als beleidsdoelen- en kaders, onderzoek, innovatie en educatie, en partnerschappen met andere partijen met andere opgaven en (co-) financiering lijken onmisbare sturingsfactoren. Terreineigenaren, exploitanten en gebruikers, kunnen in beweging komen als er harde (regionale en landelijke) beleidsdoelen zijn geformuleerd en financiële middelen en prikkels beschikbaar komen.

Dominante geldstromen binnen het domein vrijetijdseconomie

- Private investeringen ondernemers (eigen vermogen, bancair, investeerders): er waren in 2021 Nederland meer dan 72.000 horecavestigingen.
- Particuliere investeringen in bungalows, vakantiehuizen, vaste plekken (89.000 van de 140.000 vakantiehuizen in Nederland zijn in particuliere handen, alle vakantiehuizen samen vertegenwoordigen een waarde van ruim 25 miljard euro).
- Publiek geld ten behoeve van sportparken.
- Publiek (provinciaal) geld ten behoeve van inrichting en beheer recreatiegebieden.
- Regionale/provinciale subsidieregelingen.

	BINNEN DIT SPOOR KAN IMPACT OP NATUUR GEMAAKT WORDEN DOOR	KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN
OVERKOEPELEND Beleid en strategie 	De mate waarin beleid of strategie natuurinclusiviteit vereist of stimuleert.	Stapelen en mee koppelen van middelen uit andere opgaven; door middel van RO gericht mogelijk maken van stapeling van functies in het buitengebied, met name in relatie tot transitie landbouw; inzet van eigendommen recreatieschappen; zonerings; opname in certificering, zoals Green Key.
ACTIELIJN I Vergroten ruimte 	Meer ruimte voor natuurinclusieve recreatie (realisatie van 63.000 hectare), verlagen druk in natuurgebieden, investering in landschap en biodiversiteit.	Groen-norm bij woningbouw; bundelen van middelen vanuit onder meer transitie landelijk gebied, bossen-strategie, positieve gezondheid, NNN; een plus zetten op zulke investeringen met budget voor recreatieve ontsluiting. Koppeling met de opgave groenblauwe dooradering.
ACTIELIJN II Natuurinclusieve terreinen 	5% van Nederland natuurinclusief in te richten.	Koppelen natuurinclusiviteit aan rentekorting, groenfinanciering of Green Taxonomy, bijv. d.m.v. certificering zoals Green Key; mogelijk subsidieregelingen; betalingen voor CO2-credits of andere ecosysteemdiensten; (verplichte) bijdrage eigenaren/huurders.
ACTIELIJN III Gedrag 	Verlagen druk van recreanten, of zelfs bijdrage aan natuurherstel door duurzaam gedrag van recreanten.	Bezoekers betrekken bij onderhoud en beheer (kostenbesparing); financiële bijdrage aan natuurproject door bezoekers.

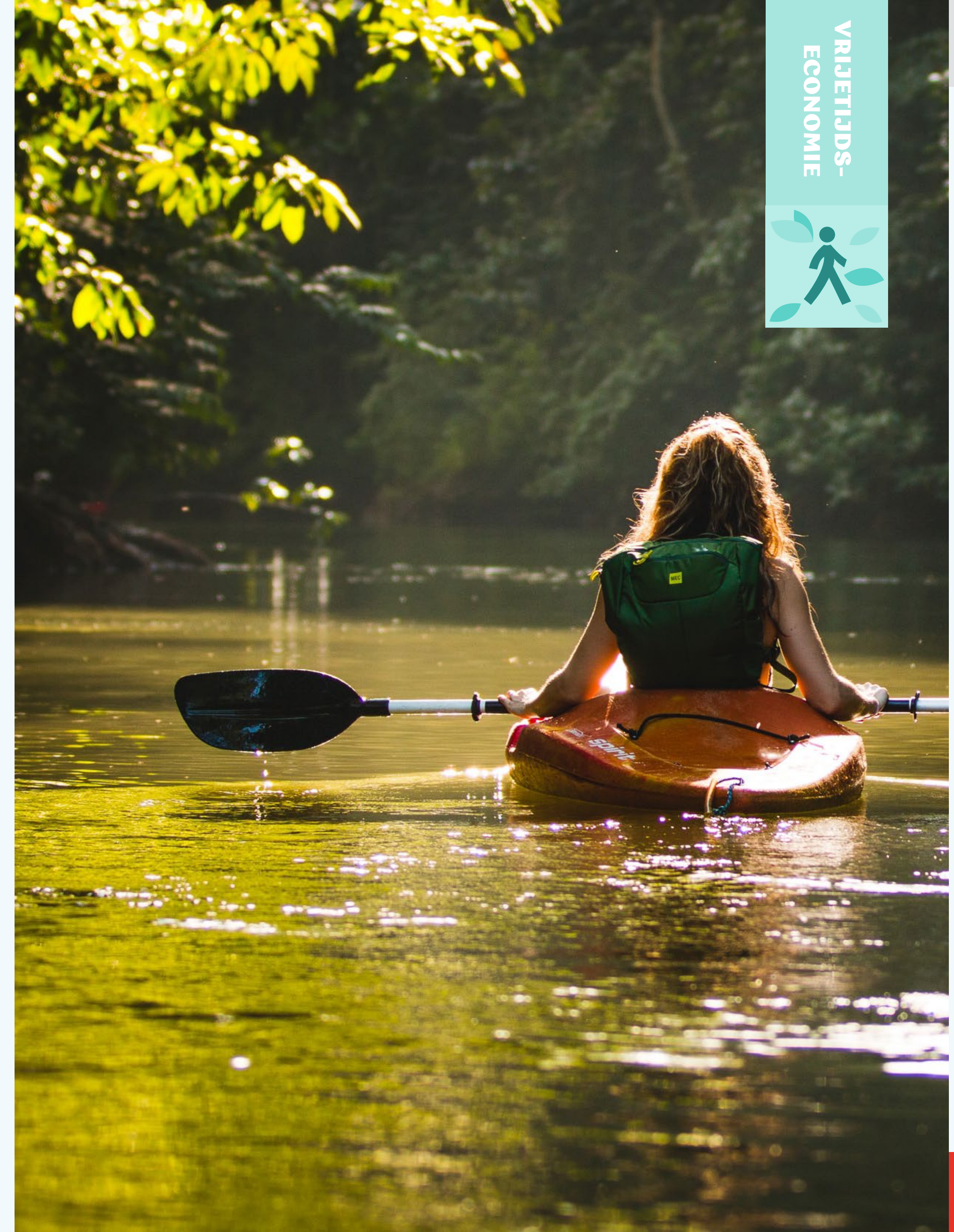

B.8.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

De behoefte aan meer recreatiegebieden en de ambitie om deze uitbreiding natuurinclusief te doen, heeft nog geen duidelijke positie binnen het vigerend beleid: er zijn vaak alleen streefwaarden, zonder harde of voldoende budget om deze doelen te halen. Het ligt daarom niet voor de hand dat de in de Agenda Natuurinclusief 2.0 genoemde doelstelling van 63.000 hectare extra recreatief groen vanuit bestaande budgetten wordt gerealiseerd. Het is daarom van belang om deze te koppelen aan andere opgaven. Een interessante mogelijkheid is daarbij de koppeling aan een groennorm en een verplichte bijdrage bij woningbouw.

Rekenvoorbeeld: dit zou bij een bedrag van 2.500 euro per toegevoegde woning en een woningopgave van 1 miljoen woningen al 2,5 miljard euro kunnen opleveren: goed voor een startkapitaal van 40.000 euro per hectare recreatief groen te realiseren.

Onlangs is onderzocht wat de financiële impact is van de buitenstedelijke groenopgave bij verstedelijking tot 2050. Denk hierbij aan nieuw uitloopgebied, versterken bestaande recreatiegebieden, natuur- en recreatie-inclusieve landbouw, ontwikkeling van groenblauwe verbindingen. Tot 2050 is tussen de 23 en 37 miljard euro nodig om deze groenopgave te realiseren. De investeringen zullen dan gedragen moeten worden door de relevante actoren. Samen optrekken in een regio is dan ook essentieel. Door niet alleen opgaven en kansen te

verbinden maar dus ook inzet van proces- en investeringsgelden gezamenlijk op te pakken. Hierbij is het van belang niet alleen groen te realiseren, maar dit groen ook recreatief te ontsluiten.

Er is daarbij nu onvoldoende slagkracht en positie in Den Haag om acties en investeringen hiertoe te agenderen, alsmede om samenwerking met andere domeinen aan te gaan en gezamenlijke acties te verankeren. Bij (overheids-)organisaties die uitbreiding van recreatiegebieden benoemen als wens, ontbreken harde ambities en financiële toezeggingen. Ook is recreatie niet geborgd in de doelen van het NPLG. Dit betekent dat wanneer vanuit stikstof- of natuurdoelen geïnvesteerd wordt in natuur, of in extensieve overgangsgebieden er niet per se budget is voor recreatieve ontsluiting (wandelpaden, fietspaden, routing). Dit zou een gemiste kans zijn gezien de behoefte aan recreatieve ruimte waarin hier met een beperkte extra investering kan worden voorzien. Tevens kan recreatieve ontsluiting leiden tot kansrijke verdienmodellen voor agrariërs in zulke gebieden. Dit vraagt een investering in het kunnen aanjagen van het gezamenlijke proces.

Hoewel de voordelen van investeren in meer natuur duidelijk zijn (uit [Europees onderzoek](#) blijkt dat elke geïnvesteerde euro in natuurherstel

8 tot 32 keer zoveel oplevert), is het nog onduidelijk wie de (integrale) leiding neemt en vanuit welke middelen daarbij ook de kosten voor recreatieve ontsluiting worden gefinancierd.

Er ligt een grote kans voor natuurinclusiviteit door het herinrichten, ecologisch beheren en onderhouden van bestaande terreinen. De terreineigenaren hebben de taak het dagelijkse groenbeheer te verzorgen vaak uitbesteed. Door samenwerking met de groensector kan er een standaard worden ontwikkeld en toegepast. Dit kan ook voordelen hebben, bijvoorbeeld op het vlak van beheerkosten. Op deze manier kan met beperkte middelen een slag geslagen worden. Er zijn geen grote investeringen mee gemoeid, maar dit vraagt wel een ander jaarlijks budget. Dit is ook te koppelen aan onder meer (zwerf-)afval, overlast en toezicht op de terreinen. Een laatste kans behelst het gedeeltelijk ombuigen van geldstromen uit toeristen- en forensenbelasting richting natuurinclusiefbeheer. Dit bedrag met een omvang van ruim 400 miljoen euro per jaar komt nu over het algemeen ten bate van de algemene middelen van een gemeente en wordt daarmee niet direct gekoppeld aan toeristische ontwikkeling, verbetering van de routenetwerken of natuur(beheer). Een dergelijke ombuiging zou middelen vrijmaken om transitiekosten naar natuurinclusief te dekken.

Er bestaat nog veel onbekendheid over natuurinclusiviteit bij het grote publiek, maar door middel van gerichte campagnes en goed getimedede communicatie kan er bewustzijn worden gecreëerd. Het benadrukken van de redenen achter het afsluiten van bepaalde gebieden, het positioneren van ondernemers als gastheer van het landschap en het integreren in animatieprogramma's kunnen bijdragen. Dit gaat niet alleen om het ervaren van de natuur, maar ook om het tonen van haar kwetsbaarheid. Onderzoek kan hier ook bij helpen: hoe kunnen mensen bijdragen? Dit kan gaan om participatie in de vorm van vrijwilligerswerk, een vrijwillige financiële bijdrage voor natuurbeheer of andere vormen. Er is een aanzienlijk tekort aan kennis om gedragsverandering te bewerkstelligen, dit vormt een knelpunt.

Bestemmingsmanagement op lokaal niveau (waarbij het omgevingsplan als juridisch kader kan dienen) is een sleutelinstrument om natuurinclusiviteit te bevorderen in de toerismesector, waarbij de belangen van zowel de natuur als de gemeenschap worden gewaarborgd voor de huidige en toekomstige generaties. Bestemmingsmanagement kan ook de ontwikkeling van innovatieve toeristische producten en diensten bevorderen die in harmonie zijn met de natuur. Dit kan investeringen aantrekken en nieuwe zakelijke kansen creëren in overeenstemming met natuurbehoud en natuurinclusiviteit.

B.8.3 KOERS

Het vergroten van ruimte voor recreatie ten behoeve van een duurzaam landschap

Integrale strategische planuitwerking, uitvoering en kaderstelling in overheidsbeleid is nodig voor uitbreiding natuurinclusieve recreatiegebieden en afspraken maken met sectoren en actoren waarmee samen nieuw natuurinclusief areaal kan worden aangelegd, mede om de spreiding van recreanten mogelijk te maken. In operationele zin aansluiting zoeken bij de partijen bij provinciale gebiedsprocessen vanuit het NPLG/PPLG om samen op te trekken en meer natuurinclusieve recreatiegebieden te maken samen met o.a. agrarische sector en andere spelers als Waterschappen, en TBO's als er NNN-uitbreiding staat geagendeerd. Als mede met de gezondheidssector om de brug te slaan naar gezonde, natuurinclusieve gebieden (kuuroorden/gezonde landschappen). Tevens daarin pilots formuleren, uitvoeren en monitoren om regionaal publiek-private nieuwe natuurinclusieve (verdien-)modellen te testen (bijv. gekoppeld aan bouwopgaven en

ecosysteemdiensten) en breed uitrollen. Deze pilots vragen procesgeld en investeringen in (omvorming van) gronden, andere activa en exploitatieperspectief voor volgende generaties ondernemers. Overheden dienen hierbij financieel te ondersteunen in de vorm beschikbaar stellen van (omvormings-)subsidies, garantstellingen voor jonge ondernemers om hierin te starten, en innovatiebudgetten om vernieuwing mogelijk te maken. Want uiteindelijk zal natuurinclusief als economische drager in ons economisch verkeer een plek moeten krijgen. Voor de lange termijn dient er ook een gedegen dekkingsbron moeten komen voor onder meer (zwerf-)afval, overlast, toezicht en handhaving op de nieuw aan te leggen recreatieruimte. In combinatie met natuurinclusief beheer is dit een voorwaarde om te kunnen groeien. *Actoren: publieke partijen (o.a. recreatieschappen, koepelorganen, Rijk en lagere overheden) en koplopers in de sector en vanuit sectoren waarmee samenwerkt kan worden.*

Het natuurinclusief maken van terreinen voor dag- en verblijfsrecreatie

Eigenaren - integratie van natuurinclusief in het beleid van recreatieondernemingen. Zowel op areaal als gebouw niveau op natuurlijke momenten natuurinclusieve keuzes van de ondernemers en terreineigenaren financieel ondersteunen. Bijvoorbeeld bij groot onderhoud of herinrichting van het areaal. Bij gebouwen alsdan inzetten op natuurinclusieve maatregelen ter ondersteuning van lokale soorten en ondersteuning van het ecosysteem. Bij (groene) herinrichting zorgen voor betere onderlinge verbinding van gebieden/habitat, rust en schuilplaatsen en voldoende spreiding van bezoekers ten aanzien van leefgebied van soorten. Verankering in omgevingswet -plan en/of bouwbesluit natuurinclusief bouwen zal hierbij helpen.

Actoren: bestaande ondernemers/-ketens, koepelorganisaties, overheden, ANWB, etc.

Beheerders

De ambitie is om het beheer en onderhoud over de gehele sector om te buigen naar "ecologisch en natuurinclusief, tenzij". Inzet van een programmatische aanpak en financiering van de omschakeling

naar ecologisch beheer over alle recreatieterreinen heen. De aanpak kan per regio (gefaseerd) worden opgepakt en aangejaagd door koepelorganisaties en voorlopers. De programma's dienen opgesteld te worden door experts en samenwerking wordt gezocht met onder andere de hoveniersvereniging en een aantal grotere groenaannemers om samen kaders, randvoorwaarden en praktische (proces-)zaken op te zetten en af te stemmen. De inzet is een langjarig programma.

Actoren: vooral terreineigenaren en beheerders van de terreinen (recreatieschappen ook), Rijk, aannemers/hoveniers.

Het gedrag van bezoekers is natuurinclusief

Een bewuste houding ten aanzien van natuur wordt van kinds af aangeleerd door middel van onderwijs, natuureducatie, campagne en communicatie en door de gastheren van het landschap versterkt. Nieuwe investeringen in toerisme zijn gericht op het ontlasten van natuur en op het optimaliseren en doen geen afbreuk aan de natuur. Natuurinclusief is een voorwaarde bij subsidies, vergunningen en voor samenwerking met Destination Management Organisations en (regionale) toerismebureaus.

Actoren: bezoekers, ondernemers, overheden, DMOs, toerismebureau's

B.9 DOMEIN WATER

B.9.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

Nederland heeft zich altijd verdedigd tegen het water. Door klimaatverandering wordt steeds duidelijker dat louter technische oplossingen niet meer toereikend zijn; rivieren, beken en poldersystemen hebben te weinig ruimte om adequaat om te gaan met pieken in de waterafvoer, zoals aan het licht is gekomen in o.a. Zuid-Limburg en de Alblasserwaard. De recente droogte laten zien dat water op hoog tempo afvoeren – zoals nu gebeurt – voor *grote schade* kan zorgen. Hoe wij met ons water omgaan heeft grote impact op de natuur en andere functies. Tegelijk is natuur ook een belangrijk antwoord op de uitdagingen die ons te wachten staan.

Het domein water in relatie met natuur

Het waterdomein bestaat uit een aantal thema's, elk met een eigen (meervoudige) relatie tot natuur:

- **Waterveiligheid:** Waterkeringen, gemalen, stuwen en sluizen zijn er om ons land droog te houden. Echter, deze hebben een negatieve impact op natuur door verdroging, versnippering en habitatverlies. Belangrijke habitats in rivier, beek en de delta zijn er compleet door veranderd. Tevens vormen ze een barrière voor de vrije migratie van soorten (connectiviteit). Anderzijds zijn er Nature-based Solutions (NbS) die bijdragen aan waterveiligheid, zoals hoogwaterbescherming door duinen en het bergen van piekafvoer in natuurgebieden. Met natuurinclusieve maatregelen stijgt het percentage mensen dat woont op plekken met voldoende waterbergend vermogen van *69 naar 80% procent*. Dit betekent concreet dat aanzienlijk minder mensen in het stedelijk gebied met wateroverlast te maken krijgen als je de stedelijke omgeving op een natuurinclusieve manier inricht.

THEMA	RAAKPUNT NATUUR	RICHTING	EFFECT (positief/negatief)
Waterveiligheid 	Verdroging, versnippering en habitatverlies	Water > Natuur	-
	Natuurlijke oplossingen zoals waterberging en duinen	Water < Natuur	+
Waterkwaliteit 	Verontreiniging schaadt (aquatische) natuur	Water > Natuur	-
	Waterzuiverende werking van natuur	Water < Natuur	+
Zoetwater-beschikbaarheid 	Drainage en grondwater-onttrekkingen leiden tot verdroging	Water > Natuur	-
	Waterberging in natuur voor gebruik in droge tijden	Water < Natuur	+

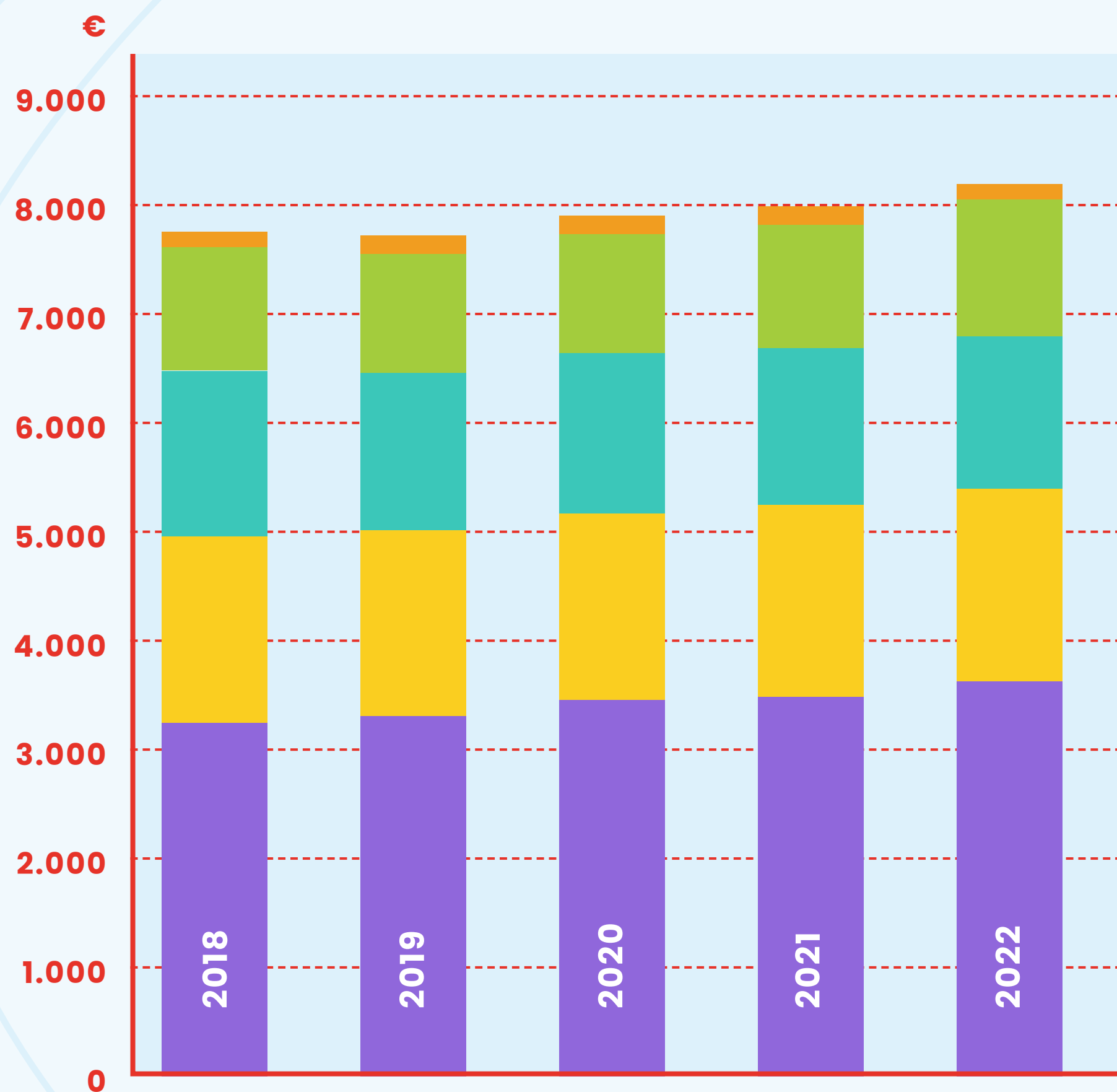

- **Waterkwaliteit:** Ruim 80 procent van de Nederlandse waterlichamen *scoort onvoldoende* op de maatlat voor waterkwaliteit. In 2027 moet vanuit de Europese Kaderrichtlijn Water (KRW) de waterkwaliteit verbeterd zijn. De slechte waterkwaliteit is *voornamelijk het gevolg van* overbemesting, lozingen vanuit de industrie, riooloverstorten, bestrijdingsmiddelen en medicijnresten. De natuur lijdt hier sterk onder. Tegelijk biedt de natuur hier ook oplossingen. Natuurinclusieve maatregelen kunnen ervoor zorgen dat het percentage oppervlaktewater met gunstige stikstof en fosforcondities toeneemt van 44 naar 77 procent, zo blijkt uit *onderzoek van PBL en WUR*.
- **Zoetwaterbeschikbaarheid:** Verdroging bedreigt *40 procent van onze inheemse planten*. Tegelijk staat onze drinkwatervoorziening en de landbouw door droogte *onder druk*. Een belangrijke oorzaak is de ontwatering en drainage ten behoeve van de landbouw. Ook het onttrekken van water speelt een grote rol, bijvoorbeeld door industrie en landbouw.

Uit het voorgaande blijkt dat (1) natuur een belangrijke oplossing biedt om verschillende wateropgaven (waterkwaliteit, waterveiligheid en zoetwaterbeschikbaarheid) het hoofd te bieden en (2) er veel (publieke) middelen beschikbaar zijn voor de opgaven binnen dit domein. De inzet van natuur als oplossing in het waterdomein, kan natuurinvesteringen losmaken van een ongeziene omvang.

Dominante geldstromen binnen het domein water

- Ingrepen in het domein worden met name bekostigd vanuit *publieke bronnen*:
- De Waterschappen zijn met ruim **3 miljard euro** aanvoerder. Deze kosten komen ten goede aan regionaal waterbeheer en –veiligheid en zuivering van rioolwater. De middelen worden geworven via directe belastingen.
- Gemeente maken jaarlijks ongeveer **2 miljard euro** aan kosten ten behoeve van riolering. De middelen worden geworven via directe belastingen.
- Drinkwaterbedrijven maken jaarlijks 1 miljard euro aan kosten ten behoeve van winning, zuivering en distributie van drinkwater. Het zijn private bedrijven met gemeenten en provincies als aandeelhouders. Ze worden betaald voor de levering van drinkwater.
- Het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat geeft jaarlijks ongeveer 1 miljard euro uit aan waterbeheer en –veiligheid van Rijkswateren. Deze kosten komen uit algemene middelen.
- Een deel van deze middelen gaan (via het Deltafonds) naar het Deltaprogramma, waarvoor tot 2050 naar schatting **27,4 miljard euro** beschikbaar is.

TABEL: KOSTEN VAN HET WATERBEHEER VERDEELD OVER OVERHEDEN EN DRINKWATERBEDRIJVEN (IN MILJOEN EURO'S, PRIJSPEIL 2022)

ORGANISATIES	KOSTEN / UITGAVEN	BEGROTING / REALISATIE	KOSTEN-OMSCHRIJVING	BRON
Provincies	Kosten	Begroting	Waterkeringen, kwaliteit en kwantiteit grond- en oppervlaktewater en overige waterkosten	CBS
Ministerie van I&W	Uitgaven	Realisatie	Uitgaven voor waterveiligheid, beheer en onderhoud van waterkeringen en dijken en netwerkgerelateerde kosten	Ministerie van I&W (jaarverslag)
Drinkwaterbedrijven	Kosten	Realisatie cijfers en laatste jaar inschatting o.b.v. begroting	Kosten van winning, zuivering en distributie van (drink)water aan huishoudens en bedrijven	Begrotings- en realisatiecijfers van drinkwaterbedrijven verzameld door Vewin
Gemeenten	Kosten	Begroting	Rioolheffingen	CBS
Waterschappen	Kosten	Begroting	Kosten waterbeheer, waterveiligheid, schoon en voldoende oppervlaktewater en zuivering van rioolwater	Begrotingscijfers van de waterschappen verzameld door de Unie van Waterschappen*

*Zie www.waterschapspiegel.nl

KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN	
<p>THEMA I Waterveiligheid</p> 	<p>Er gaat veel publiek geld naar waterveiligheid. De manier van werken is zo ingericht dat dit geld veelal naar civieltechnische oplossingen gaat. Met de Oosterscheldekering als keerpunt in de geschiedenis (1976), wordt er wel steeds vaker rekening gehouden met de impact op natuur. Dit is echter vaak eerder een reactie op maatschappelijke of politieke druk dan dat er standaard bekostiging is voor mitigatiemaatregelen. De milieueffectrapportageplicht die geldt voor projecten groter dan honderd hectare heeft hier ook positieve verandering in gebracht. Aan de andere kant worden mitigatiemaatregelen (zoals natuurcompensatie) eerder als kostenpost gezien dan als investering en krijgen mitigatiemaatregelen typisch niet de status als asset.</p> <p>Sinds het beleidsvoornemen om ‘water en bodem sturend’ te laten zijn in ruimtelijke ordenings vraagstukken, is het aannemelijk dat er bij oplossingen voor de waterveiligheidsproblematiek niet meer voornamelijk naar civieltechnische oplossingen wordt gekeken (hogere dijken en grotere gemalen), maar steeds meer naar natuurinclusieve oplossingen (Nature-based Solutions).</p> <p>De private sector draagt bij via innovatie en uitvoering. Innovaties zijn vaak een reactie op de uitvragen vanuit het publieke domein en richten zich nog voornamelijk op het civieltechnische aspect van waterveiligheid.</p> <p>Tot slot speelt wateroverlast door hevige neerslag een belangrijke rol. Zowel in stedelijk gebied als in landelijk gebied (overstromingsgevoelige polders en beekdalen) is er met de toenemende piekneerslag als gevolg van klimaatverandering te weinig capaciteit om overlast en gevolgschade te voorkomen. De gemeente is formeel verantwoordelijk voor waterbeheer in steden, maar bij private partijen en financiële instellingen zijn de klimaatrisico’s ook steeds meer in beeld en dringt het besef door dat er meer nodig is dan technische oplossingen.</p>
<p>THEMA II Waterkwaliteit</p> 	<p>Waterkwaliteit in Nederland is onvoldoende. De overheid is eindverantwoordelijk voor de waterkwaliteit richting Brussel (in verband met de Europese Kaderrichtlijn Water, KRW). Via vergunningen worden lozingen vanuit de private sector gereguleerd. De ongeveer 800 vergunningen van RWS zorgen er in principe voor dat de bedrijven de beste beschikbare techniek gebruiken om zo min mogelijk schadelijke stoffen uit te stoten. Daarnaast geven de waterschappen veel vergunningen uit. Toch ligt er nog een grote opgave vanuit de Kaderrichtlijn Water om per 2027 de waterkwaliteit verbeterd te hebben. In de praktijk worden er nog steeds teveel stoffen in het water geloosd, komen er steeds nieuwe stoffen bij en is de capaciteit van handhaving van vergunningen beperkt. Het voorgestelde maatregelenpakket om de waterkwaliteit te verbeteren zal tussen 2022 en 2027 € 1,5 miljard euro aan publieke middelen vereisen. Hiermee is de kans dat er wordt voldaan aan de Kaderrichtlijn Water echter klein. Zonder extra maatregelen zal de EU naar waarschijnlijkheid handhavend optreden en boetes of last onder dwangsom opleggen, die kunnen oplopen tot tientallen miljoenen.</p>
<p>THEMA III Zoetwater- beschikbaarheid</p> 	<p>Ons watersysteem en de zoetwaterbeschikbaarheid staat voor grote uitdagingen vanwege klimaatverandering en droogte. Het watersysteem is nu nog ingericht op het zo snel mogelijk afvoeren van overtollig water. Versneld ont- en afwateren is een belangrijke oorzaak van het gebrek aan zoetwater. Korte termijn economische belangen van voornamelijk de landbouw krijgen hier voorrang boven lange termijn belangen en andere maatschappelijke belangen; dit geldt voor zowel de landbouw, natuur, drinkwater, industrie als ook recreatie.</p> <p>Drinkwaterbedrijven zijn afhankelijk van natuur voor de zuiverende werking en er wordt veel geïnvesteerd in natuur. Zo heeft de drinkwatersector 23.000 ha aan hoogwaardige natuur in eigendom. Een Natuurinclusief Nederland kan een drinkwatertekort in de toekomst voorkomen.</p> <p>Publieke organisaties kunnen kansen voor waterberging in natuurgebieden nog beter benutten, maar structurele bekostiging hiervoor ontbreekt vaak nog.</p>

B.9.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Nature-based Solutions

Nature-based Solutions (NbS) zijn een reëel alternatief voor conventionele (civieltechnische) oplossingen in het domein water (dit geldt in meer of mindere mate ook voor de domeinen Infra en Bouw).

Het programma Ruimte voor de Rivier heeft bijvoorbeeld aangetoond dat natuur een realistisch alternatief kan zijn voor - of aanvulling op - waterveiligheid door dijken. Natte natuur wordt ingezet om een overschot aan zoetwater tijdelijk te bergen, langer vast te houden en langzaam af te voeren. Innovaties en kennisontwikkeling in het waterdomein (m.n. particuliere sector) zouden zich, naast civieltechnische oplossingen, meer kunnen richten op NbS.

Water Bodem sturend en klimaatadaptatie zijn kans

Met het beleidsvoornemen om water en bodem sturend te laten zijn voor de inrichting van Nederland, zal in principe de omgang met het watersysteem ingrijpend moeten veranderen, maar ook de ruimtelijk ordening van Nederland zelf. In de praktijk betekent dit dat het watersysteem meer ruimte zal krijgen om zijn natuurlijke vormen en dynamiek weer terug te krijgen.

Ook is er een positieve beweging bij private partijen te merken. Financiële experts identificeren het risico van klimaatverandering op assets zoals vastgoed en infrastructuur. Zij benadrukken het belang om ook natuur als een asset (natuurlijk kapitaal) van onze samenleving te beschouwen: *'Nature is the infrastructure of our lives'*. Onder druk van klimaatverandering en wateroverlast kunnen infra-assets zoals bruggen en duikers in een liability veranderen. En er wordt onderstreept dat natuurinclusieve maatregelen (NbS) hiervoor een duurzaam en economisch rendabel alternatief biedt.

Een knelpunt is dat in het algemeen NbS nog niet als volwaardige assets worden aangemerkt. Dat heeft allereerst als gevolg dat het beheer en onderhoud onvoldoende geborgd zijn. Immers, als NbS niet als assets staan aangemerkt, leidt gebrekkig beheer en onderhoud (op papier) niet tot waardeverlies. De prikkel om adequaat beheer en onderhoud te treffen ontbreekt dus. Ten tweede is het dan lastig om private financiering aan te trekken. De onbekendheid met de baten van NbS impliceert ook onbekendheid met het rendement. Tot slot, omdat er niet wordt afgeschreven op NbS zal er niet vanzelfsprekend opnieuw geïnvesteerd worden in NbS als beheer en onderhoud nodig zijn (of – indien van toepassing – als de NbS het eind van de levensduur heeft bereikt).

Verbeteren waterkwaliteit zonder aanpak vervuiliingsbron is dweilen met kraan open

Om de waterkwaliteit te verbeteren en te voldoen aan de doelen van de Kaderrichtlijn Water, zijn in 2019 de lozingsvergunningen onderzocht. Het bleek destijds dat bij driekwart van de vergunning de maatregelen (en handhaving daarvan) onvoldoende leiden tot *doelbereik*. Zonder een systematiek die brongerichte oplossingen biedt, lijken andere maatregelen om de waterkwaliteit te verbeteren, als het ware 'dweilen met de kraan open'.

B.9.3 KOERS

	KOERS	ACTOREN
THEMA I Waterveiligheid 	<p>Rond het thema waterbeheer- en veiligheid wordt de transitie vormgegeven door in het beleid en uitvoering de voorkeur te gaan geven aan (grootschalig) inzet van Nature-based Solutions (in het kader van Water, Bodem Sturend en klimaatadaptatie). Dit geldt zowel voor nieuwe investeringen in bijvoorbeeld hoogwaterbescherming als in het structureel uitgaan van meer natuur-inclusieve toepassingen in het beheer en onderhoud van bestaande assets (Nature-based Solutions versus technische oplossingen). Doelgroep hierbij zijn decision makers bij waterbeheerders (I&W-RWS en waterschappen).</p> <p>In icoonprojecten wordt onderzocht welke kansen (grootschalige toepassing van) Nature-based Solutions en Natural Flood Management in deze kunnen bieden. Er zijn hierbij meekoppelkansen met de KRW (aanleg Natuurvriendelijke oevers), het NPLG (Groenblauwe Dooradering), het ANLb en het GLB (Bufferstroken). Voorbeelden van icoonprojecten zijn: Klimaatadaptatie door boeren in de Bovenkerkerpolder en het programma 'Waterknop' van de waterschappen en het project Natuurkracht met oa bevers als ecosysteemingenieurs in het Geuldal (Limburg).</p>	Min. van IenW, Rijkswaterstaat, Waterschappen.
THEMA II Waterkwaliteit 	<p>In het thema schoon water richt de transitie zich zowel op het natuurlijker maken van het watersysteem zelf, zowel binnen het KRW-programma als in de aanpak van bronnen van vervuiling en het beprijsen ervan. Hierbij kan ook meegekoppeld worden met kansen die de ontwikkeling van een blauwgroen netwerk/groenblauwe dooradering in het kader van het NPLG biedt waarin watergangen en grote waterlichamen door hun beheer en inrichting op landschapsniveau drager worden van biodiversiteit en een functie krijgen voor klimaatadaptatie.</p>	Min. van IenW, Rijkswaterstaat, Waterschappen.
THEMA III Zoetwater- beschikbaarheid 	<p>Gezien versneld ont- en afwatering een van de belangrijkste oorzaken is van verdroging, is een belangrijk onderdeel van de transitie het herinrichten van het systeem met als doel het vasthouden van water. In een gebiedsgerichte aanpak gericht op waterbuffers kan hiermee ruimte worden gecreëerd om te voorzien in de vraag naar zoet water vanuit de landbouw, industrie en drinkwater, in combinatie met natuur. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de overgangsgebieden rond bestaande natuurgebieden en herinrichting van beekdalen gericht op het maximaal vasthouden van water, het voeden van het grondwater en het vermijden van wateroverlast door Nature-based Solutions. Concrete voorbeelden hiervan zijn het programma 'Zee tot Zweth' aan de rand van het Nationaal Park Hollandse Duinen (Zuid-Holland), het project Klimaatbuffer De Vlotter bij Heemskerk (Noord-Holland), Uitvoeringsprogramma Dommeldal (Noord-Brabant) en het project Natuurkracht in het Geuldal (Limburg).</p> <p>Ook van belang is om beter inzicht te krijgen in grondwateronttrekkingen, als tweede oorzaak van verdroging. Momenteel is daar weinig zicht op. In het kader van de KRW impuls wordt in dit verband door het Rijk een meldings- of vergunningsplicht overwogen, inclusief handhaving.</p>	Min. van IenW, Waterschappen, Rijkswaterstaat, Drinkwaterbedrijven, industrie en landbouw.

B.10 DOMEIN BEDRIJVENTERREINEN

B.10.1 KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGSPUNTEN

De bijna vierduizend bedrijventerreinen die Nederland herbergt, zijn hoofdzakelijk ingericht voor efficiënte bedrijfsvestiging. Daardoor hebben natuur en water maar weinig ruimte gekregen; slechts 1 procent van het oppervlakte. Tegelijk komen urgente opgaven nu samen op bedrijventerreinen, zoals vestigingsklimaat, ruimte voor natuur, klimaatadaptatie en gezondheid. Natuur kan een integrale oplossing bieden.

Bedrijventerreinen zijn een belangrijk onderdeel van de economie. Zo is 30 procent van alle banen en 40 procent van het bbp aan bedrijventerreinen verbonden. Het zijn plekken waar economische waarde en functionaliteit de hoofdrol speelt. Maar door de nadruk op economische waarde op korte termijn, is er te weinig aandacht geweest voor andere waarden. Op bedrijventerreinen komen daarom diverse uitdagingen samen:

- **Klimaatadaptatie:** 87 procent van het oppervlak van bedrijventerreinen is kwetsbaar voor wateroverlast. En op een zomerse dag kan de gevoelstemperatuur op bedrijventerreinen ruim 15 graden Celsius warmer zijn dan buiten de stad.
- **Prettige werkomgeving:** Bedrijventerreinen bieden over het algemeen (nog) geen prettige en beweegvriendelijke werkomgeving, mede door gebrek aan ruimte voor mens en natuur.
- **Weerstand:** Er is een toenemende weerstand tegen het verdozen van het landschap door onder andere bedrijventerreinen. De omgeving vraagt om een betere en vaak groenere inpassing in het landschap.

Dominante geldstromen binnen het domein bedrijventerreinen

- Jaarlijks is er ongeveer 400 miljard euro gekoppeld aan bedrijventerreinen.
- Vanuit het Nationaal Groeifonds is 26 miljoen euro toegekend om van bedrijventerrein toekomstgerichte, groene, gezonde en klimaatbestendige plekken te maken.
- Vanuit de energietransitie wordt er veel geïnvesteerd in bedrijventerreinen
- De Rijksinvesteringsaftrek Mia Vamil voor groen op bedrijventerreinen wordt nog niet optimaal benut.
- Bij diverse provincies zijn er regelingen, zoals de planvorming- (0,5 miljoen euro) en verduurzamingssubsidies (3 miljoen euro) van de Provincie Zuid-Holland.

- **Vestigingsklimaat:** Bedrijven van de toekomst leunen sterk op menselijk kapitaal en imago. Versterkt door de krappe arbeidsmarkt, zoeken bedrijven locaties die werknemers een prettige omgeving bieden. Bedrijventerreinen bieden dat vaak niet. Dit leidt tot leegstand, verloedering en daarmee komt de vastgoedwaarde onder druk te staan.
- **Biodiversiteit:** Door de focus op economische waarde, is de natuurwaarde op bedrijventerrein tot een absoluut minimum gezakt. Omdat veel bedrijventerreinen tussen steden buitengebied liggen, zijn het ecologisch gezien obstakels. Dat terwijl er wel ruimte voor natuur is, bijvoorbeeld op daken, langs hekken en overbodige verharding.

Er zijn (vooral nieuwe) bedrijventerreinen die er wel in slagen een aangenaam werkklimaat en natuurwaarden te realiseren. Typisch op gewilde locaties waar hogere economische rendementen worden

gemaakt. Dit zijn inspirerende voorbeelden. Tegelijkertijd is het niet altijd wenselijk dat nieuwbouw economisch interessanter is dan het opknappen van verloederde terreinen. Bijvoorbeeld omdat het extra ruimte kost om een nieuw bedrijventerrein aan te leggen.

Transitieproces

De omslag naar natuurinclusieve bedrijventerreinen is een transitie die tot grofweg bestaat uit onderstaande fasen.

KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN

FASE I Initiatie

De urgentie om bedrijventerreinen te herontwikkelen – en daarmee vergroenen – neemt toe. Ondernemers en eigenaren merken dat de vastgoedwaarde onder druk staat en leegstand toeneemt. Het toevoegen van natuur kan leegstand tegen gaan en klimaatrisico's te verkleinen, maar de baten hiervan zijn nog onvoldoende bekend bij ondernemers en eigenaren. Dat is anders in de financiële sector. Hoewel ook hier onderbelicht, zien steeds meer partijen dat assets en onderpanden minder waard dreigen te worden als gevolg van klimaatrisico's. Deze urgentie leeft ook bij overheden, blijktens het Deltaprogramma en de Nationale Klimaatadaptatiestrategie (NAS).

Lokale overheden (gemeenten, provincies en ook steeds vaker regionale ontwikkelingsmaatschappijen) zien het belang van meer natuur op bedrijventerreinen ook steeds vaker in. Bedrijventerreinen liggen vaak aan de rand van de stad en zijn in huidige vorm vaak een aantrekkelijke entree. Bovendien vormen ze ecologische barrières stadsgroen (parken) en landelijk gebied (natuurgebieden). Tot slot spelen hitte- en wateroverlast een rol op bedrijventerreinen en straalt dit uit naar stad en land.

FASE II Organisatie

Met oog op de ruimtelijke invulling van bedrijventerreinen is organisatie van private eigenaren essentieel. Gemiddeld is dertig procent van het oppervlak publieke grond. Het overige deel is versnipperd onder diverse private eigenaren, van gebruiker-eigenaren tot grote vastgoedbeleggers en 'halletjes handelaren'.

Dat is op zichzelf niet het probleem, maar biedt wel een organisatorisch dilemma. Het treffen van groenmaatregelen voor individuele eigenaren is geen haalbare business case. Het grootst beschikbare oppervlak is vaak het dak en het vergroenen hiervan kan een deel van de oplossing vormen. Maar in een deel van de gevallen is versterking van de draagconstructie nodig, wat op de business case drukt. Als dat niet het geval is, is er concurrentie met zonnepanelen (hoewel hier wel kansen liggen voor de combinatie). De overige maatregelen in private gebied – grond- of gevelgroen – zijn voor het gebied als geheel vaak een goede investering, maar omdat de baten verspreid landen – vergroening van een perceel verhoogt bijvoorbeeld ook de vastgoedwaarde van het naastgelegen vastgoed – is dit voor de individuele ondernemer vaak geen positieve business case. Daarbij, de individuele schaal is beperkt, er gaat relatief veel tijd en geld zitten in een kleine groene stap voorwaarts.

Overheden zelf hebben een beperkte invloedssfeer. Naast dat het eigendom beperkt is, wordt de beschikbare publieke ruimte op dit moment voor andere functies ingezet, met name voor mobiliteit (wegen en parkeren). Op parkeerplekken is potentieel ruimte te maken, o.a. door halfopen verharding of het weghalen van parkeerplaatsen. Hiervoor ontbreekt echter draagvlak onder ondernemers, mede vanwege het feit dat veel bedrijventerreinen verwachtingen hebben geschept door automobilititeit centraal te stellen. Als er ruimte gemaakt moet worden voor vergroening van de publieke ruimte, dan is er dus vaak ook een mobiliteitsoplossing nodig. Tot slot wordt meer groen vaak vereenzelvigd met extra onderhoudskosten, waar bij gemeenten beperkt budget voor beschikbaar is.

Daaruit volgt de noodzaak om met verschillende ondernemers, eigenaren en lokale overheden (gemeente, waterschap) samen de totale investeringen te bekostigen. Vanwege de beperkte organisatiegraad op de meeste bedrijventerreinen vergt dit veel investeringen in het proces. De veelheid en diversiteit van actoren maakt het lastig om een gezamenlijk plan te ontwikkelen en tot een totale business case te komen. Wel is er beweging. Vergroening kan een thema zijn waar omheen partijen zich kunnen verenigen en het versnellingsprogramma Verduurzaming Bedrijventerreinen (PVB) werkt aan het vergroten van de organisatiegraad op bedrijventerreinen.

KARAKTERISTIEKEN EN AANGRIJPINGS-PUNTEN BEZIEN VANUIT DE FINANCIERING EN BEKOSTIGING VAN HET DOMEIN

FASE III Planvorming

Gemeenten zijn incidenteel in staat om enkele koploperbedrijven te vinden. Die bedrijven zijn veelal de gebruiker-eigenaren die betrokkenheid hebben met het gebied en door hun omvang enige schaal kunnen maken. In gezamenlijkheid proberen die partijen een breder pallet van ondernemers te betrekken. Ondernemers zien dit veelal niet als onderdeel van hun core business dus de medewerking in tijd (en geld) is vaak beperkt. Een lokale 'aanjager', bijvoorbeeld een actieve parkmanager, kan als spil fungeren tussen gemeente en ondernemers en eigenaren. Maar bij veel ondernemers en eigenaren zijn de baten van het groen onbekend. Dit maakt het lastig om de meer financieel gedreven ondernemingen (bijvoorbeeld de managers die intern cijfers moeten overleggen aan directie) mee te nemen. Een robuust plan is dan nodig. Daarin hoort minimaal een lonkend perspectief met ambitie en waar de ondernemer/eigenaar ziet dat hij nu en in de toekomst onderdeel van kan zijn; concrete maatregelen of maatregelpakketten met bijbehorende kosten en baten en een breed gedragen plan. De bekostiging van deze planvormingsfase is nu nog vaak een knelpunt.

Veel bedrijventerreinen zijn daarom nog niet het punt van een gedeelde ruimtelijke visie en plan aanbelaand. De verwachting is dat dit komende jaren meer aandacht en tractie gaat krijgen door de vele aandacht die naar bedrijventerreinen uitgaat. Zowel vanuit lokale politiek (druk op de ruimte, vraag naar woningen) als door landelijke programma's als Werklandschappen van de Toekomst en Programma Verduurzaming Bedrijventerreinen. De vraag is echter nog of deze programma's voldoende zijn om het planvormingsproces rondom investeren in meer natuur op schaal vlot te trekken.

FASE IV Business case en bekostiging

Zodra er een gemeenschappelijk ruimtelijke visie en plan ligt, is de verwachting dat ondernemers en eigenaren uiteindelijk best willen investeren in natuur, mits ze de kosten-baten in redelijke verhouding staan tot elkaar en - voor grotere ondernemingen - als ze over hun ecologische footprint kunnen rapporteren in overeenstemming met de duurzaamheidsrapportageverplichtingen. Voor wat betreft investeren in natuur is een positief kosten-baten saldo niet vanzelfsprekend. Om dit kosten-baten saldo te verbeteren, kan er worden gekoppeld worden aan andere actuele thema's zoals de energietransitie, mobiliteit, gezondheid, klimaatadaptatie.

Die koppelkansen kunnen aanzienlijk zijn. Zo worden de kosten van het groen aanzienlijk lager als de straat al open moet voor de aanleg van een warmte-koude-net. Bovendien kan het integraal oppakken van deze actuele thema's tot een bredere en stevigere transitie leiden van bedrijventerreinen waardoor deze hun aantrekkelijkheid aanzienlijk kunnen verhogen, het vestigingsklimaat verbetert, de vastgoedwaarden toenemen.

Er is een beperkt aantal instrumenten om gezamenlijk te investeren in natuurinclusieve bedrijventerreinen. Op sommige plaatsen is er een Bedrijven Investeringszone (BIZ). Dit verplicht ondernemers een bijdrage te leveren, die vervolgens geïnvesteerd kan worden in een groenere omgeving als er een meerderheid voor is. Hiermee is het een belangrijk instrument om freerider gedrag te voorkomen. Het nadeel is echter dat een BIZ elke vijf jaar vernieuwd moet worden. Voor ambitieuze langetermijn ontwikkelingen waarvoor het moeilijk is om draagvlak te verkrijgen - zoals intensieve vergroening - is dit instrument minder effectief. Een minderheid die niet mee wil, kan na vijf jaar de vernieuwing dwarsbomen.

B.10.2 KANSEN EN KNELPUNTEN

Knelpunten

- De **businesscase** van vergroenen op bedrijventerreinen is voor individuele ondernemers vaak nog **negatief**.
- **Onbekendheid met baten** van vergroening beperkt investeringsbereidheid, het handelingsperspectief van een **individuele partij** is beperkt.
- **Organisatie** is daarom een voorwaarde, maar ontbreekt vaak.
- **Baten voor huurders treden pas op langere termijn op**. De huurder zal – afhankelijk van de huurtermijn – daarom niet altijd overtuigd zijn om te investeren in het groen. De vastgoedeigenaar heeft niet alle baten van het groen en zal dus niet altijd alle investeringen op zich willen nemen. Huurder en eigenaar zullen hierover tot overeenstemming moeten komen.
- **Overheden hebben beperkte invloed** door beperkte publieke ruimte waarop tevens druk ligt vanuit andere functies, met name mobiliteit.
- **Parkmanagement** kan als noodzakelijk aanjager dienen bij het planvormingsproces, maar bekostiging van dit proces ontbreekt meestal.
- Het ontbreekt nog aan effectieve **instrumenten om gezamenlijk de uitvoering te bekostigen**.

Kansen

- Wel biedt de **toenemende aandacht en programma's** zoals Werklandschappen van de Toekomst, Samen Klimaatbestendig en Programma Verduurzaming Bedrijventerreinen hier mogelijk een uitkomst. Al is het de vraag of dit genoeg is om op grote schaal planvormingsprocessen te stimuleren.
- **Koppelkansen**, bijvoorbeeld met de energietransitie, biedt mogelijkheden om de business case aanzienlijk te versterken.
- De **vastgoedwaarde staat onder druk** en vergroening kan een oplossing bieden.
- Druk op gebruik van de bebouwde omgeving vraagt om **kwalitatief hoogwaardigere inrichting**.
- **Bedrijven van de toekomst** zijn op zoek naar een hoogwaardige vestigingsomgeving, ook om voldoende **aantrekkingskracht** te hebben voor **medewerkers**.
- **Klimaatadaptatie** is een aanleiding om te vergroening. Uit onderzoek blijkt dat het treffen van klimaatadaptieve maatregelen – waaronder groenmaatregelen – bij uitstek op bedrijventerreinen veel oplevert (onderzoek MRA, wordt nog gepubliceerd).
- Er is een toenemende **vraag** in de markt naar groene omgevingen. Dit kan versterkt worden als terreinen gaan concurreren met elkaar.

B.10.3 KOERS

KOERS	
<p>FASE I Initiatie</p> 	<p>In de initiatiefase helpt het om de urgentie en baten van vergroening inzichtelijk te maken. Het eenvoudig maken om omgevingsdata te ontsluiten helpt om urgenties zoals klimaatrisico's te zien. Het inzichtelijk maken van de (omvang) van de baten van groen en bij wie de baten landen, helpt bij het aan tafel krijgen van de juiste partijen. Tot slot werkt de kracht van voorbeelden, inspiratie en visualisatie om ook de kwalitatieve waarden van vergroening te laten zien.</p>
<p>FASE II Organisatie</p> 	<p>Organisatiekracht is een voorwaarde. De lokale overheid (gemeente, waterschap, provincie) moet groene ambitie uitstralen voor het gebied en kijken of er kartrekkers te vinden zijn (grotere bedrijven of bedrijven die sterk verbonden zijn aan de directe omgeving). Indien er geen of beperkt parkmanagement voorhanden is, moet hierin worden geïnvesteerd om het samenwerkingsproces op gang te krijgen en levend te houden. Schaal kan worden gemaakt op bedrijventerreinen maar ook door het delen van kennis, ervaring en faciliteiten tussen bedrijventerreinen. Werk daarom ook op landelijke schaal aan meer samenwerking en contact tussen de vele stakeholders.</p>
<p>FASE III Planvorming</p> 	<p>Mogelijk dat er vanuit de overheid bekostiging voor het planvormingsproces moet komen, voor zover dit niet vanuit bestaande programma's kan worden bekostigd. Indirect komt de waarde terug door een aantrekkelijker vestigingsklimaat. Tegelijk mogen partijen op het bedrijventerrein ook aangesproken worden op actieve inbreng en participatie, met name eigenaren van vastgoed bij wie de waarden ook uiteindelijk gaan landen. Bij de planvorming is het zaak om vooral ook snel zichtbaar te worden door te implementeren. Een aantal gezichtsbepalende locaties – denk aan de toegangswegen – vergroenen kan direct een andere uitstraling geven en een groene olievlekwerking initiëren.</p>
<p>FASE IV Business case en bekostiging</p> 	<p>Zorg dat private partijen meer inzicht krijgen in de baten van groen en dat ook intern kunnen communiceren. Koppel vergroening van bedrijventerreinen aan andere (ruimtelijke) ingrepen. Vaak is interactie met mobiliteit essentieel.</p> <p>Ontwikkel daarbij instrumenten voor gezamenlijk bekostiging van de vergroeningstransitie op bedrijventerreinen, benut bestaande middelen beter (bijv. Vamil). Tot slot kan het helpen om vanuit de overheid normen te stellen, bijvoorbeeld aan de hoeveelheid en kwaliteit van groen, dubbelgebruik in de avonden of, zoals in Frankrijk, het verplichten van groene of gele (zonnepanelen) daken.</p>

DEEL C

Toelichting op de geschatte opstartkosten per domein voor de periode 2024-2026

De geschatte opstartkosten worden toegelicht per domein uit de Agenda Natuurinclusief 2.0:

Hierbij worden de binnen de domeinen voorgestelde acties van een kostenraming voorzien. Daarnaast wordt in de toelichting een doorkijkje gegeven naar mogelijke transitiekosten en structurele kosten. Het detailniveau van de kosteninschatting en toelichting verschilt per domein, doordat de domeinen ook onderling verschillen in hun eigen proces.

C.1 DOMEIN BOUW

C.1.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN BOUW

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGSBRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Actielijn 1: Natuurinclusief bouwen verankeren in wet- en regelgeving			
A. Versterken van de samenhang tussen de verschillende soorten regelgevingen zodat ze elkaar versterken	€ 225.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK Provincies Gemeenten	Betreft verkenning, coördinatie van overheden, verslaglegging en signalering. De actie is een belangrijke opstap om de transitie te bestendigen en tegelijkertijd een deel van de kosten bij de markt neer te leggen. Het IBO-onderzoek (p.132) schat de kosten die bij de markt worden gelegd op € 300 mln. per jaar.
B. Vastleggen en borgen van locatie specifieke biodiversiteit en deze stimuleren met beleid, wet- en regelgeving.	€ 450.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Kosten betreffen expertmeetings, verslaglegging, wetenschappelijke onderbouwing, communicatie met politiek. Transitiekosten om nieuwe ontwikkelwijze te ontwikkelen en uiteindelijk structureel kosten voor uitvoering. Laatst zullen met name door de markt – ontwikkelaars en investeerders – gedragen worden als verplicht is gesteld. Gemeenten hebben mogelijk meer middelen nodig voor de natuurinclusieve inrichting van de openbare ruimte, maar onderzoek is nodig om vast te stellen of de totale investeringen toenemen.
C. Vroegtijdig implementeren van de EU-taxonomie, EU-natuurrestauratie en EU-bodemgezondheid wetten in nieuw op te stellen wet- en regelgeving.	€ 120.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZ	Betreft expertmeetings, verslaglegging en verkenning. Er komen vanuit de EU diverse belangrijke richtlijnen op Nederland af. Sommige hiervan dienen door de Rijksoverheid te worden geïmplementeerd (zoals de EU-natuurrestauratiewet), andere door ontwikkelaars en andere bedrijven (zoals de EU-taxonomie). Richtlijnen vanuit de EU zijn een belangrijk middel, omdat het tussen EU-landen een gelijk speelveld creëert.

Actielijn 2: Versterken en verduidelijken van natuurinclusieve netwerken binnen gemeenten

A. Het creëren van een NNG (Natuur Netwerk Gemeente) te beginnen met 10 gemeenten.	Proces: € 300.000 Uitvoering: 10 x € 100.000	Proces: Min. van LNV 50% cofinanciering gemeenten Provincies Ontwikkelaars	Procesgeld nodig voor expertmeetings, coördinatie, planvorming en eerste fase uitrol. Opzetten van netwerk in alle gemeenten zal een veelvoud vereisen. Structureel zal er voor beheer eveneens middelen nodig zijn. Mogelijk dat via de Omgevingswet en uitgifte van grondposities ontwikkelaars kosten kunnen dragen. Gemeenten hebben een belangrijke voorbeeldfunctie bij het vergroenen van de bebouwde omgeving, maar het is wel van belang om de investeringen als hefboom te gebruiken. Zo kunnen gemeenten samen met lokale eigenaren en ontwikkelaars gezamenlijk inzetten op het vergroenen van een gebied.
B. Gemeenten sluiten zich aan bij 'Stad als Natuurpark'.	Proces: € 300.000 Uitvoering: 10 x € 80.000	Proces: Gemeenten Vastgoedeigenaren Waterschappen Rijk	Procesgeld nodig voor coördinatie lokale overheden en nationale organisatie. Bovendien deel voor uitvoering eerste fase. Onduidelijk wat de transitie-opgave behelst. Mogelijk dat de verbetering van leefomgeving leidt tot stijging van vastgoedwaarde en dat een deel van de winst kan worden afgeroomd bij transactie, al zijn hier nog geen instrumenten voor. Bij gemeenten en waterschappen kan er mogelijk geld komen vanuit resp. waterbeheer en waterzuivering, gezien het toevoegen van natuur de waterbergingsopgave verkleind.

Actielijn 3: Handvaten bieden dat alle organisaties binnen de Nederlandse bouwsector natuurinclusief kunnen bouwen, ontwikkelen, renoveren of gebruiken.

A. Tools en methoden ondersteunen zoals: het natuurinclusief puntenstelsel, natuurinclusieve normering, TOP10 maatregellijsten (voor bijv. gezondheid, biodiversiteit, klimaatadaptatie/maatlat).	5 x € 150.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Procesgeld voor sessies met experts en stakeholders; pilots. Er wordt nog weinig natuurinclusief gebouwd. Het ontbreekt bij veel ontwikkelaars en andere partijen in de keten daarom aan ervaring. De inzet van tools kan de transitiekosten voor deze partijen verlagen.
B. Overzicht van bruikbare tools binnen alle fases van een bouw/ontwikkeltraject.	€ 275.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Procesgeld voor selectie platform en ondersteuning, inclusief 3 jaar communicatie en beheer.
C. Nederlandse hypotheek en financieringen voor bouw, renovatie of ontwikkelprojecten natuurinclusief maken door samen met hypotheekverstrekkers en financierders een set tools samen te stellen waarmee natuurinclusiviteit kan worden gewaarborgd.	€ 600.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK Financiers	Expertmeetings, stakeholder meeting, coördinatie financiële instellingen, verslaglegging, 1e fase implementatie. Het is vaak nog lastig om financiering te krijgen voor natuurinclusieve maatregelen, terwijl er indicaties zijn dat deze maatregelen de vastgoedwaarde kunnen verhogen. Financiers zullen daarom ook de omslag moeten maken om de natuurinclusieve maatregelen bij een ontwikkelen mee te financieren.

Actielijn 4: Zichtbaarheid vergroten van Natuurinclusief bouwen.

A. Internationale positionering en samenwerking door het vergroten van de zichtbaarheid.	€ 900.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Kosten voor communicatie, lidmaatschap en deelname events. Als Nederland zich succesvol positioneert als koploper op gebied van natuurinclusief bouwen, kan kennis en ervaring hiermee een exportproduct worden, zoals ook het geval is met dijken. Nederlandse bedrijven kunnen dit als kans zien en zijn daarom mogelijk eerder geneigd de omslag te maken naar natuurinclusief werken.
B. Vergroten van de 'Natuurinclusief bouwen' bubbel in NL door media in te zetten met jaarlijkse informatiecampagnes etc.	€ 750.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Inzet media, communicatieproducten, organisatie trainingen. Natuurinclusief bouwen is een andere werkwijze. Dat gaat om proces – wanneer een ecologisch expert betrekken, wanneer de landschapsarchitect – alsook ontwerp – welke maatregelen in welke mix – en de business case – wat kost het en wat levert het op. Door een bubbel op te zetten kan er sneller kennis worden ontwikkeld en bespaart dat op transitiekosten.

Actielijn 5: Monitoren van Natuur.

A. Ondersteunen van één breedgedragen, domeinoverstijgend dashboard waarin de algemene biodiversiteit en robuustheid van ecosystemen kan worden geraadpleegd.	€ 300.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Ontwikkeling van monitoring agendabreed, procesmiddelen betreffen verankering voor domein bouw. Monitoring en borging van natuur is essentieel om natuurwaarden te behouden en te zorgen dat de natuur de diensten kan leveren aan de mens (zoals waterberging en CO ₂ -afvang).
B. Het implementeren en promoten van een uniforme aanpak van monitoring.	€ 750.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Expertmeetings, verslaglegging, pilots, 1e fase uitrol.
C. Ondersteunen en beschikbaar maken van innovatieve technieken.	€ 900.000	Proces: Min. van LNV Min. van BZK	Stakeholdermeetings, pilots, coördinatie en doorontwikkeling technieken/projecten.

C.2 DOMEIN ENERGIE

C.2.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN ENERGIE

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGSBRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Verduidelijken van de meest effectieve maatregelen voor natuurinclusiviteit. Delen van kennis op het gebied van aanbesteding, concessieverlening en vergunningen. Verdiepen van kennis over meest effectieve maatregelen	€ 50.000 - 100.000		
Onderzoek naar een objectieve uniforme meetlat voor het bepalen van een natuurinclusief project	€ 100.000		
Onderzoek naar benodigde afspraken of regelgeving opdat te nemen maatregelen uitgevoerd worden (samenwerking Rijk en decentrale overheden)	€ 100.000		
Vaststellen en ondertekenen NIEWHOL-convenant	FTE		Hier zou een monitoringprogramma op kunnen volgen
Ondersteunen van acties op gebied natuurinclusief; certificeren, meetbaarheid. Doel is acties te concretiseren en onafhankelijk te verifiëren.	FTE		
Ondersteunen acties op gebied van regelgeving beschermde soorten (vestiging na projectstart). Dit om dilemma te adresseren dat meer natuurinclusieve acties direct leiden tot meer beperkingen bij exploitatie.	FTE		Ondersteuning concretisering acties natuurversterking bij aanlanding wind op zee. Kennisdeling op het gebied van ecologie en maatregelen
Onderzoek vergroening aardgasvrije wijken	€ 50.000 - 100.000		Ontwikkelen methodiek en inventariseren best practices voor vergroening na realisatie warmtenetten

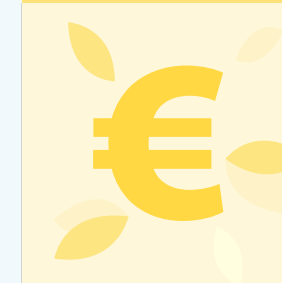

C.2.2 TOELICHTING DOMEIN ENERGIE

In het domein energie vindt reeds veel onderzoek plaats en lopen er diverse trajecten waarbij natuurinclusiviteit wordt beproefd bij concrete projecten. Er is nog geen eenduidig beeld omtrent structurele meer/minder kosten van natuurinclusiviteit. Het beeld kan ook zeer wel verschillen per subdomein (zon, wind, zee/land).

De komende twee jaar staan in het teken van kennisverwerving, deling en ervaring opdoen. In de agenda zijn acties benoemd met kostenindicaties. Er worden echter combinaties gezocht met reeds bestaande onderzoeken en acties bij overheid en markt. Dat betekent concreet dat de lijst inclusief opgevoerde kosten nog kan wijzigen (bijv. omdat de materie al is afgedekt) of een ander karakter kan krijgen (omdat het kennishiaat net iets anders ligt). Over het algemeen staat centraal dat kennis in het kader van de investeringsagenda wordt gedeeld tussen partijen zodat hier maximaal gebruik van kan worden gemaakt, zowel door publieke als door private partijen.

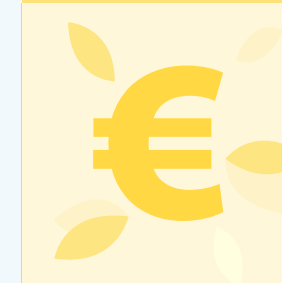
Structureel dienen budgetten binnen het domein dusdanig te worden ingericht dat natuurinclusiviteit bij bouw en onderhoud een gegeven is waarbij marktpartijen weten waarop ze moeten aansluiten en anticiperen om voor gunning in aanmerking te komen.

C.3 DOMEIN FINANCIËLE SECTOR

C.3.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN FINANCIËLE SECTOR

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGS- BRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Actie 1: Handleiding natuurinclusief financieren en investeren	€ 50.000	Ministerie van LNV, Ministerie van Financiën,	Actie is reeds gestart met toegewezen middelen. Voor het vervolg (onder andere communicatie en verspreiding) zijn nog wel middelen nodig. Deze handleiding draagt bij aan het ontsluiten van financiële middelen voor natuurinclusieve projecten.
Actie 2: Verdieping financiële publiek-private samenwerking (PPS) constructies voor natuurinclusief financieren en investeren.	€ 100.000	Ministerie van LNV, Ministerie van Financiën, Ministerie van I&W	Onderwerp agenderen bij Ministerie van Financiën, daarnaast €100.000 voor een extern onderzoek. Deze actie leidt tot het ontsluiten van private en publieke financiële middelen in de vorm van PPS constructies voor daarvoor geschikte projecten die bijdragen aan de transitie naar een natuurinclusief Nederland.
Actie 3: Overheid als herverdelers van financiële stromen.	€ 300.000	Ministerie van LNV, Ministerie van Financiën	Onderwerp agenderen bij Ministerie van Financiën en Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, daarnaast 6x €75.000 voor externe onderzoeken. Deze actie leidt tot aanvullende verdienmodellen voor natuurinclusieve bedrijfsmodellen die daardoor ook sneller financierbaar zijn.
Actie 4: Bijdrage aan NBSAP en organiseren commitment	-	Eigen middelen financiële sector	
Actie 5: Hulplijn natuurinclusief financieren voor overige domeinen	-	Eigen middelen financiële sector	
Domeinoverstijgend			
Domeinoverstijgende actie: Opzetten van finance labs voor financiering van de (landbouw) transitie	€ 500.000	Ministerie van LNV, Ministerie van Financiën	Onderzoek naar en opzetten van nieuwe financiële producten (door financiële instellingen) en instrumenten (waaronder publieke instrumenten en publiek-private financieringsvormen). Het genoemde bedrag is een eerste inschatting voor het opzetten van een eerste eerste finance lab pilot in 2024. Deze actie leidt tot het ontsluiten van financiële middelen voor natuurinclusieve boeren. Domeinoverstijgend initiatief in samenwerking met domein Landbouw.

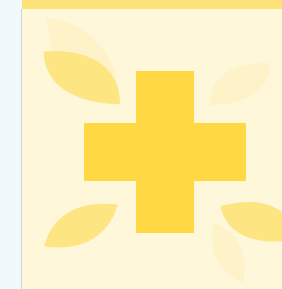

C.3.2 TOELICHTING DOMEIN FINANCIËLE SECTOR

De maatschappelijke waarde die het natuurinclusieve domein financiële sector in de toekomst heeft en kan brengen is enorm. Door de veranderkracht van financieringen en het kapitaal te benutten richting herstel van ecosystemen en biodiversiteit kan de positieve impact op onze maatschappij op korte termijn heel groot worden. Als aan de voorkant van investeringsbeslissingen en risicoanalyses de potentiële impact en waardevermeerderingen van onze natuur, ecosystemen en dus leefomgeving wordt meegenomen worden natuur en biodiversiteit veel meer gewaardeerd als fundament van ons leven. Mede hierdoor heeft de financiële sector de mogelijkheid om de waardering van onze ecosysteemdiensten een plek te geven en innovatie en groei ervan te faciliteren. Die ombuiging is nodig om op lange termijn toe te werken naar natuurpositieve investerings-, financierings- en beleggingsportefeuilles. En die transitie wordt al op meerdere plekken in de sector vormgegeven. De sector en toezichthoudende partijen investeren flink in het meenemen van materiële risico's vanuit klimaat- en biodiversiteitsrisico's en bedrijfswaarderingen worden steeds vaker gemaakt inclusief ESG-thema's. De transitie in de sector is dus al ingezet.

De acties van het domein financiële sector uit de Agenda Natuurinclusief 2.0 zijn er, in aansluiting op de lopende ontwikkelingen in de sector op gericht om de rol van de financiële sector te vergroten in de financiering van de transitie naar een natuurinclusief Nederland. Daarvoor wordt in eerste instantie procesgeld ingezet. Voor de periode tot en met 2026 gaat het om **1 miljoen euro**.

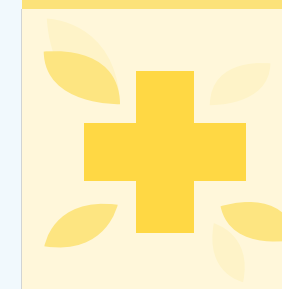
Voor de financiële sector worden geen grote structurele kosten voorzien voor de transitie naar natuurinclusiviteit, maar gaat het voornamelijk om het ombuigen van financierings- en investeringsstromen naar het financieren van natuurinclusief Nederland. Wel zal de sector moeten investeren in nieuwe kennis, risicomodellen, innovatieve financiële producten en samen met andere stakeholders (overheid, bedrijven) in de ontwikkeling van een pijplijn van financierbare projecten. Daarnaast kan een duidelijke routekaart op het vlak van wet- en regelgeving ervoor zorgen dat niet-natuurinclusieve financieringen en investeringen uitgefaseerd worden. Beoogd doel is dat in 2050 de gehele Nederlandse financiële sector – in 2022 natuurinclusief handelt en dat slimme financieringsconstructies de transitie naar natuurinclusief hebben versneld.

C.4 DOMEIN GEZONDHEID

C.4.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN GEZONDHEID

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGSBRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Actielijn 1: Groenere gezonde meters			
Actie 1: Gezonde Groene Zorgterreinen als helende omgeving	€ 8.765.000 + 2,5 FTE	Zorginstellingen, private fondsen, maatschappelijke organisaties Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid/ LNV (NSW)	Start up, planvorming en uitvoering t.b.v. de aanleg van meer groen en natuur bij zorginstellingen. Er wordt samengewerkt met o.a. zorgkoepels van instellingen met grote terreinen. Voor de aanleg/ uitvoering is van het genoemde bedrag € 8.000.000,-- gealloceerd (€ 3.000.000 voor GGZ en € 5.000.000 voor andere zorginstellingen en tiny forests). Voor communicatie en kennisdeling is van het totale procesgeld € 320.000 gelabeld en er wordt capaciteit gevraagd in de vorm van een projectleider, communicatie- en financieel adviseurs. Opschaling in de toekomst vraagt een groter uitvoeringsbudget omdat er meer locaties worden vergroend.
Actie 2: Natuurinclusieve gezondheid in de buurt	€ 530.000+ 0,5 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid / LNV-PGLO RIVM-Zon MW Provincies, Gemeenten (SPUK)	Start up, planvorming en uitvoering van gezondheidsimpuls aan wijken. Groot deel van de gelden worden aangewend door samen te werken met PGLO en GALA SPUK t.b.v. het netwerk Natuurinclusieve Gezondheid Lokaal. Tevens uitwerking van Top10 criteria voor gezonde natuurinclusiviteit lokaal. Het project wordt getrokken door een projectleider. Voor communicatie, kennisdeling en evaluatie is € 60.000 gelabeld van het bedrag.
Actie 3: gezond werken in groen	€ 300.000 + 1 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid / LNV Bijdrage werkgevers	Het betreft hier het verhogen van een reeds gestarte actie. Extra middelen is vooral nodig voor opschaling van de realisatie van groene werklandschappen, de outdoor office days en meer communicatie en activatie maar ook kennisdeling. Dit zal een jaarlijks terugkerend budget vragen in de toekomst (van bestaande financieringsbronnen)
Actie 4: Nationale Parken als hotspots voor gezondheid	€ 1.500.000 + 0,5 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid/ LNV Nationale Parken Programma's met gezondheidssector	Start up, planvorming en uitvoering ten behoeve van ten minste 5 pilots om Nationale Parken om te vormen tot gezondheidshotspots. Er wordt onder leiding van een projectleider een projectgroep gevormd met Nationale Parken en Terrein beherende organisaties om te komen tot pilotdefinities en de opzet daarvan. Er wordt uitgegaan van € 100.000 per pilot en in totaal € 500.000 ter ontwikkeling van gezondheidsprogramma's en gericht ondersteunend onderzoek. Het restant ad € 300.000 is ten behoeve van communicatie kennisdeling en evaluatie. De pilots geven input voor opschaling in de toekomst en er is daarvoor een veelvoud van het bedrag nodig.

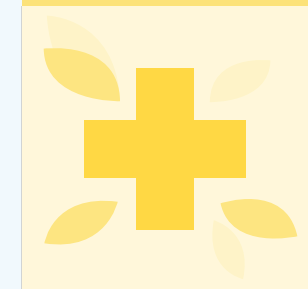

Actielijn 2: Positief gezonder voor en door de natuur

Actie 5: Natuur op recept	€ 1.300.000 + 2,5 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid/ LNV Provincies Gemeenten Onderzoeksprog. (o.a. TKI)	Start up, planuitwerking en uitvoering van concept Natuur op recept. Planfase i.s.m. huisartsen, fysio's in alle provincies (€ 165.000) Tevens bouwen website en andere ondersteunende middelen (€ 250.000). Implementatie vraagt ca € 850.000 van het gevraagde bedrag en wordt getrokken door coördinatoren en wordt mede mogelijk gemaakt door de inzet van factsheets, kaart met natuur in de buurt, e-learning en onderzoek ten behoeve van resultaten. Op lange termijn dienen bestaande budgetten. benut te worden om verdere uitrol te faciliteren
Actie 6: Green Escape	€ 180.000 + 1 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid/ BZK via SROI pm	Hier wordt ingezet op uitbreiding van de SROI regeling. Om mensen langs de zijlijn in te zetten voor groene areaal uitbreiding/-beheer en werken/actief zijn in het groen. En tevens versteviging van de relatie met natuur met een helende werking. Gevraagde middelen worden ingezet op inventarisatie van bestaande en goede initiatieven en best practices. Tevens wordt een haalbaarheidsonderzoek opgesteld voor implementatie en opschaling. In de toekomst wordt SROI budget benut voor de Green Escape, dit vraagt proceskosten om dit goed in te bedden.
Actie 7: Natuur als preventie	€ 220.000 + 1 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid / LNV ZN – Verzekeraars en Nederlandse Zorgautoriteit	We bouwen onderzoeken voort op bestaande onderzoeksresultaten vanuit b.v. WUR over hoe groen en natuur nog beter ingezet kan worden t.g.v. gezondheid. Samenwerking zoeken met Alles is Natuur, RIVM en WUR. Voorbeelden uit Duitsland en de samenwerking met de agrarische sector worden meegenomen. Lessons learned worden in pilots en de opschaling weer ingebracht, dit vraagt financiering van de opschaling.

Actielijn 3: Bewustwording positief effect van natuur op gezondheid

Actie 8: Van onbewust naar groen gezond bewustzijn Deelactie I: Groene Setting	€ 490.000 + 0,5 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid/ LNV Provincies Externe fondsen	Via deze actie krijgen alle zogenoemde "gezonde groene settings", van woon- en werkomgeving, tot schoolomgeving tot recreatieve en natuurlijke omgeving een natuurinclusieve gezondheidsimpuls. Inzet van middelen is gericht op start up, planvorming en uitvoering. Tevens inzet op tools en middelen ter ondersteuning. Hier is sprake van een benutting van reeds gestarte " Groene Cirkels". Op lange termijn is jaarlijks structureel geld nodig om woon- en werkomgevingen verder te vergroenen.
Actie 8: Van onbewust naar groen gezond bewustzijn Deelactie II: Internationaal netwerk van bewezen natuur-gezondheid initiatieven	€ 310.000+ 0,5 FTE	Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid / LNV ZN – Verzekeraars Bedrijven en andere instellingen	Optuigen van internationaal inspiratie netwerk ten behoeve van best practices en kennisdeling. Met name gericht natuur en gezondheid in de praktijk. Voor het optuigen wordt een trekker aangesteld. Het bedrag bestaat uit een deel communicatie, kennisdeling en evaluatie ad € 80.000 en € 50.000 voor het verkennen en starten van het netwerk. Het restant is nodig voor jaarlijkse bijeenkomsten/ congressen/ seminars)

<p>Actie 9: Domeinoverschrijdende natuurinclusieve gezondheid.</p> <p>Deelactie I: Gezondheid als perspectief voor het landelijke gebied</p>	<p>€ 370.000 + 0,5 FTE</p>	<p>Provincies, rijksoverheid: LNV Innovatiemiddelen Topsectoren en de Waterschappen</p>	<p>Korte termijn acties omvatten: Het in beeld brengen van inspiratievoorbeelden op het gebied van een toekomst van een vitaal en gezond landelijk gebied, mogelijkheden voor integrale aanpak, en het uitvoeren van drie inspiratiepilots in de periode 2024-2026, met focus op gezamenlijke VTE, landbouw en gezondheidsfocus en branding, het leren van voorbeelden terzake in Duitsland, zoals Gesundland Vulkaneifel. Mede aandacht wordt gegeven aan agro-gerelateerde zorg, zoals zorgboerderijen en – landgoederen.</p>
<p>Actie 9: Domeinoverschrijdende natuurinclusieve gezondheid.</p> <p>Deelactie II: Ruimte voor vrije tijd en natuurinclusieve gezondheid</p>	<p>€ 660.000 + 0,5 FTE</p>	<p>Provincies, rijksoverheid: LNV en VWS, Topsectoren, Innovatiemiddelen</p>	<p>Ondersteunen en verbinden bestaande provinciale en lokale initiatieven, onder meer van Wandelnet, Gezond Natuurwandelen, Fietsersbond, NTCB en provinciale toeristische verbanden. Uitvoeren van aantal pilots, hoe het landelijk gebied zo goed mogelijk verder op te leggen.</p>
<p>Actie 9: Domeinoverschrijdende natuurinclusieve gezondheid.</p> <p>Deelactie III: Oogsten van gezondheid</p>	<p>€ 360.000 + 0,5 FTE</p>	<p>Inkoop door zorginstellingen Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid / LNV ZN – Verzekeraars</p>	<p>Ketenontwikkeling: zorginstellingen kopen voedsel bij natuurinclusieve boeren in de directe of wijdere omgeving, mede in het kader van het MVO Nederland Collectief Natuurlijk Eten & Drinken. Korte termijn prioriteiten omvatten: · Uitrollen van acties in 2 pilotgebieden en bespreken van actie in het kader van het initiatief de Groene GGZ en de Groene GHZ. · Het vragen aan zorgverzekeraars en pensioenfondsen (meer) te investeren in gezonde grond, te weten: – agrarisch ondernemers die het anders aanpakken. Er wordt onderzocht of deze actie ondersteund moeten worden door een MKBA-studie met betrokkenheid van zorgverzekeraars, NZa, zorginstellingen, natuurinclusieve boeren en agrarische koepelorganisaties.</p>
<p>Actie 9: Domeinoverschrijdende natuurinclusieve gezondheid.</p> <p>Deelactie IV: Drinkbare gezonde beken en rivieren</p>	<p>€ 620.000 + 0,3 FTE</p>	<p>Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid / LNV Waterschappen</p>	<p>Er worden 4 pilotlocaties gekozen i.s.m. o.a. het Waterschap. Het betreffen beekdalen en rivieren in Nederland. Het doel is om de waterkwaliteit omhoog te brengen en de opbrengsten als inspiratie en input voor opschaling te benutten. Voor de selectiefase is € 120.000 geraamd. Voor de uitvoeringsfase € 300.000,. Defacto staat het Waterschap aan de lat om op langere termijn een goede waterkwaliteit te borgen.</p>
<p>Actie 9: Domeinoverschrijdende natuurinclusieve gezondheid.</p> <p>Deelactie V: Natuurinclusief en gezondheid inclusief bouwen</p>	<p>Benodigd budget is opgenomen onder Actie 2</p>	<p>Rijksoverheid/ VWS Rijksoverheid / LNV- PGLO RIVM-Zon MW Provincies, Gemeenten (SPUK)</p>	<p>Samen met domein Bouw en Water wordt de toepassing van de “Top 10 natuurinclusieve gezondheid & bouwen” verder uitgetoetst en geïmplementeerd. Deze actie is geïntegreerd in actie 2: natuurinclusieve gezondheid in buurten.</p>
<p>Actie 9: Domeinoverschrijdende natuurinclusieve gezondheid.</p> <p>Deelactie VI: Gezonde en natuurinclusieve leeromgeving</p>	<p>€ 825.000 + 0,5 FTE</p>	<p>Preventieakkoord speerpunt Mentale Gezondheid. Groene Traineeships, lokale overheden en GGD. Wellicht financiële koppelkansen met programma Jong leren Eten. Nadere afstemming met domein onderwijs nodig.</p>	<p>Er word samen met kinderen, jongeren en/of jongvolwassenen een aanpak met bouwblokken ontwikkeld gericht op een natuurinclusieve leeromgeving waarin je je optimaal kunt ontwikkelen. In deze aanpak hebben kinderen, jongeren en/of jongvolwassenen zelf de regie. De gevraagd transitiekosten zoals geraamd behelzen ontwikkelen, pilots, evaluatie, plan voor opschaling etc. Tevens middelen voor communicatie en 1,5 FTE voor coördinatie. Voor de lange termijn is het de bedoeling dat deze actie opgaat in het regulier onderwijs.</p>

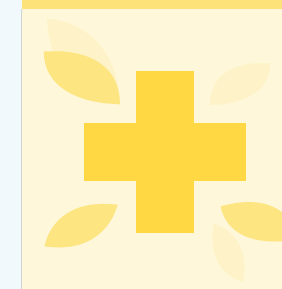
C.4.2 TOELICHTING DOMEIN GEZONDHEID

Eennatuurinclusievegezondheidssectordraagtbijsaandemaatschappij door de bevordering van fysieke en mentale gezondheid. Toegang tot natuurlijke omgevingen stimuleert fysieke activiteit en vermindert stress, wat resulteert in een gezondere bevolking met minder gevallen van obesitas, hart- en vaatziekten en mentale gezondheidsproblemen. Bovendien blijkt uit onderzoek dat de natuur bijdraagt aan de preventie van ziekten. Daarnaast kunnen natuurinclusieve gezondheidsinitiatieven bijdragen aan sociale cohesie, door sociale interactie te bevorderen en gemeenschappen te versterken. Dit zijn enorme maatschappelijke baten.

Op economisch gebied levert een natuurinclusieve gezondheidssector waarde door de verlaging van gezondheidszorgkosten. Een gezondere bevolking resulteert in minder ziekenhuisopnames en behandelingen, wat leidt tot kostenefficiëntie op de lange termijn. Daarnaast draagt het bij aan de verhoging van de productiviteit, aangezien gezonde werknemers over het algemeen productiever zijn. Investeringen in natuurlijke gezondheidsinitiatieven op de werkplek kunnen het ziekteverzuim verminderen en de arbeidsproductiviteit verhogen. Bovendien stimuleren natuurlijke gezondheidsvoorzieningen toerisme en recreatie, wat economische activiteit genereert in de vorm van toerisme, horeca en recreatiediensten (en is op die manier de brug naar het domein vrije tijd economie).

Om deze waarde te benutten en te vergroten zijn investeringen nodig in verschillende gebieden. Dit omvat de ontwikkeling van groene ruimtes, parken (gezondheidshotspots) en toegankelijke natuurlijke omgevingen in zowel stedelijke als landelijke gebieden. Daarnaast zijn gezondheidsprogramma's in de natuur van belang, zoals wandel- en fietspaden, outdoor fitnessfaciliteiten en natuurgerichte therapieprogramma's. Investeren in onderzoek naar de gezondheidsvoordelen van natuur en het op de juiste manier implementeren van educatieve programma's om bewustzijn te vergroten, zijn ook cruciale stappen. Bovendien is samenwerking tussen de gezondheidssector, stadsplanning, milieubescherming en andere relevante sectoren essentieel om holistische oplossingen te ontwikkelen en te implementeren. Deze investeringen zullen niet alleen de gezondheid van individuen bevorderen, maar ook economische voordelen opleveren en duurzame gemeenschappen ondersteunen.

Door de opgenomen acties voor de periode 2024-2026 zal het domein de eerste stappen richting een natuurinclusieve gezondheidszorg zetten. Voor een groot deel zijn dit acties die aansluiten of voortborduren op initiatieven die er vanuit de bestaande beweging al zijn. Er zijn daarvoor ook lopende (financiële) programma's waar de acties in opgenomen kunnen worden of waar financiële middelen

of financieringsdoelen op uitgebreid kunnen worden. Tevens worden concrete domeinoverstijgende acties met andere domeinen geagendeerd, naast de bestaande gezamenlijke initiatieven zoals de samenwerking met de bouwsector en de onlangs opgestelde “Top-10 maatregelen voor Natuurinclusief Bouwen voor gezondheid”.

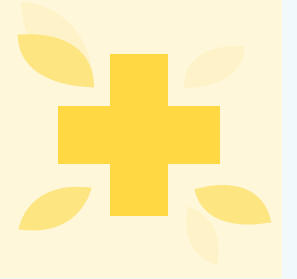
Om de actiestebemensen is behoefte aan een uitbreiding van capaciteit (**13 Fte**). Het gaat hier vooral om de acties projectmatig aan te vliegen en te coördineren, in aansluiting met en opgepakt door de bestaande netwerken, initiatieven en de wetenschap. De uitbreiding moet landen bij bestaande partijen en initiatieven om de (wetenschappelijke) gremia, initiatieven en bewegingen richting natuurinclusieve gezondheid te versterken. We vinden het wiel niet opnieuw uit maar versterken en bouwen bestaande lijnen uit. Het domeinteam zorgt voor sturing en advies en bewaakt de voortgang en resultaten van de ingezette acties.

Er is per actielijn een aantal deelacties of deelprojecten geformuleerd met achterliggend een gedetailleerde beschrijving van fasering, samenwerking met partners en benodigde financiering per fase. Voor de periode tot en met 2026 is een bedrag van **16,5 miljoen euro** geraamd om pilots, onderzoeken en verdere ondersteuning en uitbreiding van de beweging naar natuurinclusieve gezondheid te financieren. Naast de positieve impact richting de beoogde verandering, worden er lessen

getrokken uit eerdere ervaringen om de zorgkosten te verlagen door te investeren in natuurinclusief. Dit vraagt dus om een sterke link met de reeds bestaande wetenschappelijke basis.

De inzet is om primair voor zover mogelijk binnen lopende programma's te kijken naar de financiële dekking voor de acties en op termijn de opschaling. Er kan gedacht worden aan de transformatiemiddelen van 2,8 miljard euro die gealloceerd zijn in het Integraal Zorgakkoord. Ook het Gezond en Actief Leven Akkoord (waarin 300 miljoen euro per jaar beschikbaar is voor gemeenten) kan worden ingezet voor de financiering van de acties. Daarnaast kan er geput worden uit de Green Deal Duurzame Zorg 3.0, waarin 42 miljoen euro beschikbaar is als eenmalige inzet in de periode 2023 tot en met 2026. Hier kan de logische en bewezen koppeling gemaakt worden om preventieve gezondheidszorg te bevorderen met natuurinclusiviteit. In het Programma Gezonde Leefomgeving zitten aanknopingspunten zoals de planvorming voor een leernetwerk, deze kan gekoppeld worden aan het plan voor lokale natuurinclusieve gezondheid.

Een nieuw te ontginnen gebied is het uitbreiden van de regeling door “werken aan en met groen” aan SROI (*Social Return on Investment*). Deze regeling laat partijen die opdrachten doen bij overheden een deel van de opdrachtsom reserveren voor de inzet van mensen met

een afstand tot de arbeidsmarkt. Het idee is om de regeling uit te breiden met de mogelijkheid om mensen ook inzetbaar te maken voor het beheer, herstel en de aanleg van groen en een groene gezonde leefomgeving.

De acties, met name de pilots, en implementatie van de nieuwe natuurinclusieve concepten hebben als doel om direct impact te maken op onze leefomgeving en preventieve gezondheid maar ook om (onderzoeks-)resultaten bloot te leggen die aantonen in welke mate de investering in natuurinclusief bijdraagt aan de noodzakelijke verschuiving van curatief naar preventief. Dat kan op lange termijn de vraag naar zorg verminderen, de inzet van zorgpersoneel verlagen, en ook medicijngebruik en daarmee de zorgkosten drukken. Deze fase leert ons op welke uitgangspunten voor verdere opschaling in fysieke en organisatorische sfeer er gestuurd moet worden en op welke wijze structurele middelen voor de financiering gemobiliseerd en gestructureerd dienen te worden.

Het domein gezondheid heeft forse ambities en het streven is om richting 2030 toe te werken naar een beschikbaar structureel bedrag van 0,1 procent van het jaarlijkse zorgbudget, 100 miljoen euro per jaar. Deze middelen worden dan gedeeltelijk gedekt uit bestaande programma's als Green Deal Duurzame Zorg 3.0, Programma Gezonde en Groene leefomgeving, SPUK en andere bestaande bronnen. Deels zal er ook op innovatieve wijze gekeken moeten worden nieuwe bronnen zoals SROI en zullen bestaande geldstromen omgebogen kunnen worden ten gunste van natuurinclusief. Maar bovenal zal de komende jaren delen van het huidige budget aangewend moeten worden voor de verandering naar natuurinclusiviteit, doordat het benutten van natuur als bron voor gezondheid op termijn tot significante kostenverlaging kan leiden.

C.5 DOMEIN INFRASTRUCTUUR

C.5.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN INFRASTRUCTUUR

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGS- BRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Actielijn 1: Alle organisaties in het domein infra dezelfde kant op richten. Opnemen van biodiversiteit in visie en beleid van organisaties			
Gedeelde waarde vaststellen	€ 50.000 - 100.000	Rijk	Gedeelde waarde vaststellen: vertalen van ambities Montreal en Green Deal EU naar ambities infrasector in raamwerk biodiversiteit; wanneer handelt domein infrastructuur natuurinclusief; welke eindtermen leggen wij onszelf op en hoe vertaalt zich dat door in de inzet van investeringsmiddelen
Definiëren van KPI's	€ 50.000 - 100.000	Infrabeheerders ism markt	Relatie CSRD -> private financiering vergemakkelijken door aantonen conformiteit; operationeel weten waarop gestuurd wordt; monitoren en handhaven op natuurprestaties in contracten; verwachtingen richting markt kenbaar maken; prikkelen op innovatie
Selectie gewenste standaarden/certificeringen	€ 50.000 - 100.000	Infrabeheerders ism markt	Ten behoeve van organisaties voor ecologisch beheer; er bestaan (te) veel systemen; meest geschikte hanteren, toepassen en ervaring opdoen
Raamwerk Groene Netten	€ 150.000 - 200.000		Naar voorbeeld van raamwerk monitoring van Waterschappen gericht op beleid, inrichting en effect indicatoren
Actielijn 2: inrichten van de ruimte voor natuurinclusieve infra			
Ruimte in regels	€ 100.000	Rijk/LNV, I&W	Detecteren waar regels knellend zijn voor natuurinclusiviteit; verwijderen red tape; stimuleren innovatie; natuurinclusiviteit als onderscheidende gunningsfactor bij aanbesteding
In kaart brengen extra kosten ecologisch beheer	p.m.	Infrabeheerders	Veel onduidelijkheid over concrete kosten en baten van natuurinclusief; mede vanwege grote budgetten infra moet die onduidelijkheid weg worden genomen; anekdotisch lijken de kosten niet altijd hoog te zijn; daarbij zijn er monetaire en niet monetaire baten; vermeende meerkosten mogen geen oneigenlijk argument zijn om natuurinclusiviteit niet aan te gaan;
Nieuw financieringsmodel dat investeren in natuurinclusieve oplossingen aantrekkelijk maakt	€ 150.000 - 200.000	Rijk en infrabeheerders	Top-down wordt gestuurd op mobiliteit, veiligheid, leveringszekerheid etc.; natuurinclusiviteit dient volwaardige plek te krijgen in aanwending middelen; natuurvarianten bijvoorbeeld bij renovatie van infrastructuur dienen positie te hebben ten opzichte van andere doelstellingen

Kennisloket ecologische toepasbare kennis en het delen van best practices	€ 150.000 – 200.000	Rijk en infrabeheerders	Er valt veel te delen met kennisdeling; binnen RWS (o.a. WVL maar ook regio) is al veel onderzocht; ecologen zijn niet altijd voorhanden; kennis delen, schaal maken; gezamenlijke kennisleemten formuleren en sturen op oplossingen en innovaties vanuit de markt
Doorontwikkelen standaarden als natuurladder en kleurkeur	€ 200.000 – 300.000	Infrabeheerders	Van theorie naar praktijk; toepassen, monitoren, evalueren; wat zijn zinvolle investeringen geweest; lange termijn perspectief, natuur laat zich niet zomaar sturen;
Standaardisering Natuurinclusief ontwerp en maatregelen waaronder doorontwikkelen kanskaart en databes biodiversiteitplannen	€ 300.000 – 400.000	Infrabeheerders	Waar wordt welke euro het beste besteed; geen eenzijdige focus op projectgebied (bijvoorbeeld trace of windpark) maar op natuurwaarden van gebied/water; waar levert investering het meeste op
Doorontwikkelen opleidingen gericht op ecologen light of groene civiel	p.m.	Infrabeheerders en markt	De brug van ecologie naar toepassing/combinaties slaan; procesmatig maar ook naar investeringswereld; capaciteit om investeringen en baten te bepalen; waarden toekennen aan ecosystemendiensten en intrinsieke waarde natuur en dit doorvertalen in producten en wensen voor gebiedsontwikkeling

Actielijn 3: Natuurinclusief aanleggen en beheren, zowel voor nieuwe infra, verbouw & renovatie en inrichtingsopgaven als voor bestaande infra

Selecteren van prioriteitsgebieden ecologisch beheer	FTE	Infrabeheerders	Eerste focus bij uitrol op gebieden waar meeste natuurwaarde (delta) is te maken ten opzichte van de referentiesituatie; voorbeeldprojecten; maximale natuurwaarde uit ingelegde euro halen
De beweging van opdrachtgevers die ecologisch beheer toepassen vergroten	FTE	Infrabeheerders	Bijvoorbeeld door middel van het opstellen van een convenant
Borgen standaarden als natuurladder als onderdeel van aanbesteding	FTE	Infrabeheerders	Meetbaarheid; afrekenbaarheid bij gunning en uitrol; evaluatie en doorontwikkeling methodieken; geleidelijke verlaging kosten natuurinclusiviteit door schaal en ervaring; stimuleren innovatie
Kennis en interactie opdoen over interactie tussen infra en natuur ontwikkelen van NbS ikv brandpreventie, verkeersveiligheid etc.	p.m.	Infrabeheerders en markt	Ecosystemendiensten; waarde van natuur onderstrepen en toepassen (schaduwwerking, brandveiligheid, afwatering); ervaring durven opdoen
Het opleiden van professionals op het raakvlak van civiel en ecologie	p.m.	Zie actie 2	
Monitoring opzetten voor hoeveel areaal ecologisch wordt beheerd	p.m.	Rijk, infrabeheerders	Meetbaar maken doelstellingen; backcasting 2050-2040-230; doorwerking doelstellingen in inzet investeringsmiddelen; structurele ombuiging budgetten richting natuurinclusiviteit

Domeinoverstijgende initiatieven

Met bouw standaard voor natuurinclusief bouwen	€ 100.000 - 200.000	Infrabeheerders, privaat	Voorkomen stapeling van methodieken voor uiteenlopende gerelateerde doelen (energie, klimaatadaptatie, natuurinclusiviteit); helderheid, uitvoerbaarheid, efficiency
Met diverse domeinen over biodiversiteit in de keten	€ 200.000 - 300.000	Infrabeheerders, privaat	Keteneffecten bouw-infra-energie maar ook communicatie gebruiken voor optimalisatie projecten en gerichte inzet investeringsmiddelen
Programma Future Dikes verder ontwikkelen in samenwerking met Domein Water	€ 1.500.000 - € 2.000.000	Infrabeheerders, STOWA, HWBP, Waterschappen, Radboud Universiteit Nijmegen	De domeinen Infra en Water zetten zich gezamenlijk in om het programma Future Dikes gericht op toekomstbestendige en bloemrijke dijken door te ontwikkelen.

C.5.2 TOELICHTING DOMEIN INFRASTRUCTUUR

In de infrastructuurketen vindt reeds veel onderzoek plaats en lopen er diverse trajecten waarbij natuurinclusiviteit wordt beproefd bij concrete projecten. Er is nog geen eenduidig beeld omtrent structurele kosten van natuurinclusieve infrastructuur. Het beeld kan ook zeer wel verschillen per subdomein (spoor, weg, water, energie, telecom, etc.).

De komende drie jaar staan in het teken van kennisverwerving, deling en ervaring opdoen in de praktijk om zo de transitie in te zetten naar natuurinclusieve infra. In de agenda zijn acties benoemd met indicatie van bekostiging. Er kunnen echter ook combinaties worden gezocht met reeds bestaande onderzoeken en acties bij RWS bij Tennet en Stedin. Dat betekent concreet dat de lijst inclusief opgevoerde kosten nog kan wijzigen (bijv. omdat de materie al is afgedekt) of een ander karakter kan krijgen (omdat het kennishiaat net iets anders ligt). Overall staat centraal dat kennis in het kader van de investeringsagenda wordt gedeeld tussen partijen zodat hier maximaal gebruik van kan worden gemaakt, zowel door publieke als door private partijen.

Structureel dienen budgetten van infrabeheerders dusdanig te worden ingericht dat natuurinclusiviteit bij bouw en onderhoud een gegeven is waarbij marktpartijen weten waarop ze moeten aansluiten en anticiperen om voor gunning in aanmerking te komen. Een vast percentage van de projectkosten reserveren voor natuurinclusiviteit is hierbij een voor de hand liggende optie. Door te borgen dat die middelen niet aan andere zaken mogen worden besteed, wordt ervoor gewaakt dat zowel opdrachtnemer als opdrachtgever richting daadwerkelijke natuurinclusieve aanwending wordt bewogen (geen buffer voor tegenvallers of optimalisatie van marge).

C.6 DOMEIN LANDBOUW

C.6.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN LANDBOUW

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGSBRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Actielijn 1: Het doorzetten van bestaande, en opzetten van aanvullende regionale en praktische kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw			
Deelactie 1: doorzetten van bestaande, en opzetten van aanvullende regionale platforms en voorzien van financiële continuïteit.	€ 100.000	Structurele middelen: Provincies Min. van LNV	Minimaal budget van € 2 miljoen per provincie (bedrag op basis van bestaande platforms), bijvoorbeeld middels dekking vanuit NPLG middelen. Deze platforms kunnen per provincie of per regio worden ingericht, zoals de bestaande platforms Platform Natuurinclusieve Landbouw Gelderland en Living Lab Fryslân. Daarnaast inzet (ten minste €3 miljoen per jaar) op overkoepelende netwerken en programma's zoals Boeren.Natuurlijk! (MVO Nederland) en KBA Transitie (Living Lab Fryslân/Brabants Bodem/Wij.land). Dit maakt dat deze actie ten minste om € 27 miljoen aan structurele middelen vraagt. Vanuit het landbouw domein wordt 1 persoon aangesteld om de platforms en netwerken te inventariseren, verbinden en de onderlinge kennisuitwisseling aan te jagen, en de daarbij behorende financieringsvormen en -behoeften in kaart te brengen. Ook zal worden verkend of de platforms, praktijknetwerken (deelactie 2) en adviseurs (deelactief 4) ook deels vanuit private middelen kunnen worden gefinancierd.
Deelactie 2 : doorzetten van bestaande, en opzetten van aanvullende praktijknetwerken, en voorzien van financiële continuïteit.	€ 100.000	Structurele middelen: Min. van LNV Provincies Europese middelen	Deze netwerken kunnen gericht zijn op studiegroepen, lerende netwerken en strategische netwerken. Er zijn tal van bestaande financiële regelingen voor dergelijke praktijknetwerken, onder meer in de vorm van POP3/POP+, EIP, SABE en GLB-projectsubsidie demonstratiebedrijf. Het is hierbij de vraag of deze regelingen voldoende voorzien in de behoefte, maar ze vormen in elk geval een startpunt. Complexiteit van de genoemde regelingen en hun tijdelijke, vaak zelfs projectmatige, karakter vormen hierbij een struikelblok.
Deelactie 3: kwartiermakers voor platforms, praktijknetwerken en landelijke kennisuitwisseling	12 fte	Proces: Provincies	Per provincie een kwartiermaker aanstellen die aansluit bij bestaande platforms en initiatieven t.b.v. natuurinclusief en onderdeel wordt van de lokale agenda. Tevens agendeert deze kwartiermaker de benodigde acties en belemmeringen bij LNV uit eerste hand.
Deelactie 4: mobiliseren, financieren en in stelling brengen van financieel onafhankelijke adviseurs ten behoeve van natuurinclusieve bedrijfsvoering		Transitiekosten: Min. van LNV Provincies Boeren Ketenpartijen Financiële instellingen	Deze actie vergt geen opstartkosten, maar bouwt voort op het voorstel Boerenperspectief, zoals opgesteld door onder meer Wij.land, BoerenNatuur, De Plaatsen, Transitiecoalitie Voedsel, BoerenRaad. Dit plan vergt een indicatief budget van € 46 miljoen gedurende 20 jaar. Het genoemde bedrag overstijgt de reikwijdte van de agenda natuurinclusief en kan ook boeren ondersteunen die een andere route (zoals hoogtechnologisch of stoppen) inzetten. Een andere aanpak met dezelfde doelen kan tot een andere begroting leiden, maar dit plan biedt wel een eerste indicatie van de kosten om een dergelijke aanpak aan alle boeren in Nederland langjarig aan te bieden.

Actielijn 2: Het stimuleren en ontwikkelen van de bekostiging en financiering van natuurinclusieve boerenbedrijven

Deelactie 1: Het ontwikkelen van routekaarten voor diverse type agrarische bedrijven	€ 500.000	Proces: Min. van LNV	Inventarisatie en uitwerking per sector, uitgaande van 11 sectoren.
Deelactie 2: Agenderen van financiering en uitvoering van Aanvalsplan Landschap		Structurele middelen: Min. van LNV Provincies	<p>Financiële onderbouwing zoals opgenomen in Aanvalsplan Landschap, opgesteld door coalitie van organisaties, verenigd in Stichting Deltaplan Biodiversiteitsherstel. Het Aanvalsplan heeft de ambitie een significante bijdrage te leveren aan het halen van onze Europese verplichtingen rondom biodiversiteit (Vogel en Habitatrichtlijn), de klimaatopgave (Parijs) en schoon water (Kaderrichtlijn Water) en het inkomen van boeren. Het Aanvalsplan Landschap mikt op een stapeling van publieke en private middelen. Gevraagde publieke bijdrage € 9,83 miljard onder meer via Transitiefonds en Klimaatfonds. Er wordt gemikt op een private bijdrage oplopend tot €500 miljoen per jaar. Er was sprake van een (gedeeltelijke) toezegging voor deze middelen in het voorgenomen Landbouwakkoord: €575 miljoen incidenteel, € 400 miljoen jaarlijks voor ANLb en € 54 miljoen jaarlijks voor landschapselementen.</p> <p>De bijlage in het coalitieakkoord voorziet uit het Transitiefonds € 7 miljard voor afwaardering gronden ten behoeve van extensieve landbouw en € 2,5 miljard voor natuurinclusieve landbouw. Ons voorstel is om minimaal 10% of 1 mld. van deze middelen specifiek te besteden aan GBDA. Alvorens fors te investeren in het nemen van maatregelen om agrarische natuur te bevorderen en aanleg groen-blauwe dooradering (GBDA) moet een antwoord worden gevonden op de vraag: hoe wordt de gerealiseerde agrarische natuur en GBDA beheerd en door wie wordt hiervoor betaald? Het is namelijk niet doelmatig om hier grootschalig in te investeren, zonder dat er zicht is op hoe deze agrarische natuur en landschapselementen duurzaam worden onderhouden. Beheerkosten voor GBDA lopen op tot € 238 miljoen per jaar. Zolang niet duidelijk is hoe deze kosten zullen worden gedekt zal het uitrollen van GBDA op grote schaal niet kunnen plaatsvinden. Beheer van GBDA wordt, net als andere vormen van agrarisch natuurbeheer, gefinancierd vanuit het agrarisch natuur en landschapsbeheer (ANLb) (€ 100 - 120 miljoen per jaar) en de eco-regeling (€ 152 miljoen per jaar). Beide regelingen maken onderdeel uit van het GLB.</p>
Deelactie 3: Agenderen van financiering en uitvoering van Aanvalsplan Grutto		Structurele middelen: Min. van LNV Provincies	<p>Structurele kosten € 25-50 miljoen per jaar. Financiële onderbouwing zoals opgenomen in Aanvalsplan Grutto, opgesteld door Pieter Winsemius, Ferd Crone, It Fryske Gea, de Friese Milieu Federatie en Vogelbescherming Nederland. Er was sprake van een (gedeeltelijke) toezegging voor deze middelen in het voorgenomen Landbouwakkoord binnen de jaarlijkse middelen voor ANLb van € 400 miljoen per jaar.</p> <p>In het ontwikkeldocument NPLG/PPLG worden provincies gevraagd om de uitvoering van het aanvalsplan Grutto op te nemen. Hierbij wordt de stap gezet om vanuit doelbereik bepalen wat de noodzakelijke middelen zijn. Voorstel is om de eenmalige kosten voor het aanvalsplan vanuit het Transitiefonds te bekostigen en de langjarige middelen via ANLb beschikbaar te maken.</p>
Deelactie 4: Verbinden van pilots en aanjagen van kennisontwikkeling voor het vergroten van de markt voor ecosysteemdiensten	€ 200.000	Proces: Min. Van LNV Structurele middelen: Min. van LNV Provincies	Inventarisatie van de mogelijkheden en het lange termijn perspectief en het opschalen van pilots (zoals landschapsboeren, Oncra, Aesti) in samenwerking met mogelijke financiers en in samenwerking met andere domein, waaronder Financiën. Vanuit domein landbouw voeren we de inventarisatie uit, en starten we de verbinding en kennisontwikkeling tussen de pilots op. Naast de opstartkosten zijn er structurele middelen nodig om de pilots zelf op te schalen en langjarig door te kunnen zetten.
Deelactie 5: Stimuleringsprogramma's afzet natuurinclusieve producten, door programma's te financieren die hier aan bijdragen		Proces: Min. van LNV	Dit kan bijvoorbeeld door inkoopbeleid van overheden en het financieren van bestaande programma's zoals Natuurlijk Eten en Drinken (MVO Nederland) en Biodiversiteit op je Bord (Dutch Cuisine) die de vraag naar natuurinclusieve producten aanjagen.
Deelactie 6 (domeinoverstijgend): Opzetten van finance labs voor financiering van de transitie	€ 500.000	Structurele middelen: Min. van LNV Provincies	Onderzoek en opzetten van nieuwe financiële producten (door financiële instellingen) en instrumenten (waaronder publieke instrumenten en publiek-private financieringsvormen). Het genoemde bedrag is een eerste inschatting voor het opzetten van een eerste eerste finance lab pilot in 2024. Domeinoverstijgend initiatief in samenwerking met domein Financiële sector.

C.6.2 TOELICHTING DOMEIN LANDBOUW

De transitie naar natuurinclusieve landbouw gaat gepaard met forse investeringen en het ombuigen of het ophogen van bestaande geldstromen. Tegelijkertijd gebeurt er ook al ontzettend veel en zijn er tal van plannen gemaakt om deze transitie nader vorm te geven. Daarom is er ook vooral behoefte om concreet aan de slag te gaan door lessen uit pilots op te schalen.

Een deel van de door het domein landbouw voorgenomen acties en ambities kan door het domeinteam (domeintrekkers in samenspraak met domeinleider en het bredere domeinteam) zelf worden opgepakt. Het domeinteam pakt daarbij vooral een coördinerende functie en zet enkele acties uit. Voor deze acties is een operationeel budget nodig om onderzoeksprojecten of pilots te financieren. Voor de periode tot en met 2026 gaat het om **900 duizend euro** voor de acties binnen de twee actielijnen en **720 duizend euro** voor de domeinoverstijgende acties.

De eerste actielijn behelst het opzetten en verstevigen van regionale platforms en praktijknetwerken. Hierbij wordt het volgende bedoeld met platforms en netwerken:

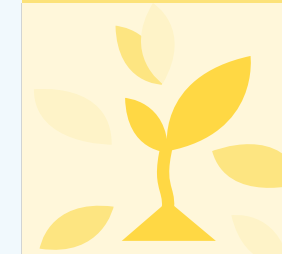
Platform

Overkoepelende organisatievorm gericht op onderlinge afstemming tussen platformen, netwerken, overheden en boeren. Platforms hebben zicht op wat er allemaal gebeurt, kunnen kennis ophalen en aanbieden en innovatie en nieuwe kennis stimuleren. Vanuit een onafhankelijke positie bevorderen zij onderling vertrouwen en kunnen zij als doorgeefluik de transitie versnellen, bijvoorbeeld als aggregatiepunt van financiële regelingen. Er is per provincie ten minste één coördinerend platform.

Netwerk

Regionaal of thematisch georganiseerde netwerken, die kunnen functioneren als: a) kleinschalige studieclubs, gericht op de inhoud en praktische oplossingen, b) lerende netwerken, waarin deelnemers aan de slag gaan met een bepaald onderwerp of thema, c) strategisch verruimende netwerken met een geografische en breed maatschappelijke insteek.

Er is behoefte aan capaciteit bij provincies om binnen elke provincie een kwartiermaker op te lijnen die helpt bij het opzetten en verstevigen van regionale platforms en praktijknetwerken en zorg te dragen voor voldoende kennisuitwisseling tussen de verschillende platforms en praktijknetwerken.

Naast deze capaciteit zijn er voor elke provincie middelen nodig om de platforms voort te zetten (indien die al bestaan), op te zetten (waar die nog niet op provinciaal niveau zijn georganiseerd), en te verstevigen en van langjarige financiering te voorzien. Hiervoor mikt de agenda per provincie op een bedrag van ten minste 2 miljoen euro per jaar. Voorbeelden van bestaande regionale platforms zijn Platform Natuurinclusieve Landbouw Gelderland en Living Lab Fryslân. Daarnaast zijn er middelen benodigd voor kennisontwikkeling en uitwisseling op landelijk niveau. Dit wordt geschat op 3 miljoen euro per jaar. Sommige bestaande platforms werken reeds samen binnen kennisprojecten. Indien de benodigde middelen voor deze platforms uit het NPLG gedekt kunnen worden, is het zaak om deze specifieke middelen versneld ter beschikking te stellen. Er zal worden verkend of de platforms, praktijknetwerken (deelactie 2) en adviseurs (deelactief 4) ook deels vanuit private middelen kunnen worden gefinancierd.

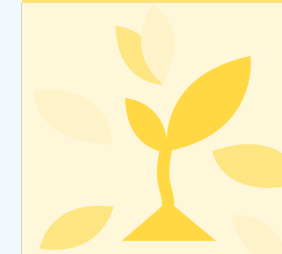
Ook zijn er middelen nodig voor de netwerken. Hier bestaan reeds regelingen voor zoals POP3/POP+, EIP, SABE en de GLB-projectsubsidie demonstratiebedrijf. In hoeverre deze middelen volstaan vraagt om nader onderzoek. Wel is het zo dat deze middelen projectmatig zijn en het voor netwerken ook van belang is om toegang te hebben tot een basisfinanciering om zo continuïteit te kunnen waarborgen, zeker gezien het onderlinge vertrouwen dat boeren in deze netwerken opgebouwd

wordt door samen aan de slag te gaan.

Naast bekostiging van platforms en netwerken, zijn er ook langjarige middelen nodig om boeren toegang te geven tot onafhankelijk advies. Het genoemde bedrag (46 miljoen euro per jaar) voorziet in het langjarig (10 jaar) ondersteunen van 80 procent van alle boeren in Nederland. Op dit moment bestaan er al vouchers (budget 2023: **6 miljoen euro**) om onafhankelijke bedrijfsadviseurs in te kunnen schakelen, maar deze hebben een beperkte omvang (max. **1.500 euro**) en een beperkte tijdsduur (1 jaar).

Er vindt in de voorgestelde kennisinfrastructuur uiteraard uitwisseling plaats tussen de platforms, netwerken en adviseurs. Boeren kunnen worden doorverwezen.

Binnen de tweede actielijn gericht op het stimuleren en ontwikkelen van het verdienvermogen van de agrarische sector, wil het domein landbouw in de periode tussen 2024 en 2026 sectorspecifieke routekaarten ontwikkelen om agrarische bedrijven in verschillende vormen en stadia van ontwikkelen handelingsperspectief te kunnen bieden.

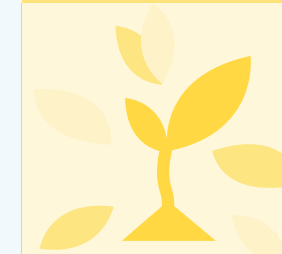

Een aantal van de ambities vragen om structurele middelen. Door de omvang van de sector en het belang van grootschalige maatregelen om te komen tot een natuurinclusieve samenleving gaat hierbij om forse bedragen. Er zijn tal van bestaande initiatieven of uitgewerkte plannen die in beeld hebben gebracht wat hiervoor nodig is, zoals het Aanvalsplan Landschap (**13,5 miljard euro**) en het Aanvalsplan Grutto (zo'n **25 tot 50 miljoen euro per jaar**). Deze plannen mikken voornamelijk op publieke middelen, waarbij private middelen worden aangejaagd, veelal vanuit het concept van het stapelen van beloningen, dat ook binnen het Deltaplan Biodiversiteitsherstel centraal staat. Belangrijk onderdeel van deze beide plannen is het opschalen van het Agrarische Natuur- en Landschapsbeheer. In algemene zin is het opschalen van het Agrarische Natuur- en Landschapsbeheer, een bestaand instrument, een eenvoudige manier om snel stappen te maken richting een meer natuurinclusieve landbouw.

Ook dient er aan de hand van pilots te worden onderzocht op welke manier naast het agrarisch natuur- en landschapsbeheer ook langjarige betalingen voor ecosysteemdiensten kunnen worden opgezet. Aanvullend op het Agrarische Natuur- en Landschapsbeheer zou bij betalingen voor ecosystemdiensten ook moeten worden onderzocht of betalingen kunnen plaatsvinden op basis van een verdienmodel in plaats van enkel op basis van het vergoeden van kosten. Door hier in

de periode van 2024 tot 2026 mee te experimenteren en ervaringen op te doen, kunnen de lessen worden meegenomen in de volgende GLB-periode, waarvoor de onderhandelingen al in 2025 opstarten. Het uitbreiden van ecosysteemdiensten vormde één van de kernelementen van beide hoofdroutes binnen het voorgenomen landbouwakkoord. Hierbij kijken we niet alleen naar betalingen vanuit publieke partijen, maar verkennen we ook de mogelijkheden voor betalingen vanuit private partijen in de vorm van stapeling van beloningen.

Naast de bijdragen van ketenpartijen via beloningen, kan ook de markt door gericht natuurinclusieve producten te kopen haar werk doen. Ook de retail, horeca en catering kan hierin een rol spelen. Aan de hand van gerichte programma's kan dit verder gestimuleerd worden. Hiervoor zijn reeds verschillende programma's in de maak (zoals Biodiversiteit op je Bord en Natuurlijk Eten en Drinken) die vaak wel nog behoefte hebben aan langjarige financiering om de continuïteit te borgen. Ook wordt de samenwerking gezocht met de overige domeinen, zoals het domein gezondheidszorg ten aanzien van het stimuleren van inkoop van natuurinclusieve producten bij zorginstellingen. Daarnaast wordt samenwerking verkend met domeinen water, infrastructuur en bouw op het vlak van bermbeheer en biobased bouwmaterialen.

Ook is samenwerking met het domein financiële sector van belang. De transitie naar natuurinclusief vraagt ook om investeringen in de vorm van leningen of eigen vermogen. Op het moment dat het verdienvermogen van een natuurinclusieve agrarische sector voldoende is, kan dit door middel van reguliere (bancaire) geldstromen plaatsvinden. De transitieperiode vraagt echter ook om andere vormen van risicodragend vermogen (bijv. in de vorm van borgstelling of eigen vermogen). Het domein landbouw vraagt expliciet om aandacht bij het ministerie van LNV om voldoende capaciteit vrij te maken om dergelijke financiële instrumenten te onderzoeken* en om middelen beschikbaar te stellen voor zulke financiële instrumenten*. Om een nieuwe mix van publiek-private middelen te onderzoeken zetten we in op zogeheten “finance labs”, waar we nieuw financieringsvormen willen ontwikkelen en testen.

Het domein landbouw vraagt ook expliciet om voldoende capaciteit bij het ministerie van LNV om belemmerende wet- en regelgeving in kaart te brengen en weg te nemen en om nieuwe wet- en regelgeving die de transitie kan versnellen te ontwikkelen*.

Kennisinstellingen kunnen door middel van onderzoek, kennisuitwisseling en onderwijs de transitie versnellen. Op korte termijn moet er in elk geval worden ingezet op het versneld integreren van natuurinclusieve landbouw in het beroepsonderwijs (vmbo, mbo en hbo). In samenwerking met het domein onderwijs wordt bekeken op welke manier hier een impuls aan kan worden gegeven, zodat natuurinclusieve landbouw de basis vormt voor praktijkopleidingen voor een nieuwe generatie boeren. Het gaat hierbij zowel om het opleiden van nieuwe studenten, als om het beschikbaar maken van een kennisinfrastructuur aan alle boerenbedrijven rondom natuurinclusieve landbouw, die enerzijds de benodigde praktijkkennis biedt en anderzijds de bijbehorende voordelen van NI-landbouw zichtbaar en deelbaar maakt. Ook bij het toekennen van onderzoeksgelden moet rekening worden gehouden of het onderzoek bijdraagt aan natuurinclusieve landbouw. Andere aanknopingspunten zijn een grotere financiële impuls voor Groenpact; gerichte thematische calls NWO/SIA; vanuit TKI-PPS minder eisen op het vlak van private cofinanciering voor natuurinclusieve thema's; het verschaffen van kennis- en opleidingsvouchers.

**Aan deze oproep zijn geen middelen gekoppeld op de begroting van het domein Landbouw.*

C.7 DOMEIN ONDERWIJS

C.7.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN ONDERWIJS

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGSBRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Actielijn 1: Onderwijs in ontwikkeling			
Actie 1a: Het formuleren van principes en praktijken van onderwijs voor een natuurinclusieve samenleving die in het onderwijs kunnen worden benut. Deze actie ronden we af in 2024.	€ 40.000	Rijksoverheid	Om deze actie uit te voeren wordt een onderzoek uitgezet, de resultaten worden gepubliceerd en gedeeld met het onderwijs en ingezet voor actie 1b.
Actie 1b: Het stimuleren van het gebruik van natuurinclusieve principes en praktijken door scholen en leermiddelenontwikkelaars om onderwijs te laten aansluiten op kerndoelen.	€ 700.000	Rijksoverheid, onderwijsorganisaties (cofinanciering)	Coördinatie, uitvoering en evaluatie van proeftuinen op en met scholen. Gelden zijn nodig om tot uitvoering en evaluatie te komen van het gebruik van natuurinclusieve principes en praktijken. De geleerde lessen worden breed verspreid om de beweging naar natuurinclusief onderwijs te versnellen.
Actie 1c: Het (co-)organiseren van inspirerende ontmoetingen, uitwisselingen en campagnes voor onderwijsprofessionals en onderwijsondersteunende organisaties, met een sterke regionale component.	€ 600.000	Rijksoverheid, maatschappelijke organisaties	Werkbudget van € 100.000 per jaar voor communicatie en organiseren van bijeenkomsten, naast aansluiten bij bestaande bijeenkomsten en €200.000 middelen voor coördinatie. Daarnaast € 300.000 voor de komende 3 jaar faciliteren van diverse netwerken/communities of practice ten behoeve van kennisdeling en professionele ontwikkeling.
Actie 1d: Het aanjagen van de integratie van natuurinclusiviteit in de scholing van onderwijsprofessionals, via lerarenopleidingen en schoolleidersopleidingen.	€ 500.000	Rijksoverheid, onderwijsorganisaties (cofinanciering)	Aanstellen van een aanjager en stimuleringsbudget voor de ontwikkeling van modules/minors voor onderwijs en training aan onderwijsprofessionals.

Actie 1e: Het informeren en ondersteunen van ambtenaren, politieke partijen en volksvertegenwoordigers bij hun beleidsontwikkeling voor het onderwijs	€ 50.000		
Actielijn 2: Natuurinclusief burgerschapsonderwijs			
Actie 2a: Het bevorderen van de school als oefenplaats voor burgerschap. Dit doen we door jonge mensen uit te nodigen en toe te rusten om via jong leiderschap en jongerenparticipatie in het onderwijs een natuurinclusief verschil te maken in hun school of instelling, bijvoorbeeld via Eco-teams en Green Offices.	€ 1.200.000	Rijksoverheid	<p>€ 300.000 aanstellen van een aanjager (1FTE voor 3 jaar) en aanvullend budget ten behoeve van praktische inzet op scholen en instellingen om trainingen/gastlessen/workshops te verzorgen.</p> <p>€ 900.0000 stimuleringsbudget onderwijs natuurinclusief burgerschap voor 100 tot 200 scholen voor een periode van 3 jaar.</p> <p>Er zijn naast deze aanjaagactie meerjarige gelden ad € 1.5 miljoen per jaar nodig om scholen in staat te stellen dit in de schoolorganisatie te organiseren.</p>
Actie 2b: Het aanjagen van natuurinclusiviteit in de actualisatie van de kerndoelen voor het funderend onderwijs, om handelingsperspectief te bieden om met natuurinclusiviteit aan de slag te gaan. Hiertoe nemen we deel in de advieskringen van de kerndoelen Burgerschap en de kerndoelen voor leergebieden die daarvoor de context schetsen, zoals Mens & natuur.			Deze actie wordt uitgevoerd door het domeinteam en vraagt niet om extra middelen.
Actielijn 3 Onderwijs voor een natuurinclusieve arbeidsmarkt			
Actie 3A Het vergroten van het bewustzijn over de cruciale rol van natuurinclusiviteit in relatie tot de Sustainable Development Goals in het vervolgonderwijs. Dit doen we door de ervaringen van koplopers te delen, te beginnen bij de domeinen landbouw en bouw. (domeinoverstijgend; domeinen landbouw en bouw)	p.m	Rijksoverheid	

Actie 3b Het stimuleren van praktijkgericht onderzoek en het benutten van de verworven kennis, door de oprichting en versterking van practoraten (mbo) en lectoraten (hbo) omtrent natuurinclusiviteit en hun onderlinge kennisuitwisseling. (domeinoverstijgend; alle domeinen)	€ 300.000	Rijksoverheid, SIA	€ 150.000 voor het aanstellen van een kwartiermaker (0,5ft, 3 jaar) praktijkgericht onderzoek natuurinclusief. Inventariserend onderzoek, € 150.000, met een operationeel budget als cofinanciering voor domeinen die in 2024-2026 al stappen willen zetten.
Actie 3c: Het in kaart brengen van de behoefte aan vakmensen die de transitie naar een natuurinclusieve samenleving kunnen waarmaken en de onderwijsopgave die hieruit voortvloeit. (domeinoverstijgend; alle domeinen)	€ 225.000	Rijksoverheid	Inventariserend onderzoek per domein (9 x € 25.000) in nauwe samenwerking met de overige domeinen. De output levert inzichten voor het vervolgonderwijs.
Actielijn 4: Natuurinclusieve onderwijsomgeving			
Actie 4a: Het versnellen van de groene revolutie op schoolpleinen en campussen bij bestaande en nieuw te bouwen scholen en onderwijsinstellingen, door slimme coalitievorming en het wegnemen van blokkades. (domeinoverstijgend; domeinen bouw en gezondheid)	p.m.	Gemeenten, Provincies, Waterschappen, maatschappelijke organisaties, private geldstromen, Rijksoverheid	Aanjagen van provinciale coalities en/of programma's om alle basisscholen binnen 1 schoolgeneratie (8 jaar) te vergroenen. Voor realisatie is aanvullend circa € 2,0 miljard nodig, zie toelichting
Actie 4b: Het stimuleren van natuurinclusief bouwen van onderwijshuisvesting door inzichtelijk te maken welke maatregelen genomen dienen te worden en deze te verankeren in beleidskaders en (integrale) huisvestingsplannen. (domeinoverstijgend; domeinen bouw en gezondheid)	€ 250.000	Rijksoverheid, gemeenten	Onderzoek (€ 100.000) om meer zicht te krijgen op wat natuurinclusief bouwen in onderwijs vraagt qua beleid, wet- en regelgeving en praktische kosten. In nauwe samenwerking met domein bouw. Aanstellen kennismakelaar (0,5 ft, 3 jaar). De kennismakelaar zal kennis van natuurinclusief bouwen delen in o.a. bijeenkomsten en inbrengen in relevante beleidstrajecten zoals het kwaliteitskader onderwijshuisvesting po en vo. Bekostiging van bouw, beheer en onderhoud van nieuwe en bestaande gebouwen zal structurele middelen vragen.
Actie 4c: Het stimuleren van het geschikt maken van plekken voor buitenonderwijs in natuurgebieden en andere natuurrijke gebieden in de omgeving van scholen en onderwijsinstellingen. (domeinoverstijgend; domeinen bouw, gezondheid en vrijetijdseconomie)	p.m.	Rijksoverheid, provincies, gemeenten	Via structurele verhoging van educatiebudgetten aan terrein beherende organisaties zoals Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten en via inrichting fysieke leefomgeving door gemeenten.

C.7.2 TOELICHTING DOMEIN ONDERWIJS

De waarde van natuurinclusief onderwijs is van onschatbare betekenis voor zowel de persoonlijke ontwikkeling van leerlingen als voor de toekomst van onze planeet. Het integreren van natuur in het onderwijs biedt niet alleen concrete leerkanalen over ecosystemen, klimaat en duurzaamheid, maar bevordert ook het welzijn en de gezondheid van leerlingen door een directe connectie met de natuur. Het leert hen niet alleen feitelijke kennis maar ook waardering, verantwoordelijkheid en zorgzaamheid voor de natuur en onze leefomgeving.

De waarde van natuurinclusief onderwijs is moeilijk direct in monetaire termen uit te drukken, omdat het veelal om immateriële en lange termijn voordelen gaat. Desalniettemin zijn er indirecte economische waarde aspecten verbonden aan het integreren van natuur in het onderwijs:

Toekomstige milieukostenvermindering

Door bewustzijn en begrip te vergroten, kunnen leerlingen als toekomstige burgers en beleidsmakers bijdragen aan het verminderen van de druk op het milieu, wat potentiële kosten voor milieuschade kan verminderen.

Gezondheidsvoordelen

Leerlingen die een sterke band ontwikkelen met de natuur tijdens hun onderwijs kunnen later in het leven mogelijk een betere geestelijke

en lichamelijke gezondheid hebben, wat op zijn beurt weer leidt tot kostenbesparingen in de gezondheidszorg.

Innovatie en groene economie

Natuurinclusief onderwijs draagt bij aan het opleiden van toekomstige professionals die actief betrokken zijn bij duurzame praktijken en groene innovatie. Dit kan op lange termijn economische voordelen opleveren door het stimuleren van duurzame bedrijfspraktijken en het bevorderen van de groene economie.

Verbeterde productiviteit

Onderzoek suggereert dat blootstelling aan natuurlijke omgevingen het concentratievermogen kan vergroten en stress kan verminderen. Als gevolg hiervan kunnen leerlingen en leraren die betrokken zijn bij natuurinclusief onderwijs productiever zijn op de werkplek, wat economische voordelen kan opleveren voor werkgevers en de bredere samenleving.

Het domein onderwijs heeft de ambitie om natuurinclusief onderwijs te omarmen als integraal onderdeel van het curriculum op alle onderwijsniveaus. Dit houdt in dat niet alle standaardbiologielessen, maar ook andere vakken zoals aardrijkskunde, geschiedenis en zelfs wiskunde en kunst, op een natuurinclusieve manier worden

vormgegeven. Daarnaast is het van belang dat scholen groene binnen- en buitenruimtes creëren en benutten voor educatieve doeleinden, zoals schooltuinen en natuurspeelplaatsen.

Om deze ambitie te verwezenlijken, vereist data aanzienlijke investeringen op korte termijn. De komende jaren investeert het domein onderwijs in de formulering van een gedeelde visie op 'onderwijs voor een natuurinclusieve samenleving', met principes en praktijken en deze te laten dienen als basis voor de bevordering van natuurinclusief onderwijs van binnenuit. Tegelijkertijd wordt gestreefd naar integratie van het verhouden tot de natuurlijke omgeving als een wezenlijk onderdeel van burgerschap in nieuwe kerndoelen van het funderend onderwijs. Het onderwijs zoekt nauwere samenwerking tussen onderwijs, arbeidsmarkt en overheden om natuurinclusiviteit te verankeren in het vervolgonderwijs, zodat toekomstige professionals de benodigde competenties ontwikkelen voor de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Verder wordt ingezet op het versnellen van de ontwikkeling van natuurinclusieve schoolpleinen en onderwijscampussen, met als doel dit als norm te vestigen. Ten slotte wordt de functie van natuur- en duurzaamheidseducatie (NDE) in gemeenten en regio's uitgebreid en verder geprofessionaliseerd, waarbij NDE steeds meer fungeert als ontwikkelpartner en ondersteuningsstructuur voor het onderwijs.

Voor veel acties binnen het domein onderwijs geldt dat er in eerste instantie procesgeld en tijdelijke impuls gelden nodig zijn om natuurinclusiviteit onderdeel te laten zijn van het systeem, maar dat er op langere termijn geen extra middelen nodig zijn doordat natuurinclusiviteit dan een integraal onderdeel van het onderwijs is en dan vanuit de bestaande begroting kan worden gerealiseerd. Naast impuls gelden is er ook behoefte aan capaciteit in de vorm van aanjagers en kwartiermakers binnen sommige acties.

Door arbeidskrapte en overbelasting is het binnen het domein onderwijs niet realistisch om aanvullende acties te ontplooiën met leerkrachten en docenten zonder hier ook impuls gelden en capaciteit voor te organiseren. Vanwege de werkdruk op docenten is het daarbij van belang om deze acties zo te organiseren dat het onderwijzend personeel ontlast wordt in plaats van extra taken krijgt.

Voornatuur- en duurzaamheidseducatie zijn naasteenmaligemiddelen wel structurele middelen nodig. Natuur- en duurzaamheidseducatie krijgt op dit moment in Nederland niet overal evenveel aandacht en wordt nu vaak met name vanuit welwillende gemeenten georganiseerd. Daardoor is het ook daar waar het wel gebeurt alsnog heel kwetsbaar voor bezuinigingen. Door natuur- en duurzaamheidseducatie in de vorm van natuur- en duurzaamheidseducatiecentra te organiseren maar dit vraagt wel om structurele middelen.

Een grote, maar eenmalige, investering is de vergroening van schoolpleinen en schoolgebouwen van de in de hiernaast in de tabel opgenomen categorieën onderwijslocaties. Op basis van recente cijfers en een raming van een gemiddeld aantal locaties per hbo- en wo-instelling, zijn er ongeveer 8.882 fysieke locaties met schoolpleinen en -gebouwen. Per categorie is er door het domein een schatting gemaakt van het percentage dat nog vergroend moet worden. Op basis hiervan is een grofmazige rekensom te maken. Voor het vergroenen van de schoolpleinen is een gemiddelde investering per schoolplein genomen (samengesteld uit diverse bronnen), ongeacht de oppervlakte van schoolpleinen per categorie (bij gebrek aan kengetallen). Er wordt verder uitgegaan van minimaal 200 m² nieuw groen dak en minimaal 250 m² groene gevel. Dit zou uitkomen op een totale investering van

ruim **2,0 miljard euro**. Dit is gemiddeld per schoollocatie 225.000 euro.

Het is bekend dat in het basisonderwijs circa 40 procent van de gebouwen aan renovatie toe is. Dit biedt een kans om de renovatie en de vergroening gelijktijdig op te pakken. Bekostiging hiervan kan plaatsvinden in samenwerking tussen provincie, gemeente, waterschappen en private geldstromen (stichtingen, ouderbijdragen). Daarnaast kunnen Rijksmiddelen een extra impuls geven. Ook is het van belang om groenblauwe schoolpleinen tot norm te verheffen. Er bestaan immers al gemeentelijke en provinciale subsidieregelingen, maar nog lang niet alle scholen maken daar aanspraak op (indien dit wel het geval zou zijn, zouden de bestaande regelingen niet toereikend zijn).

LOCATIE MET SCHOOLPLEINEN	AANTAL	GESCHATTE VERGROENINGS-OPGAVE	GEMIDDELDE KOSTEN SCHOOLPLEIN VERGROENEN (O.b.v. €67.000/schoolplein)	KOSTEN MINIMAAL 200M ² GROEN DAK AANBRENGEN (Per locatie (€100/m ²))	KOSTEN MINIMAAL 250M ² GROENE GEVEL AANBRENGEN (Per locatie (€1000/m ²))	TOTAAL GERAAMDE VERGROENINGSKOSTEN
Basisscholen	6.700	60%	€ 269.340.000	€ 80.400.000	€ 1.005.000.000	€ 1.354.740.000
Middelbare scholen	1.450	90%	€ 87.435.000	€ 26.100.000	€ 326.250.000	€ 439.785.000
MBO locaties	549	90%	€ 33.104.700	€ 9.882.000	€ 123.525.000	€ 166.511.700
HBO locaties (elke instelling gem. 4 locaties)	144	85%	€ 8.200.800	€ 2.448.000	€ 30.600.000	€ 41.248.800
WO locatie (13 Universiteiten met gem. 3 locaties)	39	85%	€ 2.221.050	€ 663.000	€ 8.287.500	€ 11.171.550
TOTAAL	8.882		€ 400.301.550	€ 119.493.000	€ 1.493.662.500	€ 2.013.457.050

C.8 DOMEIN VRIJETIJDSECONOMIE

C.8.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN VRIJETIJDSECONOMIE

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGSBRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Actielijn 1: Het vergroten van ruimte voor vrijetijdsbesteding en recreatie in een duurzaam beleefbaar landschap			
Trainen en onderhouden netwerk tbv agendering en bestuurlijke inbedding VTE	€ 250.000 + 0,5 FTE	Provincies	Out-of-pocket € 50 duizend per jaar: ateliers, bijeenkomsten, kennisproducten, uitvoering via uitgebreide domeinteam. Op de lange termijn dienen er middelen te zijn om bestuurlijke aandacht en aanwezigheid van het domein te blijven behouden
Sluiten intentieovereenkomsten met diverse deelsectoren van de VTE	€ 75.000 + 0,3 FTE	3 grote deelsectoren	Kwartiermaker 0,5 FTE voor 3 jaar + Juridische ondersteuning en out-of-pocket € 25.000 per jaar. Betreft het startpunt om samen met deelsectoren tot langjarige afspraken te komen. In de toekomst zijn middelen nodig om de uitvoering en naleving te begeleiden.
Onderzoek naar basisbehoeften mens ten aanzien van groenblauwe in de omgeving	€ 65.000	Ministerie van LNV RTLG / Ministerie VWS/EZ	Onderzoeksbudget i.s.m. domein gezondheid. Het resultaat geeft input voor meer natuurinclusieve mensgerichte recreatie. Incidentele investering
Inventariseren koppelkansen	€ 1.125.000 + 1 FTE	Provincies, deze zijn baathebber en passen qua schaalniveau bij de schaal van de pilots	Drie pilots gedurende 3 jaar om ervoor te zorgen dat bij gebiedsontwikkelingen in het landelijk gebied recreatieve ontsluiting wordt meegenomen. In deze pilots wordt onderzocht welke rol de verschillende partijen kunnen pakken, wat zijn knelpunten en hoe kun je echt stapelen en meekoppelen. Procesgeld 3 * 3 jaar * € 125.000. Opschaling in de toekomst vraagt een veelvoud van dit bedrag in de toekomst.
Het realiseren van meer (recreatief) groen en blauw in steden	€ 100.000	Nader te bepalen	Betreft bijdrage van het domein VTE aan de actie van het domein Bouw. De inzet is met name gericht op deelname aan de realisatie van de stad als natuurpark en gericht onderzoek t.b.v. Groene recreatie in de stad.
Actielijn 2: Het natuurinclusief maken van terreinen voor dag- en verblijfsrecreatie, alsook van sportterreinen			
Ontwikkelen toolkit en toepassing hiervan in pilots door ondernemers	€ 500.000 + 1 FTE	Ministeries LNV/EZK/VWS	Ontwikkeling (€ 150.000), 5 Pilots totaal € 250.000, Programmatische uitrol. Training, en doorvertaling van de learnings naar ons netwerk 100k. Opschaling de komende jaren zal aanvullend procesgeld vragen

Certificering	€ 450.000 0,25 FTE	Ministeries LNV/EZK/ VWS Ondernemers / provincies	Ontwikkeling certificering € 100.000, vergroten deelname via vouchers (900 deelnemers x € 500,--) € 450.000. Verkennend onderzoek naar de huidige stand van zaken en incentives € 50.000. In de toekomst is structureel geld nodig voor controlling.
Natuurinclusieve groenvoorziening	€ 250.000 1 FTE	Ministerie LNV / Hoveniers	Standaard aanpak tav natuurinclusief groenbeheer samen met hoveniers. Starten met een handreiking, voorlichting en roadshows. De aanpak dient in de toekomst opgeschaald worden. Dat vraagt een programma voor de komende jaren.
Park van de Toekomst: voorbeeldaanpak voor Nederland	€ 100.000 + 0,5 FTE	Ministeries LNV/EZK/ VWS Provincies	Ontwikkelen en uitrol van workshops, leerervaringen, kennis en expertise ontsluiten voor de rest van Nederland, bijv. via ontwikkeling masterclass
Actielijn 3: Het gedrag van bezoekers is natuurinclusief			
Onderzoeksprogramma: in kaart brengen bezoekersgroepen, gewenst en feitelijk gedrag en sturingsinstrumenten: gedragsexperts, leefstijlen, sturing	€ 250.000 + 0,5 FTE	Ministeries LNV/EZK/ VWS	Verschillende afgebakende onderzoeksopdrachten. De opbrengsten zullen leiden tot input voor aanpassingen in inrichting, beheer, toezicht, communicatie etc. Deze vervolgacties zullen op termijn een jaarlijkse kostenpost vragen. Mogelijk kan dit onderdeel worden van bestaande geldstromen
Ontwikkeling gedragscode natuur (groen en blauw) voor verschillende doelgroepen en inzet gezamenlijke communicatiecampagne "gast in de natuur"	€ 1.900.000 + 0,5 FTE	Ministerie van LNV plus alle TBO's (natuurorganisaties)	Ontwikkelen gedragscode (voor verschillende doelgroepen) 10x € 50.000 , onderzoek naar effectief beïnvloeden van gedrag (bijv. via nudging) € 100.000, ontwikkelen campagnemiddelen voor eigen kanalen €300.000, afstemmen boodschap TBO's en DMO's (en Destination Management) via workshops €100.000, € 300.000 per jaar
Toolbox regeneratief toerisme ism. onderwijs / onderzoekinstellingen. BAP's binnen en buitenland	€ 80.000	Ministeries LNV/EZK/ VWS	Opdracht aan onderzoekinstelling. Product is een toolbox regeneratief toerisme.
Stimuleren spreiding van bezoekers en bieden van alternatieven middels nieuwe natuurbelevingen voor diverse doelgroepen. (samenwerking met creatieve sector, game industrie)	€ 250.000 + 0,5 FTE	Ministeries LNV/EZK/ VWS provincies	Deel via opdrachten, deel budget voor cross-over met kunstsector, creatieve sector en onderwijs/ onderzoek om te komen tot nieuwe belevingen.
Natuurinclusief als voorwaarde bij opdrachten / subsidie gemeenten en provincies	€ 20.000 + 0,5 FTE	Provincies en gemeenten	Uitvoering via team domein, out-of-pocket voor bijeenkomsten
Domeinoverstijgende acties			
Ontwikkelen financieringsmodellen voor onder meer beheer, (zwerf-)afval, overlast.	€ 100.000	n.t.b.	Onderzoek en pilotscoping voor het aanboren en in praktijk brengen van nieuwe bekostigingsstromen/ verdienmodellen om benoemde kostenposten te dekken (nodig als het areaal wordt vergroot). Denk aan afdracht van boekingsplatforms, toegangskaarten, vignetten etc.
Monitoring	€ 300.000 + 0,25 FTE	n.t.b.	Het betreft hier het opstellen van een monitoringsplan, KPI's , monitoring zelf en de jaarlijkse verwerking en rapportage van de monitoring zelf.

C.9.2 TOELICHTING DOMEIN VRIJETIJDSECONOMIE

Natuurinclusieve recreatie brengt een overvloed aan maatschappelijke en economische waarden met zich mee. Ten eerste draagt het bij aan het welzijn van de samenleving door mensen de kans te geven te ontsnappen aan de dagelijkse stress en te genieten van de natuurlijke omgeving. Dit leidt tot verbeterde fysieke en mentale gezondheid, wat op zijn beurt resulteert in minder zorgkosten en een productievere samenleving. Daarnaast heeft natuurinclusieve recreatie positieve effecten op het behoud van biodiversiteit en ecologische stabiliteit. Door investeringen in natuurinclusieve recreatie kunnen natuurlijke ecosystemen worden beschermd en hersteld, waardoor de algehele veerkracht van de natuur wordt vergroot. Dit is essentieel gezien de huidige uitdagingen van klimaatverandering en biodiversiteitsverlies. Op economisch gebied genereert natuurinclusieve recreatie ook directe en indirecte inkomsten. Denk aan toerisme, horeca en recreatie gerelateerde diensten die floreren wanneer mensen de natuur opzoeken. Investeren in deze sector kan dus lokale gemeenschappen meer stimuleren, werkgelegenheid creëren en de economie in brede zin bevorderen.

Om deze baten meer en beter te benutten, is investering nodig op verschillende niveaus. Meer groenblauwe infrastructuur voor meer natuurlijke recreatiegebieden moet worden ontwikkeld en verbeterd, zoals wandelpaden, fiets- en vaarroutes en voorzieningen voor

kamperen. Educatieve programma's kunnen het bewustzijn en het gedrag omtrent de waarde van natuur en biodiversiteit vergroten. Daarnaast kunnen initiatieven die natuurbehoud en duurzaam toerisme ondersteunen worden gestimuleerd.

Om de ruimte voor recreatie te vergroten wordt ingezet op het agenderen van het belang en het komen tot bestuurlijke en operationele inbedding ten aanzien van 'meer ruimte voor recreatie in een duurzaam, beleefbaar landschap', zodat recreatie wordt meegenomen in de landelijke, provinciale en regionale plannen en programma's ten aanzien van Ruimtelijke Ordening (zoals NPLG en de PPLG's). En dat daar op lange termijn geld voor vrijkomt. Het gesprek over samenwerking, integrale aanpak en over financiering dient gevoerd te worden bij de benoemde ministeries en provincies. De geagendeerde acties liggen in lijn met het 'wat' en 'hoe' in het rapport "Leidraad 'Ruimte Voor Recreatie & Toerisme'", waarin sterk wordt benadrukt dat de sector integraal een grotere rol dient te gaan spelen door de groeiende vraag naar toerisme en geeft daarbij handreikingen hoe dat vorm moet krijgen.

De geprioriteerde acties in deze investeringsagenda in de periode van 2024 tot 2026 dragen bij aan de geagendeerde langetermijndoelen ten aanzien van meer, natuurinclusief recreatief areaal. Het is duidelijk dat er behoefte is aan kennis van en samenwerking met de andere

domeinen om tot synergievoordelen te komen. Tevens is de inzet om het groenbeheer van bestaande terreinen en recreatiegebieden om te vormen naar natuurinclusief. Voor beide ambities is zowel startkapitaal nodig om direct te starten in pilots en anderzijds zijn er ook onderzoeksgelden nodig om openstaande vraagstukken beantwoord te krijgen.

Voor nu worden middelen gevraagd voor het opzetten, trainen en ondersteunen van een netwerk van recreatie-experts die het vrijetijd domein vertegenwoordigen aan gebiedstafels en provinciale tafels om het belang van 'ruimte voor recreatie' en de toegevoegde waarde hiervan te agenderen en te hiervoor pilots te realiseren. Er wordt circa 5 Fte aanvullend op het domein gevraagd om dit in te kunnen vullen bij de gebiedsprocessen en domeinoverstijgende acties. Logische samenwerking is dan ook met bijvoorbeeld het Aanvalsplan Landschap en de opgave Natuurnetwerk Nederland.

De onderzoeksresultaten en inzichten van de pilots worden ingebracht voor andere regio's als cases en de bijbehorende lessons learned. Daarbij wordt ook de samenwerking met bestaande initiatieven gezocht bij bijvoorbeeld met het domein bouw: de stad als natuurpark en de ontwikkeling van een groennorm om meer groen gefinancierd te krijgen vanuit toekomstige grondexploitaties.

Als randvoorwaarde om de groei- en omvormambities waar te maken moeten er structurele jaarlijkse dekkingsvormen komen voor onder andere het natuurinclusieve beheer, aanpak (zwerf-)afval, toezicht en handhaving. Deze lasten groeien immers mee met de groei in areaal. Ook hier staat een aanpak met pilots voor geagendeerd.

De acties om de transitie van bestaande recreatiearealen natuurinclusief te maken en te houden berusten vooral op onderlinge afstemming, certificering en het aanreiken van tools en instrumentaria voor ondernemers en terreineigenaren. Om terreinen en arealen natuurinclusief te houden opteert het domein voor een programmatische aanpak natuurinclusief groenbeheer voor de sector. Hier is procesgeld en geld voor kennisdeling en standaardisatie van natuurinclusief beheren nodig. Uit praktijkervaring bij groenbeheerders blijkt dat een investering in het beheer naar natuurinclusief met de juiste experts en begeleiding na een aantal jaren tot lastenverlaging van de jaarlijkse beheerkosten kan leiden. Een goede businesscase dus. Om deze verandering mogelijk te maken vraagt dat ook budget voor communicatie en het creëren van bewustwording bij recreanten.

De bezoekers van recreatiegebieden of sportplaatsen spelen uiteindelijk ook een belangrijke rol om een gebied zowel natuurinclusief

als mensinclusief te houden. Het is nog onvoldoende duidelijk welke factoren per bezoekersdoelgroep een rol spelen om de interventies daadwerkelijk te kunnen plegen. Om die reden is onderzoeksgeld nodig om hier helderheid in te krijgen.

Om de effectiviteit van de acties en de inzet te meten dient er te worden gemonitord. Daarvoor wordt een monitoringsplan opgesteld met prestatiefactoren waaraan kan worden getoetst hoe effectief de investering is en ook om een doorkijk te krijgen naar de jaarlijkse structurele middelen.

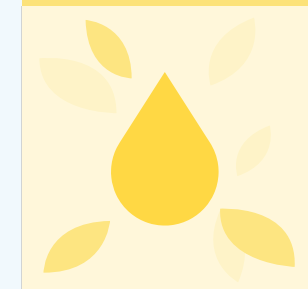
Een duidelijk aandachtspunt, zoals eerder benoemd, is dat er te weinig slagkracht is in de lobby van het domein. Provincies lijken echter de logische partijen om op regionaal niveau de nieuwe financieringen en het faciliteren van werk-met-werk mogelijk te maken. Echter moet het gesprek op ministeries ook gevoerd worden en samen gekeken worden naar bredere (integrale) financiering. Bijvoorbeeld sturen op een recreatieopgave bij een opgave van aanleg van natuur (NNN). Omdat de schaalgrootte van provincies weer aansluiten bij de schaal waarop het domein impact wil maken, zouden middelen via de provincies ontsloten moeten worden.

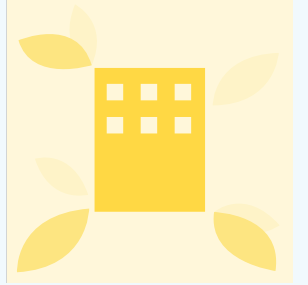
C.9 DOMEIN WATER

C.9.1 BENODIGDE MIDDELEN EN MOGELIJKE BEKOSTIGINGSBRONNEN DOMEIN WATER

ACTIES Zoals voorgesteld in de Agenda 2.0	OPSTARTKOSTEN Schatting van de benodigde middelen voor de acties	BEKOSTIGINGSBRONNEN Indicatie van potentiële bekostigingsbronnen	TOELICHTING Toelichting en doorkijk naar transitiekosten en structurele kosten of ombuigingen
Natuurinclusieve watersector Uitwerken van een visie op natuurinclusiviteit in de watersector	€ 50.000	Min. van LNV Min. van IenW	Natuurinclusiviteit is een nieuw onderwerp in de watersector. De eerste stap is om een visie te ontwikkelen, zodat partijen binnen de sector weten welke koers er gevaren gaat worden en daarin kunnen investeren. Commitment van trekkende partijen is essentieel voor de geloofwaardigheid.
Ontwikkelen van nieuwe, natuurinclusieve icoonprojecten	€ 2.400.000	Proj. 1: Min. van LNV, Gemeente Den Haag met Dunea als trekker. Proj. 2: Min. van IenW, RWS en Min. van LNV met HDSR als trekker. Proj. 3-8: Min. van LNV, Min. van IenW en regionale partners.	Het is van belang dat er meer ervaring wordt opgedaan met natuurinclusieve oplossingen binnen de watersector. Om te laten zien wat er mogelijk is, om te leren hoe natuurinclusieve oplossingen kunnen worden uitgevraagd en om inzicht te krijgen in de kosten en baten. Acht koploperorganisaties worden gevraagd om een icoonproject te ontwikkelen. Investerings hier genoemd betreffen m.n. de onderzoeksfase van te ontwikkelen icoonprojecten. In de uitvoeringsfase zullen er ook fysieke maatregelen voor het icoonproject moeten worden begroot en dan gaat het veelal om een investeringsbedrag dat 10-15 keer hoger kan liggen dan genoemde initiële investering.
Natuurlijk kapitaal in de watersector Uitwerken van de economische waarde van een natuurinclusieve aanpak voor de watersector	€ 100.000	Min. van LNV Min. van IenW Min. van BZK Partners uit watersector waaronder innovatieprogramma NbS van NL2120.	Met name in de watersector kunnen natuurinclusieve oplossingen een grote rol spelen. Door onbekendheid met de kosten en doordat de baten vaak indirect zijn, wordt natuur vaak nog niet als serieuze oplossing meegewogen. Door de economische waarde zoveel mogelijk kwantitatief inzichtelijk te maken, kan dit makkelijker mee worden genomen in investeringsbeslissingen.

<p>Meetlat natuurinclusiviteit Ontwikkeling van een praktische en inspirerende methode/maatlat om de inzet van een natuurinclusieve aanpak in ontwerp/planvorming/ beheer door partijen in de watersector te kunnen meten.</p>	<p>€ 100.000</p>	<p>Min. van LNV Min. van IenW</p>	
<p>Verbinden met waterbeleid, natuurinclusieve water community en communicatie Verbinden van Agenda Natuurinclusief met andere water- en ruimteprogramma's op beleidsniveau zoals het Hoogwaterbeschermingsprogramma en het Deltaprogramma. Ontwikkelen van een actieve water community van betrokken mensen en partijen – bestuurlijke en ambtelijk – die uitwisselt, kennis deelt en elkaar en andere inspireert.</p>	<p>€ 900.000</p>	<p>Min. van LNV Min. van IenW</p>	<p>Binnen de watersector zijn er diverse communicatielijnen rond specifieke thema's zoals HWBP en waterkwaliteit. Met en voor deze professionals wordt gewerkt aan uitwerking en implementatie van de natuurinclusieve watersector? Wat is het? Wat betekent het? Het wat zijn belemmeringen, zowel technische, beleidsmatig als qua gedrag.</p> <p>Omdat er veel synergie en overlap zit tussen het domein water en andere beleidsdomeinen, kan de (financiële) slagkracht worden vergroot door verbinding te zoeken. Bovendien wordt voorkomen dat er zaken dubbel worden gedaan.</p>

C.10 DOMEIN BEDRIJVENTERREINEN

C.10.1 TOELICHTING DOMEIN BEDRIJVENTERREINEN

Dit domein is als laatste aan de Agenda Natuurinclusief 2.0 toegevoegd en voor dit domein zijn nog geen acties gedefinieerd.

REBEL

Rebel is een door werknemers geleide coöperatie van gedreven specialisten die adviseren, initiëren en investeren. We hebben onderzoekers, analisten, investeerders, economen, ontwikkelaars, beleidsmakers, adviseurs, ingenieurs, operationele en financiële experts. Naast alles wat ze kunnen, dromen ze ook, geloven ze, vechten ze en zorgen ze. Allemaal focussen we ons op één ding: positieve verandering teweegbrengen voor de samenleving.

Dat willen Rebels doen door maatschappelijke verschuivingen te stimuleren, op het gebied van duurzaamheid, transport, mobiliteit, huisvesting, energie, stedelijke vernieuwing, gezondheidszorg en de sociale sector. Binnen deze sectoren werken Rebels aan een breed scala van thema's: denken aan bescherming tegen overstromingen, het verbeteren van zorgsystemen, investeren in duurzame energie, oplossingen voor biodiversiteit, afvalbeheer en -transport, en het begeleiden van grote infrastructuurprojecten over de hele wereld. Dit is slechts een klein deel. We vergroten onze impact met verregaande kennis van innovatief financieel modelleren, strategie, economische en financiële analyse, data-analyse, projectfinanciering, en natuurlijk, door mensen samen te brengen.

We sporen aan tot verandering, niet alleen door te adviseren, maar ook door zelf in initiatieven te investeren – we voegen de daad bij het woord, en volgen onze eigen adviezen op.

Trots brengt Rebel al deze collega's, elk met een eigen specialisme, samen. Velen van hen zijn mede-eigenaar van het bedrijf. De organisatie is wereldwijd actief en bestaat uit meer dan 20 ventures, met kantoren in Rotterdam, Antwerpen, Düsseldorf, Londen, Washington D.C., Los Angeles, Sacramento, Toronto, Johannesburg, en Nairobi – met projecten over de hele wereld.

JAN COEN VAN ELBURG | +31 6 5122 3048 | JANCOEN.VANELBURG@REBELGROUP.COM
JAN SMELIK | +31 6 2512 8310 | JAN.SMELIK@REBELGROUP.COM

WIJNHAVEN 23 | 3011 WH ROTTERDAM | +31 10 275 59 90 | INFO@REBELGROUP.COM

CONTACT

De **Natuurverdubbelers**

OMDAT DE NATUUR
BETER VERDIENT

De Natuurverdubbelers is als projectbureau al meer dan 10 jaar actief op het snijvlak van economie en ecologie. Middels concrete praktijkprojecten identificeren we handelingsperspectief en verdienmodellen voor de transitie naar een natuurinclusief Nederland. De Natuurverdubbelers is actief op de werkvelden Landelijk Gebied, Groen in de Stad, Bedrijven en Biodiversiteit, Green Finance en Landschapsherstel.

De Natuurverdubbelers zet zich in voor een écht duurzame aarde waarop mensen, bedrijven en samenlevingen kunnen floreren. In onze visie staat natuur hiervoor aan de basis en is biodiversiteit de motor achter een planeet die ons kan geven wat wij nodig hebben.

De Natuurverdubbelers werkt voor (semi-)publieke sector (ministeries, provincies, waterschappen en gemeenten, overheidsbedrijven, onderwijs), maar ook voor boeren, het bedrijfsleven en de financiële sector. Daarnaast werken wij veel voor stichtingen en (internationale) netwerk- of sectororganisaties, zoals de Capitals Coalition en WBCSD.

DAAN JOCHEM GROOT | +31 6 3824 8897 | DAAN@NATUURVERDUBBELAARS.NL

PRINS HENDRIKKADE 25 | 1012 TM AMSTERDAM | +31 20 261 94 19 |
INFO@NATUURVERDUBBELAARS.NL

CONTACT

 De Natuurverdubbelers
OMDAT DE NATUUR
BETER VERDIENT

AABEL